

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

परब

(गुजराती मासिक)

संपादक : किरीट दूधात

वर्ष : १८

जान्युआरी : २०२५

अंक : ७

₹ 20

गुजराती साहित्य परिषद

मेधाणी ज्ञानपीठ । क.दा. स्वाध्यायमंदिर

THE LEADMEN

— by —

 greenfibre

Ahmedabad • Akola • Anand • Ankleshwar • Bharuch • Bhavnagar • Bhuj • Gandhidham
Gandhinagar • Himmatnagar • Hyderabad • Indore • Jamanagar • Junagadh • Kadi • Kalol
Mehsana • Modasa • Nadiad • Palanpur • Patan • Porbandar • Rajkot • Surat • Surendranagar
Visnagar • Vadodra • Vapi

shop online on greenfibre.com or jadeblue.com

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परम

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १९

जान्युआरी : २०२५

अंक : ७

संपादक

किरीट दूधात

प्रकाशन मंत्री

भीमेश लड्ड

परामर्शनसमिति

हर्षद त्रिवेदी

प्रमुभ

योगेश जोषी

उपप्रमुभ

समीर लड्ड

महामंत्री

दर्शक आचार्य

उपप्रमुभ

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९
फोन : २६५८७९८७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થાની આજીવન સભ્ય ફી ₹૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસકેપ અથવા A૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgps@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

◆ પ્રમુખીય : મથામણ-૧૩ - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬

કવિતા :

- ◆ ● બે ગઝલ - હેમંત ધોરડા, ૮ ● બે ગઝલ - હરીશ ધોબી, ૯ ● બે ગઝલ - મેગી આસનાની, ૯ ● એક અછાંદસ - રણછોડ વી. પરમાર, ૧૦ ● એક અછાંદસ - આકાશ ઠક્કર, ૧૦ ● વૃંદાવન મળ્યું - મહેશ દેસાઈ, ૧૦ ● બે ગઝલ - સાહિલ પરમાર, ૧૧
- ◆ ● આઘાત છે - પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૧ ● બપોર - અભિજિત શુક્લ, ૧૨ ● ગઝલ - રજનીકાંત પાઠક, ૧૨ ● બપોર - ગુરુદેવ પ્રજાપતિ, ૧૨ ● ત્રણ કાવ્યો - શિવજી રૂખડા, ૧૩
- ◆ ● આપદીવી - વર્ષા પ્રજાપતિ, ૧૪ ● ગઝલ - હર્ષવી પટેલ, ૧૫ ● એક ગઝલ - દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન', ૧૫ ● બે ગઝલ - શોભિત દેસાઈ, ૧૬ ● ગઝલ - ભાવિન ગોપાણી, ૧૮

ટૂંકી વાર્તા :

- ◆ ● કાંકરી - અરવિંદભાઈ પંડ્યા, ૧૯

નિબંધ :

- ◆ ● હનૂઝ દિલ્હી દૂર અસ્ત - પ્રવીણ ગઢવી, ૨૬
- ◆ ● આટાર - ડૉ. કાન્તિ ગોર 'કારણ', ૩૨
- ◆ ● ઉત્તરાયણ એક, પડાવ અનેક - નટવર પટેલ, ૩૫

હાસ્ય નિબંધ ◆ બોલ, બેટા બોલ! - પરાગ ત્રિવેદી, ૩૮

અભ્યાસ :

- ◆ ● હોલોકોસ્ટ અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર - પીયૂષ રાવલ, હેમન્ત દવે, ૪૧
- ◆ ● દિલીપ ઝવેરીની કવિતા - રાજેશ પંડ્યા, ૫૨

અપલોકન :

- ◆ ● આનંદકોશનાં લેખાંજોખાં - મીનલ દવે, ૬૫
- ◆ ● કાલવેગનો નોખો નકશો : - રાજેન્દ્ર પટેલ, ૬૯

સ્મરણ :

- ◆ ● ઝાલાવાડની ધરતીનું મોંઘેરું સાહિત્યરત્ન : ઊજમશી પરમાર - સુરેશ રા. ચૌહાણ, ૭૨

સંપાદકીય :

- ◆ ● હિમાંશી શેલતને કુવેમ્પુ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર - કિરીટ દૂધાત, ૭૬

શ્રદ્ધાંજલિ :

- ◆ ● પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય - અમર ભટ્ટ, ૭૮
- ◆ ● અવિરત ઉત્તમ કામનો પર્યાય: શ્યામ બેનેગલ - ભરત મહેતા, ૯૦
- ◆ સાભાર સ્વીકાર - ૯૪
- ◆ પરિષદવૃત્ત - સમીર ભટ્ટ, ૯૬ / સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૧૦૧
- ◆ સાહિત્યવૃત્ત - સંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૧૦૩
- ◆ આ અંકના લેખકો, ૧૦૫
- ◆ આવરણ ચિત્ર : નિતેશ ચૌધરી, 'અનટાઈટલ્સ' ૨૨x૩૦ ઈંચ, વોટર કલર ઓન પેપર-૨૦૨૨
- ◆ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ-૧૩

હર્ષદ ત્રિવેદી

પ્રથમ તો સહુને નૂતન વર્ષ નિમિત્તે હૃદયપૂર્વક અભિનંદન!

જોતજોતાંમાં એક વર્ષ વીતી ગયું. હજી તો ભોપાલમાં યોજાયેલું અધિવેશન, છાજલી કર્યા વિનાય નજરે તરવરી રહ્યું છે ત્યાં તો જ્ઞાનસત્રેય આવી ગયું! હા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું યોત્રીસમું જ્ઞાનસત્ર તા. ૫-૬-૭-૮ ડિસેમ્બર ૨૦૨૪ના દિવસોમાં, પૂ. મોરારિબાપુના નિમંત્રણથી કેલાસ ગુરુકુળ, માલાણ નદીને કાંઠે, મહુવા ખાતે, આદિ શંકરાચાર્ય સંવાદગૃહમાં મળ્યું હતું. સામાન્ય રીતે, ઉદાર યજમાનો બધી ઉમદા વ્યવસ્થાઓ કરે ને મહેમાનોને કોઈ મુશ્કેલી ન પડે એનું ધ્યાન રાખે. અને એ પછી સર્વત્ર આનંદ-ઓરહવ થઈ રહે. યજમાન અને એમની મંડળીને ઉદ્ઘાટન-સમાપન બેઠક પૂરતો રસ ખરો, પરંતુ યજમાન પોતે ખરા 'જ્ઞાનસત્ર'થી અળગા રહે. અહીં પૂ. બાપુ પ્રત્યેક બેઠકમાં ઉપસ્થિત તો રહે જ, પણ બેઠકના સમયને અનુકૂળ થવા માટે, પોતાની સંઘ્યાપૂજા કે અન્ય નિયમિત પ્રવૃત્તિઓનો સમય પણ આઘોપાછો કરે. એક ક્ષણ પણ ગુમાવે નહીં ને કાન માંડીને શબ્દશબ્દ સાંભળે એ એમનું રસિક ઔદાર્ય. પૂ. બાપુ 'રામચરિતમાનસ'ની ત્રિભુવનીપોથી લઈને વિશ્વ આખામાં ધૂમતા રહ્યા છે. સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાના સંદેશે હજારો લોકોનાં જીવનમાં પરિવર્તન આણ્યું છે.

કોઈ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, પણ બાપુ આ સમયમાં મનુષ્યની ચેતના જગવનારું એક મહત્વનું કેન્દ્ર છે. ગાંધી કે રવીન્દ્રને પણ એમની હયાતીમાં ન સ્વીકારનારા અર્ધદગ્ધ લોકો હતા જ, આજે એ લોકો તો નથી રહ્યા પણ, મહાત્મા ગાંધી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ તો હાજરાહજૂર છે! બાપુના શબ્દપ્રેમને અને સાહિત્યસ્વામીઓ પ્રત્યેના આદરને કોઈનાય પ્રમાણપત્રની ગરજ નથી. વળી, પરિષદ માટે તો એમને વિશેષ ભાવ છે. વારતહેવારે મદદ કરતા જ રહે છે. એવી જ ઉપસ્થિતિ રહી શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની. પરિષદનાં જ્ઞાનસત્રો કે અધિવેશનોને રઘુવીરભાઈની હાજરી વિનાનું કલ્પી ન શકાય. એમની હૂંફ હમેશાં પ્રેરણાદાયક બની રહે છે.

એકાદ બે અપવાદને બાદ કરતાં, આ વખતે મોટા ભાગનાં વક્તવ્યો સમૃદ્ધ રહ્યાં. અગાઉથી અપાયેલા વિષયને ન્યાય આપવા સહુ અભ્યાસીઓએ ગજા પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કર્યો હતો. સારી વાત એ હતી કે અહીં કશુંય ગોળ ગોળ નહોતું. જે કંઈ હતું તે સ્પષ્ટ હતું. 'જય જય ગરવી ગુજરાત'થી આરંભાયેલું જ્ઞાનસત્ર 'રાષ્ટ્રગીત' સાથે સંપન્ન થયું ત્યારે સહુનાં દિલોદિમાગમાં 'જ્ઞાનસત્ર આવું પણ હોય!' એવા પરિતોષનો ભાવ હતો. નરસિંહ મહેતાની પંક્તિ છે - 'સચ્ચિદાનંદ આનંદકીડા કરે...' અહીં, શબ્દકીડાનો આનંદ અને આનંદના શબ્દની કીડા હતી. અંગતથી અખિલાઈનો, વૈચારિક ભાવનાઓ અને સાહિત્યનો, ઉત્તમ સર્જકોનાં જીવનદર્શનનો, પ્રશિષ્ટ કૃતિઓની પરકમ્માનો, ભાષા અને તેના વિજ્ઞાનની ક્ષિતિજોને સમજવાનો, સંસ્કૃત, હિન્દી અને ઉર્દૂની ત્રિવેણીનો, મહત્વના ઉદ્ગારોને રેખાંકિત કરવાનો, ગત વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું માંડવાનો, કવિતાનો વર્તમાન રચતા કવિઓને સાંભળવાનો, ભાષા-સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંવાદ માંડવાનો, લુપ્ત થતી જતી, છતાં બચાવી રાખવી

જોઈએ એવી રાસ અને ભવાઈની કળાઓને માણવાનો અવસર હતો.

એક વિદ્યાર્થીએ, અસંખ્ય પુસ્તકોના વાચક શ્રી ઉકાભાઈ વઘાશિયાને પૂછ્યું કે સાહિત્ય વાંચવાનો તમારો અનુભવ કેવો છે ? તો એમણે સરસ જવાબ આપ્યો કે સાહિત્ય ફટકડીનું કાર્ય કરે છે, મતલબ કે સમાજના ડહોળને નીચે બેસાડે છે ! મને પણ કોઈએ પૂછ્યું કે તમે બધા દર વર્ષે શું કામ આટલી બધી કાહટી કરો છો ? તો એનો જવાબ એ છે કે સાહિત્ય અને અન્ય કળાઓ સમાજને કૂણો રાખે છે. માનવમનને સંવેદનાથી સિકત રાખે છે. સાહિત્ય અને કળાઓ તો સમાજને માટે સ્નેહનની ગરજ સારે છે. જીવનઘડતરને માટે મનોરંજનથી કંઈક વિશેષ આપે છે, જે પેઢી દર પેઢીને સંસ્કારી બનાવી રાખવામાં ઉપકારક બની રહે છે. એટલા માટે જ પરિષદને જેમ દાનવીરોની જરૂર છે એથીય વધારે તો સાહિત્યને પોષનારા સર્જકો, સંશોધન-વિવેચન કરનારા વિદ્વાનો, સાહિત્યના ઉત્તમ કાર્યક્રમોના આયોજકો અને સુક્ષ્મ શ્રોતાઓની જરૂર છે. છેલ્લા પાંચ દાયકાનો અનુભવ છે કે બંધારણ પ્રમાણે રચાયેલું પરિષદનું મંડળ ગમે એટલું મોટું હોય તોપણ, નિસબતપૂર્વક ખરાં કામ કરનારા તો જૂજ જ હોવાના. બાકીના સ્વનિયુક્ત અન્વેષકો હોય છે જે કાર્યકરોને સમય પ્રમાણે અનેક રીતે જાગ્રત રાખવામાં મદદ કરતા રહે છે !

૧૯૨૦માં પ્રમુખપદેથી બોલતાં શ્રી હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ સાહિત્ય પરિષદે કેવાં કેવાં કામો હાથ પર લેવાં જોઈએ એની અઢારેક સૂચનાઓ આપેલી. જેમાં આ મતલબનું કહેલું કે - સાહિત્યવૃદ્ધિને માટે, નિરંતર કામ કરવા માટે મોટી થાપણ જોઈશે. એ માટે એક વજનદાર પંચ (ડેપ્યુટેશન) મોટાં મોટાં સ્થળોએ જઈ રાજામહારાજાઓને, શેકશાહુકારોને વીનવે. મંત્રીઓ હોવા ઉપરાંત કોઈ એક પગારદાર વહીવટી અધિકારી અને તેનું જરૂરી મહેકમ હોવું જોઈએ જે પરિષદનાં રોજબરોજનાં કાર્યો કરે. સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે - જૂના ગ્રંથોને શોધી કાઢવા, સંશોધવા અને પ્રગટ કરવા. સાધારણ કક્ષાનાં સાહિત્યને ઉત્તેજવાને બદલે ઉત્તમનો જ મહિમા થાય તે જોવું. પરિષદ પોતે ખાસ અથવા ઘણે હાથે રચવાના ગ્રંથો માથે લે. (ગુજરાતી સાહિત્યકોશ અને ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસને ઉદાહરણ રૂપે જોઈ શકાય.) આ ઉપરાંત, વિવિધ પ્રકારના કોશ-સાચી જોડણી-શુદ્ધ વ્યાકરણ-સામયિક-પુસ્તકાલય અને સંગ્રહસ્થાન-દેશી ભાષામાં ભાષણો-સરકારના બજેટમાં આ કાર્યો કરવા માટે યોગ્ય રકમની માગણી વગેરે બાબતોનો આગ્રહ સૂચવેલો.

મને ઘણી વાર એમ લાગે છે કે આપણા પૂર્વસૂરિઓ-મનીષીઓએ સમયાંતરે સઘળી દિશાઓનો અને આવનારા સમયનાં સાહિત્ય તેમ જ સમાજ સંદર્ભે વિચાર કરેલો જ છે. એમાંથી જ ભાષા-સાહિત્યના તથા પરિષદના વિકાસને અંગે પ્રેરણા લઈએ અને સ્થળ-કાળ પ્રમાણે આપણું મૌલિક ઉમેરતાં જઈએ તો એક સાતત્ય ઊભું થાય. સમાજની વ્યાપક ઉજ્જવળતા સંદર્ભે જોઈએ તો આમ પણ પરિષદનું કામ આ સાતત્યનું જ છે. પ્રશ્નો તો આ સાતત્ય તૂટે છે ત્યારે જ ઊભા થાય છે ને ? પરિષદ સંદર્ભે, કાર્યકરોના ખભા ભલે બદલાતા રહે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની પાલખીયાત્રા અવિરત અને સર્વત્ર, પરંતુ યોગ્ય દિશામાં ને ગરિમાપૂર્ણ રીતે ચાલતી રહેવી જોઈએ.

શ્રી કાંટાવાળાની છેવટની સૂચના છે કે - 'માતૃભાષા ઉપર અભાવ ન રાખો, હલકી ગણીને તેને તુચ્છકારો નહિ, તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરો અને તેને સમૃદ્ધ કરવાના ઉપાય લો. માંહેમાંહેની તકરારો સમાવી દો, આપસઆપસમાં તડ પડે અને વિદ્વાનોના વાડા જુદા બંધાય એ કોઈ રીતે ચહાવા લાયક નથી. સર્વ બાબતમાં એકસંપની ભારે અગત્ય છે.' (પરિષદ પ્રમુખનાં ભાષણો-૧, પૃ. ૨૩૫) આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને મથામણ કરીએ.

કવિતા

બે ગઝલ | હૈમંત ધોરડા

એક તો દોયાં કરો છો કોરા કાગળમાં ધોળી લીટીઓ,
ઉપરથી માથું કૂટો છો કે તમને કોઈ નથી સમજતું.
ચિત્ર હતું રંગીન તમારું થયું છે એ ધોળી લીટીઓ,
હવે તમે છો ને છે ધોળી લીટીઓનું ધોળું ધાબું.
આ બાજુ છે મેઘધનુ ને તે બાજુ ધોળી લીટીઓ,
તમે છો વચ્ચે કાબરચીતરા હમ્મેશા બસ આ જ થવાનું.
બારે મહિના તમારા ઘરમાં ચૂલે છે ધોળી લીટીઓ,
તમારા માથે મોરપિચ્છ જો હોત તો એ પણ થાતે ધોળું.
સમજો છો શું ધોળી લીટીઓને તમે ધોળી લીટીઓ,
એ તો તમારી પળપળપળનું રૂપ છે બીજું ત્રીજું ચોથું.

છંદવિધાન : ચતુષ્ગણ કટાવ.

*

આંખ સામે જ શુંયે થાય છે કાળું ટપકું,
લીટી થઈ થઈ આ તો લંબાય છે કાળું ટપકું.
વાત આંખો તળે કૂંડાળા લગી પહોંચી ગઈ,
જોતાં જોતાં બહુ ફેલાય છે કાળું ટપકું.
કાળું ટપકું ને અનિમેષ નયન ધોળી ભીંત,
મોટુંમસ વિસ્તરીને થાય છે કાળું ટપકું.
વાદળું એક રૂપેરી અને એક કાળી કોર,
અવનવા ઘાટ ધર્યે જાય છે કાળું ટપકું.
એ પ્રસરતું રહે છે જિન્દગીભર રાતની રાત,
કુમ્ભમેળામાં જે ખોવાય છે કાળું ટપકું.

છંદવિધાન : ગાલગાગા/લલગાગા લલગાગા લલગાગા/ ગાગા

બે ગઝલ | હરીશ ધોબી

(૧)

શબ્દોની મૂંગી ત્યાં રાડ પડી છે,
કાગળમાં તેથી તિરાડ પડી છે.

શબ્દો મારા ખોલો તો સમજાશે,
કેવી એમાં છૂપી ત્રાડ પડી છે.

ડૂબી ગૈ સૌ ચીસો આંસુઓમાં
આજેય અસર હાડોહાડ પડી છે.

પથ ચીંધ્યો, એણે જ દેખાડ્યો રસ્તો,
આમ ધરમ કરવામાં ધાડ પડી છે.

બિલકુલ સામે છે ઘર એનું તોપણ
વચ્ચે કે જોખમ ને આડ પડી છે.

અફસોસ હરીશ, કે તારી ગઝલો પર
કોક નજર પરખંડી માંડ પડી છે.

(૨)

શોભાવી બીજાનું આંગન,
ખૂબ કર્યું મારું મૂલ્યાંકન.

ના થઈ મારા ઘરની રોનક,
તોપણ છે તું દિલની ધડકન.

તારી ના નો ધાવ હવે તો,
તારી જેમ કરે ઉત્પીડન.

પંથ પ્રણયનો અગ્નિપથ છે,
સમજાવ્યું પણ ના સમજ્યું મન.

ચમકાવે છે દુઃખ ગઝલોમાં,
શબ્દો મારા છે દુઃખમંજન.

શત્રુ છે સૌ ખૂંખાર હરીશ,
છોડ ગઝલની લપ્પન છપ્પન.

બે ગઝલ | મેગી આસનાની

(૧) ધ્યાન થઈ જાશે

આંખ ખોલો, ગુમાન થઈ જાશે,
આંખ મીંચો તો ધ્યાન થઈ જાશે.

દોસ્તોથી થઈશ તું વાકેફ તો,
જાતથી પણ સભાન થઈ જાશે.

જો તને મીકું બોલતાં ફાવે,
તો બધે તારું સ્થાન થઈ જાશે.

એ મહોબતથી બોલશે જે કંઈ,
ઓલિયાનાં વિધાન થઈ જાશે.

કોઈ બેઘર જો હોય એને પણ,
સ્વપ્નમાં તો મકાન થઈ જાશે.

એક જોગનની આહ નીકળશે,
તો હવામાં નિશાન થઈ જાશે.

(૨) જાણી લીધું છે

બધું જાણવા જેવું જાણી લીધું છે,
પછી હાથમાં થોડું પાણી લીધું છે.

હવે માણવાનો છે મૃત્યુનો અવસર,
જીવનને તો ભરપૂર માણી લીધું છે.

નદી બેઠી બેઠી વિચારોમાં છે ગુમ,
ને દરિયાએ સઘળું પ્રમાણી લીધું છે.

ગલીના વળાંકે ઊભી રહી ગઈ છું,
બધું દૂરથી મેં પિછાણી લીધું છે.

કહો છો તમે તો હશે સઘળું સુંદર,
એ માનીને સઘળું વખાણી લીધું છે.

હવે સંવેદનનાં હટાવીને વાદળ,
મેં અર્થોનું આકાશ તાણી લીધું છે.

એક અછાંદસ | રણાછોડ વી. પરમાર

હું
ચાલવા માટે પગ ઉપાડું
તે પહેલાં
આગળ
દેખાય છે મારાં પગલાં.
હું
નીકળ્યો નથી
ઘરની બહાર
મારી બહાર
તારી નજરની બહાર.
તો પછી
કોનાં હશે આ પગલાં
અદલ મારા જેવાં ?
એ પગલાંમાં પગ મૂકી
ચાલી નીકળું બહાર ?
પગલાં પાછાં ખેંચી લઉં પગમાં ?
શું કરું ?
કશુંક કહે મને.

વૃંદાવન મળ્યું | મહેશ દેસાઈ

ઈચ્છા કરી તો મન મળ્યું,
ચર્ચા વગર ચિંતન મળ્યું!
જે ધારણ કરતું રહ્યું,
તે શક્યતાનું મન મળ્યું!
રાધા થકી પાવન મળ્યું,
શ્રીશ્યામ વૃંદાવન મળ્યું!
તારું સ્મરણ કરતાં કર્યું,
ને એમ સંવેદન મળ્યું!
ઈચ્છા કરી તો શું મળ્યું?
નિજનું જ ચંચળ મન મળ્યું!
વરસો પછી પાછું 'મહેશ',
આ ગઝલનું આસન મળ્યું!

એક અછાંદસ | આકાશ ઠક્કર

હવે તો –
જિનેટિક રિપોરિંગ કરાવ્યા પછી પણ
ચંદ્ર લંગડાતો ફરે શેરીઓમાં
એવા નગરમાં વસવું
ને રાતભર જાગવું
કેવું છે વસમું!
કે મૂળની માટી ક્યાં છે તું?
કેમ તારું સપનુંચ નથી આવતું ?
તારી દૂધિયા યાદો
અક્કલ ફૂટ્યા પછી પણ સાચવી રાખી છે મેં.
તારી સ્વાદસુગંધ હજુયે મમળાતાં જાય છે.
તું અહીં ઊઠી આવે
તો તારા સ્પર્શથી મારો રંગ ઉજાગર થાય.
પણ અહીં તો મોતિયાની ઉંમરથી
ઓળખાય છે ઘરમકરમ.

બે ગઝલ | સાહિત્ય પરમાર

વેદનાઓ એકધારી

વેદનાઓ એકધારી,
વ્યાસપીઠે ફૂંક મારી.
વેદનાઓ એકધારી,
વાત મારી ને તમારી.
વેદનાઓ એકધારી,
જેમ ખૂંપેલી કટારી.
વેદનાઓ એકધારી,
આભની સળગી અટારી.
વેદનાઓ એકધારી,
ઊઘડે ના ક્યાંય બારી.
વેદનાઓ એકધારી,
લોકતંત્રે લાત મારી.

બાવન બારો

બાવન બારો કેવો છે?
રણમાં મૃગજળ જેવો છે.
રેશમ પાંદે કીડા શો,
ઉપર એ ચિપકેલો છે.
લુખ્યા રાજે મનખો તો,
ભય ને ભૂખ ભરેલો છે.
ભીતરનો ફુવારો તો,
ભમ્મ દઈ નીકળેલો છે.
નીચે ધરબી દીધો પણ,
પીપળો થઈ ફૂટેલો છે.

આઘાત છે | પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ

સૂર્યને આ વાતનો લાગ્યો ઘણો આઘાત છે,
એક દીવાથી થઈ ઝગમગ તમસની રાત છે.
તારા વિશે એટલું બસ કહી શકું કે તું મને-
ઈશ્વરે આપેલી સૌથી કીમતી સોગાત છે.
પગ ભલે ગૂંચાયા પણ પાંખો સલામત છે હજુ,
જાળ લઈને ઊડવાની આપણી તાકાત છે.
જિંદગી હૃદયપાર હંફાવે છતાં પણ ચાહશું,
છો અમારે વીંધવાના રોજ કોઠા સાત છે.
કોઈનાં આંસુ, નિ:સાસા, હાયથી ઝોળી ન ભર,
જાણ છે ને! છેલ્લે ઈશ્વર સાથે મુલાકાત છે.

બપોર | અભિજિત શુક્લ

પાછો જે આવવાનો હતો એનું શું થયું?
અમનેય લઈ જવાનો હતો એનું શું થયું?
અંદરથી વારવાનો હતો એનું શું થયું?
એ એક જે બધાનો હતો એનું શું થયું?
મારા, તમારા, એમના સઘળા પ્રશ્નોના
ઉત્તર જે આપવાનો હતો એનું શું થયું?
શ્રદ્ધાથી થઈ પ્રસન્ન, પરીક્ષા કરીને પણ,
અંતે ઉગારવાનો હતો એનું શું થયું?
તોબા કરીને તારી પનાહ લઉં, તું એ પછી
ઓછું વિતાડવાનો હતો એનું શું થયું?
ચાલ્યા કરે છે ક્યારની કઈ વાત પર દલીલ?
મુઢો બીજા કશાનો હતો. એનું શું થયું?
ચહેરાની આડ લઉં છું, નથી મળતો કોઈનેય
હું કેટલો મજાનો હતો? એનું શું થયું?
તારા જ ટુકડાઓ પડેલા છે ચારેકોર.
તું ચીસ પાડવાનો હતો એનું શું થયું.
જોયું ઉપર ઉપરથી ને પાનાંય ફેરવ્યાં.
નિરાંતે વાંચવાનો હતો એનું શું થયું?
આણી રસિક હપતો કથાનો આ અંકમાં
તું અંત લાવવાનો હતો એનું શું થયું?

બપોર | ગુરુદેવ પ્રજાપતિ

(૧)

બપોર ટાણે
પહાડ પીગળતો
તીખો તડકો.

(૨)

કળશ ઢોળે
લાવારસ ભરેલો
બપોરે; સૂર્ય.

(૩)

બપોર ટાણે
તડકો વરસતો
ઉઘાડી પીઠ.

(૪)

ભરબપોરે
ઘરનો બોજ વહે
ઉઘાડી પીઠ.

ગઝલ | રજનીકાંત પાઠક

ઘરવખરી મૂકી ચાલી નીકળીએ
ગામ નગર છોડી ભાગી નીકળીએ
જડ ચહેરા જોઈ જડ થઈએ એ પહેલાં
ગુલાબી મહેંક હો ત્યાંથી નીકળીએ
થીજેલ હવા સમય થઈ ભીંસતી રે
સઘળાં વાતાવરણ તોડી નીકળીએ
અંધારું મુશ્કેલીના દ્વાર પર-
અજવાળું ઓઢી દોડી નીકળીએ
નગ્નસ્તાનમાં કોને શોધે છે રજની ?
શ્વાસો ક્યાં છે ? દફનાવી નીકળીએ.

ત્રણ કાવ્યો | શિવજી રૂખડા

સાધુ!

સાધુ! સહજલોકના વાસી,
મસ્તીનું મુકુટ પહેરે મગનલોકના વાસી.
ત્રણ ગુણના તાપ વચાળે સાધુ! સમતા ભાળે,
વાયુ સાથે મન વળે તો ઢળતાં મનને ખાળે;

સાધુ! મનનલોકના વાસી,
સાધુ! સહજલોકના વાસી.
જગની ચિંતા કાયમ ન્યારી ફૂલ સરીખી લાગે,
મહેંકમાં જો બોજ વધે તો ફોરમને પણ ત્યાગે,

સાધુ! વહનલોકના વાસી,
સાધુ! સહજલોકના વાસી.
જળમાં હો તો જળકમળવત્, પળમાં પળ પળ રમતા,
સળ પડે તો સળને ભાંગી ડાઘ વગરના ફરતા,

સાધુ! ગહનલોકના વાસી,
સાધુ! સહજલોકના વાસી.

*

અકળ રીત અપનાવે

સાધુ! સાન કરી બોલાવે,
નજરોનું હાલરડું બાંધી હાલરડે ઝુલાવે.
ચાર આંખ્યુંના ઝીણા તારે સાધુ, વાતો કરતા,
થોડું અમથું આઘું પડતાં બે ડગલાં પણ ભરતાં,
કઠણ ભોમને ફૂણી કરવા નજરંથી ભીંજાવે. ... સાધુ

ઝીણી નજરે જાણી લેતા પથ્થરમાં છે પાણી,
વાતે, વાતે મારગ ચીંધે, વાત કરે અણજાણી,
પંથ ભૂલ્યાને પાછાં વાળે સમજણથી સમજાવે. ... સાધુ

ઘર વચાળે બેઠેલાંને પણ ઘર એનું દેખાડે,
કૂંચી આપે, કળ બતાવે ને દરવાજા ઉઘાડે,
ખોલ, બંધના ખેલ ટાળવા અકળ રીત અપનાવે. ... સાધુ

*

નખ બધા કાપ્યા પછી

કેટલી નિરાંત થઈ છે નખ બધા કાપ્યા પછી,
જાત સાથે વાત થઈ છે નખ બધા કાપ્યા પછી.
એટલે વિરોધ કાયમ એ સતત કરતા હતા,
રોજ ભેળી નાત થઈ છે નખ બધા કાપ્યા પછી.
નખપણાનાં કારણો કેવાં નડ્યાં'તાં હરક્ષણો,
આજ કેડી સાફ થઈ છે નખ બધા કાપ્યા પછી.
નખ વચાળે જાત આખી કોઈ દી કોળી નથી,
છમ્મલીલી હાશ! થઈ છે નખ બધા કાપ્યા પછી.

આપદીવી | વર્ષા પ્રજાપતિ

એ ફૂલ નથી
એ સુગંધ છે.
એ વસ્ત્ર નથી
આવરણ છે.
એ દીવાલ નથી
એ છત છે, ઘરનું ડેલું પણ.
એ પરી નથી
પણ પાંખો છે એની પાસે પોતાની.
ના એ શસ્ત્ર ધારણ કરતી નથી
પણ જરૂર પડ્યે શસ્ત્ર આપોઆપ આવી જાય છે એના હાથમાં.
હા, એ સાધિકા છે સંબંધોની, સમાજની, જીવનની.
એ મૌન છે, પણ લાચાર નથી
એની પાસે છે પ્રત્યેક પ્રશ્નના ઉત્તર.
પણ એ નહીં કહે કંઈ
એ પ્રિયતમા બને ના બને
પ્રેમ અવશ્ય છે એ.
એ આધારિત નથી
આપદીવી છે
એની પાસે છે પૃથ્વીના અનેક કલ્પની વંશાવલી.

ગઝલ | હર્ષવી પટેલ

છે પ્રયત્નરત સહુ તે છતાં આ સવાર કેમ થતી નથી!
ને યુગો યુગોથી આ રાત છે, એ પસાર કેમ થતી નથી!
કદી તારી ભાવસભર નજર, એ હકાર કેમ થતી નથી?
ને કદી કળાય ઉપેક્ષા જે એ નકાર કેમ થતી નથી?
બધી બારીઓને ઉઘાડી મેં, તે છતાં પ્રવેશી ન ખુશબૂઓ
અને ઘરમાં છે જે હવડ હવા તે ફરાર કેમ થતી નથી?
ખુશી સ્વાંગ બદલીને જે રીતે સદા વેદના બની જાય છે,
કદી રૂપ બદલી મનોવ્યથા તું કરાર કેમ થતી નથી?
મને ખ્યાલ છે કે આ જિંદગી એ ગતિનું નામ છે તે છતાં
એ રઝળવું કેમ બની જતી એ લટાર કેમ થતી નથી?
કૃપા થાય તોય અમુક ઉપર, અને એય થાતી જરાતરા,
એ થતી ન કેમ બધા ઉપર? એ અપાર કેમ થતી નથી?

એક ગઝલ | દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'

સ્તબ્ધ આખી સભા એય સારું નથી;
બોલીએ તો સજા એય સારું નથી.
તાપ આખો દિવસ આકરો હો ભલે;
રાત હો સર્વદા એય સારું નથી.
દુઃખ કોઈ દિવસ હો તો સત્કારીએ;
બારમાસી વ્યથા એય સારું નથી.
કૈક નોખું કહો તો જ સૌને ગમે!
એની એ હો કથા એય સારું નથી.
હો અનિવાર્ય ત્યારે જ લેવી ઘટે;
છાશવારે દવા એય સારું નથી.
જિંદગી જીવીએ જિંદગીની રીતે;
એ બને આપદા એય સારું નથી.
આપ 'નાદાન' સૌથી અનોખા જ છો;
નિત્ય નોખી અદા એય સારું નથી.

જંગલ દેખાડું છું | શોભિત દેસાઈ

(૧)

છે વન ને રણના ગવાઈ રહ્યા છે મ્હાડ જુઓ.
'પધારો' કહેતું લીલુંછમ આ મારવાડ જુઓ.
તમારી આંખથી સિંચાતાં સર્વ ઝાડ જુઓ.
નયાં નિસર્ગનાં ખૂલી રહ્યાં કમાડ જુઓ.
ખૂલી રહ્યું છે ખરેખર નસીબ, ઉઘાડ જુઓ.
નદીઓ વૃક્ષો ફૂલો પર્વતો પહાડ જુઓ.
પતંગિયાંએ મૂકેલી મૂંગી દહાડ જુઓ.
સુણીને ડોલતી વેલાની એક વાડ - જુઓ.
પૂરબ દિશાથી થયું દૂર સહેજ અંધારું,
ધરે છે ઘાસને આ ઓસ કેવાં લાડ - જુઓ!
ફટી રહ્યા છે અહીં નવ્ય સૌમ્ય અંકુરો,
અડે છે આભને બીજી તરફ આ તાડ ...જુઓ.
ન દશ્ય થાય છે બગલાને માછલી એકે,
ગળ્યા નજરમાં છે પોતાની એનાં હાડ... જુઓ!
બધાં જ પંખીઓ, પ્રાણીઓ છે અચાનક ચુપ,
સૂતેલા રાજાએ જાગી, મૂકેલી ત્રાડ જુઓ.
તિમિરની સેના છે સામે ને આગિયા થોડા,
વિરાટ સામે મથામણ આ મારફાડ - જુઓ!
સમસ્તને જે ગજાવી રહી છે ખુશબોથી,
એ રાતરાણીની માદક ને મુગ્ધ ઘાડ જુઓ.
ન મટકું મારતા, સોગંદ તમને જંગલના,
ઊતરતા શબ્દમાં, આ સૌ પ્રભુના પાડ - જુઓ.

(૨)

અલગ ચાલનું વ્યથોપનિષદ

અહો! પહેલી વખત પુરવાર કરવાનું!
પછીથી તો સતત પુરવાર કરવાનું.

દુઆ આપે છે ગત પુરવાર કરવાનું.
'નવું હો કાર્યરત પુરવાર કરવાનું'.

ટણી પર ટેકવી વટ ઢાલ ભૂલી જઈ,
સ્વયમ્નું પાણીપત પુરવાર કરવાનું.

નિરાંતે બેસવાનું નહીં કદી ક્યાંયે,
પધાર્યા કે તરત પુરવાર કરવાનું.

ઘણા જાણે છે, રહે છે દૂર કાયમના,
કશી ક્યાં આવડત પુરવાર કરવાનું?!

પૂરી પ્રજ્ઞા ભૂંસાઈ ઓલવાઈ જ્યાં,
કે નીવડે કારગત પુરવાર કરવાનું.

અદાલત વિશ્વભરની છે પ્રવૃત્તિમાં,
બધું સાચું ગલત પુરવાર કરવાનું.

અસત્ પડકારવાની હામ છે જગમાં?
અને હંમેશા સત પુરવાર કરવાનું?

ફિતૂરી-વાસના - રઘવાટમાં જીવતા,
સહુનો એકમત : પુરવાર કરવાનું.

અગર ના હોત સાંકળ આવી ભારેખમ,
તો અમને પણ ગમત પુરવાર કરવાનું.

અપેક્ષાનાં બધાં જંગલની વચ્ચોવચ,
થયું ના હસ્તગત પુરવાર કરવાનું.

અભરખાઓ બધા વાસી દીધા છે તેં;
હું નહીંતર મોકલત પુરવાર કરવાનું.

મેં છોડ્યું, ઝંખ્યું બહુ પાછું અને આવ્યું,
ન ઠેલાયું પરત પુરવાર કરવાનું.

તપાવું લોહ ચક્રમકથી ને મારું ઘણું?
બહુ દુર્ગમ, સખત પુરવાર કરવાનું.

લીધું કણ, ચાખ્યું નાખ્યું, ઊડી ગોરેયા,
અહીં તો બસ ચખત પુરવાર કરવાનું.

હવે થાકી અને હાંફી ગયું છે, જો!
હજી નહીં તો ચલત પુરવાર કરવાનું.

વિષાદોથી ભરેલી જિંદગી નીચે
છે મારા દસ્તખત : પુરવાર કરવાનું.

આ કેવળજ્ઞાન આવ્યું છે મને હમણાં-
મૂર્છા! છટ! મૂર્ખા! ધત! પુરવાર કરવાનું...

અરે શોભિત! હવે આ સોય-દોરાથી,
ભૂરા આભે ભરત પુરવાર કરવાનું!

ગઝલ | ભાવિન ગોપાણી

ભલે કાયા અને કપડાં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો,
કળા જો હોય, પડછાયા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
અધૂરા રહી ગયેલા કોઈના સપનાની મળશે છાપ,
મળ્યો રસ્તેથી એ સિક્કા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
ફરીથી ચિત્ત ને ચ્હેરા ઉપર આવી જશે રોનક,
પ્રણયના એક બે કિસ્સા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
અમે બારી વગરના ઘરમાં પણ વર્ષો જીવી જઈશું,
ફક્ત આકાશના ફોટા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
હજી ઊભા થઈ મહેમાન પહોંચ્યા ક્યાં છે ઘરની બહાર!
તરત ના આ રીતે સોફા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો!
થશે ચલચિત્ર ચાલુ ને અમે બેસી રહીશું બહાર,
અમારું કામ છે પડદા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
વિતાવ્યું રણ છતાં રણ સાથે લઈને ક્યાં સુધી ફરશો?
હવે પાંપણ અને ચશ્માં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
મળી છે કોઈના રૂમાલમાં ખુશબૂ નવી આજે,
ફરીથી આપણે શંકા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
બને એવું કે એ જોઈ શકે ઘરની ખરી હાલત,
ચલો ભગવાનના ફોટા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
કળા કરવી તો નહોતી પણ કળા કરવી પડી અંતે,
કહ્યું છે કોઈએ પીંછાં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
જરૂરી છે જ નહિ કે એમનાં પગલાં ઉપર ચાલો,
બને તો એમનાં પગલાં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
કશું નહોતું અને અંતે કશું રહેશે નહીં બાકી,
જીવન છે ધૂળનાં ઢેફાં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
પધારો જળ રૂપે ઈશ્વર, પધારો અન્ન રૂપે દેવ,
વલખતાં જીવનાં જડબાં ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.
ગયું છો ધૂળમાં જીવન, મરણ તો સ્વચ્છ જોઈએ,
દુપટ્ટો ઝાટકો, પંખા ઉપરથી ધૂળ ખંબેરો.

ટૂંકી વાર્તા

કાંકરી

અરવિંદભાઈ પંડ્યા

નીચી નજરે ચાલ્યા જતા દીપક પર કંઈક પડ્યું. તેણે માથા પર હાથ ફેરવ્યો. આજુબાજુ જોયું ને પછી ઉપર તરફ નજર ઘુમાવી. તેને કંઈ દેખાયું નહિ.

પણ... પ... તે ઊભો હતો તેની બાજુના મકાનના બીજા માળની બારીમાં એક સ્ત્રી ઊભી હતી. દીપકની નજર ત્યાં પહોંચી ત્યારે ખાલી ને પોલી હતી, પણ પાછી ફરી ત્યારે તેમાં પેલી સ્ત્રીનું સ્મિત ભર્યું હતું. પાછી ફરેલી નજરને આંખોમાં પૂરીને તેણે ચાલવા માંડ્યું : ના, ના, મારે... મારે... એમ કોઈની સામે... ના... ના... કોઈ જોઈ જાય તો ? તો પછી મારી કિંમત શી ?

તેનું ઘર આવી ગયું હતું. સામે જ દેખાતું હતું તેનું ઘર. હમણાં જ તે ઘેર પહોંચી જશે. તે ડગલાં ભરવા લાગ્યો. બચુ પાનવાળાની દુકાન આવી. તેને પાન ખાવાની ઇચ્છા થઈ : પણ ના ! અત્યારે નહિ : ક્યાંક બચુ કંઈક પૂછે તો ?

બચુ પાનવાળાએ દીપક સામે હાથ ઊંચો કર્યો. દીપકે પણ હાથ ઊંચો કર્યો. બચુ હસતો હતો.

શા માટે હસતો હશે બચુ ? દીપકને સમજાયું નહિ : ક્યાંક તેને ખબર તો...

ના... ના... ખબર તો શી પડી હોય ? કોઈને જવાબ દેતો હોય તેમ દીપક બબડ્યો : ખબર પડવા જેવું છેય શું ? માથા પર કંઈક પડ્યું હોય એવું લાગ્યું એટલે મેં ઉપર જોયું તો એક સ્ત્રી ઊભી ઊભી હસતી હતી. એમાં શું ? એ તો અમસ્તીય હસતી હોય !

દીપકનું ઘર આવી ગયું. તે દાદર ચડીને ઉપર ગયો. ખિસ્સામાંથી ચાવી કાઢીને તેણે તાળું ખોલ્યું. દરવાજાને ધક્કો માર્યો. અંદરનું અકળાયેલું એકાંત તેની સામે ધસી આવ્યું. એકાંતમાં તરતો તરતો તે અંદર પ્રવેશ્યો. બહારના રસ્તા પર પડતી બારી ખોલીને તે ઘડીક ઊભો રહ્યો.

તે ક્યારેક ક્યારેક આવી રીતે બારી પાસે ઊભો રહેતો. તેને રસ્તા પરની ચહલપહલ જોવાની મજા આવતી, પણ આજે તેને તે બધું જોવું ન ગમ્યું. બારી... પેલી બારી... ત્યાં ઊભેલી સ્ત્રી... તેનું હસવું...

દીપક બારી પાસેથી ખસી ગયો : કેવું થયું આજે ? કોઈને ખ્યાલ આવી ગયો હશે તો ? દીપકના મનમાં જાણે અસંખ્ય કાગડાઓ એકસાથે ઘોંઘાટ કરવા લાગ્યા : ભારે થઈ આ... કોઈ જોઈ ગયું હશે તો ? તો કાલ સુધીમાં બધે વાત ફેલાઈ જવાની. વાતને ફેલાતાં ને વધતાં વારેય શી લાગે ?

પણ વાતમાં એવું તો શું છે કે તું આમ ફફડે છે ? તેનું ભીતર તેની સામે ગોઠવાઈ ગયું : વાતમાં ભલેને કંઈ ન હોય પણ કોઈ આડાઅવળું કશું બોલે તો એમાં આપણી આબરૂનું શું ? દીપકના ચિત્તને આ એક જ ચિંતા ચીટકી ગઈ હતી : આ પાંચ વર્ષથી અહીં રહું છું. ક્યારેય કોઈને કશું કહેવાપણું થવા દીધું છે ? પૂછી જુઓ કોઈ પણને, બધાં એક જ વાત કહેશે, મેં ઘણી વાર છાનામાના કાનોકાન પણ સાંભળ્યું છે કે દીપકભાઈ એટલે કહેવું પડે ! બહુ સીધા માણસ !

અને ઓરડાનું મૌન સંકોચાવા લાગ્યું. મૌનની બીજી બાજુએ શબ્દો ટકોરા મારી રહ્યા હતા :

‘આ વાંઢા માણસને જગુભાઈએ મકાન આપ્યું છે, કંઈ વિચાર્યું નહિ હોય ?’

‘આપણે આખો દિવસ ઘેર એકલાં હોઈએ ને આવા નફકરા ભાચડા બાજુમાં રહેતા હોય એટલે બીક તો લાગે જ ને ! તું કેમ બોલતી નથી, અલી ?’

‘આપણે જગુભાઈને કહી દેવું પડશે, અમે ભૈરાં પાણી ભરતાં હોઈએ ત્યારે કોઈ પુરુષને અમે નળ પાસે ઢૂંકવાય નહિ દઈએ. ભરવું હોય તો ભરે પાણી, એમાં અમે શું કરીએ ?’

‘કામવાળી રાખી લેતો હોય તો ? પણ આવા વાંઢાને ત્યાં કામવાળીય કોણ હા પાડે ?’

‘જગુભાઈએ પણ કાંઈ આગળપાછળ જોયું નહિ ને આપી દીધું મકાન ! શું જોઈને આપ્યું હશે ? છે કાંઈ મેળ ? બીક લાગે એવો તો છે !...’

દીપકે માથું ઝટક્યું. આ બધું તેણે સાંભળ્યું હતું. તેને સંભળાવવા જ બધું બોલાતું હતું. હવે આ બધું તો ભૂતકાળમાં ભરડાઈ ગયું. પાંચ વર્ષ પહેલાંના એ પ્રસંગો ક્યાંય પાછળ રહી ગયા છે. હવે તેના પર કેટલાંય પડ ચડી ચૂક્યાં છે. વાતાવરણ જ આખું બદલાઈ ગયું છે. નવી હવા બંધાઈ ગઈ છે. વાત કહેનારાં તો એનાં એ જ છે, પણ વાત બદલાઈ ગઈ છે :

‘આ દીપકભાઈ બિચારા બહુ સીધા છે, હોં ! ઊંચી આંખ કરી છે કદી ?’

‘આપણે પાણી ભરતાં હોઈએ ત્યારે નળ પાસે આવે જ નહિ ને ! ઘણી વાર તો પાણી ભયાં વિનાનું રહી જતું હશે...’

‘આપણને એમ કે દીપકભાઈ વાંઢા છે એટલે... પણ...’

‘અને પરણેલા પુરુષો પર થોડી છાપ મારી છે કે એ બધા સારા જ હોય....?’

‘બાકી દીપકભાઈ જેવું માણસ ન થાય, બધાંનું એ જ કહેવું છે !’

દીપકે ડોકું હલાવ્યું : સાચી જ વાત છે ને! બધાં એ જ કહે છે, ‘દીપકભાઈ એટલે દીપકભાઈ !’

એ બધા કાંઈ અમસ્તા નથી કહેતા! નહિતર આ દુનિયા તો જરાક ભૂલ થઈ હોય તો વાતને ફુલાવીને ઢમઢોલ કરી દે તેવી છે... પણ આપણે ભૂલ કરીએ તો ને! આપણે શા માટે ભૂલ કરવી જોઈએ? આપણે આપણાં કામથી કામ! અને એટલે તો આ પાંચ વર્ષથી અહીં ને અહીં – આ રૂમમાં ટકી રહ્યો છું. નહિતર આજકાલ અપરિણીતને મકાન ભાડે આપે કોણ?

જોકે, દીપકને બરાબર યાદ છે, આ ગામમાં દોઢેક મહિનો તો ધર્મશાળામાં પડ્યો રહ્યો હતો. એ તો સારું થયું કે ધીરુભાઈએ આ રૂમ આપી.

પહેલાં તો જગુભાઈએ ચોખ્ખી ના પાડી દીધી હતી, ‘વાંઢા માણસને નહિ !’

પણ દીપકે અને દીપક કરતાં વધારે ધીરુભાઈએ બાંહેધરી આપી ત્યારે જગુભાઈ કંઈક ઢીલા પડ્યા હતા. છતાં જરાય શરમ રાખ્યા વિના તેમણે રોકડું પરખાવ્યું હતું : ‘મકાન તો આપું પણ ધ્યાન રાખજો, ત્યાં બધાં જ બૈરાં છોકરાંવાળા સારા માણસો રહે છે, કોઈ પણ જાતની ફરિયાદ ન આવવી જોઈએ...’

‘ના, ના, નહિ આવે ફરિયાદ.’ ધીરુભાઈએ કહ્યું હતું : ‘અને એકાદ વર્ષમાં તો દીપકભાઈનાં લગ્ન થઈ જશે. એટલે પછી...’

‘હા, હા, તો વાંધો નહિ !’

દીપકનું મોઢું ખારું થઈ ગયું : એકાદ વર્ષને બદલે...? એકસામટાં કેટલાંય ગીધ તેના ભીતરને ઠોલી રહ્યાં.

તે ઝડપથી ઊભો થઈ ગયો. સામેની ભીંત પર લગાડેલા અરીસા પર તેની નજર ચોંટી, એનો જ ચહેરો દેખાતો હતો એ અરીસામાં : શું હું એટલો બધો કદરૂપો છું કે.. કે... ?

તે રૂમની બહાર નીકળી ગયો. તાળું મારીને દાદર ઊતરવા લાગ્યો : ખરેખર એટલો બધો... ?

દીપક લોજમાં પૂરું જમી શક્યો નહિ : લોજનું ખાઈ ખાઈને તો હવે... પણ શું થાય? ફરી પેલાં ગીધ પાંખો ફફડાવતાં આવવા લાગ્યાં. તે જમીને સીધો ઘેર આવ્યો. આખી રાત તેને ઊંઘ ન આવી. વિચારોની કીડીઓ તેના મનને ચટકા ભરતી રહી.

બીજે દિવસે તે ઉઠ્યો ત્યારે તેણે સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મનને બરાબર મક્કમ બનાવ્યું : હવે બધું નકામું છે. પાંત્રીસ તો પૂરાં થયાં. હવે જોગ થવાનો નથી. પછી શા માટે વલોપાત કરવો? ઘણી વાર ઘણાંને આપેલો ઉત્તર પોતાની જાતને આપી દીધો : આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત....

સાંજે ઓફિસેથી પાછા ફરતી વખતે તે સ્થળે જ માથે કંઈક પડ્યું, તે નાની એવી કાંકરી હતી. દીપકે ઉપર જોયું. પેલી સ્ત્રી ત્યાં ઊભી હતી. દીપકે જેવું સામે જોયું કે તરત તે હસી. દીપકે નજરને નીચે ઉતારી લીધી. કોઈ જોઈ જાય તો! ઘણા બધા ઓળખે છે મને! પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં આ ગામમાં, ક્યાંક ને ક્યાંક, કોઈ ને કોઈ તો ઓળખતું જ હોય!

એકઘાસે તે ઘરભેગો થઈ ગયો. રસ્તા પરની બારી ખોલીને તે ખુરશી પર બેસી ગયો. તે સ્ત્રી હસી હતી તો મારી સામે જ... હા... હા... મારી જ સામે... તેણે કાંકરી ફેંકી... મને વાગી... મેં ઉપર જોયું... જોયું ને હસી... કેવું મીઠું મીઠું હસી હતી તે!...

તે ઊભો થઈ ગયો. સામેના અરીસામાં તેનું પ્રતિબિંબ ઝિલાઈ ગયું. ના... ના... મારો ચહેરો કાંઈ એટલો બધો...

હા, તે સહેજ શ્યામ હતો ખરો, ચહેરા પર ક્યાંક ક્યાંક શીતળાના ડાઘા દેખાતા હતા. પણ તોય એટલો બધો ખરાબ દેખાવ નહોતો તેનો! અને છતાં...

સગાંવહાલાંઓ તેનાં વખાણ કરતાં થાકતાં નહિ. પણ, પોતાના પ્રતિબિંબની પાછળ બીજાં પ્રતિબિંબોને ડોકાતાં દીપક જોઈ રહ્યો. કોઈએ પોતાનું ઘર બાંધવા કાંઈ કર્યું નહિ!

ના. ના. સાવ એમ તો નહિ! પણ, દીપકે આંખો મીચી દીધી. જ્યાં જ્યાં વાત ચાલી ત્યાંથી વાત પાછી જ વળી ગઈ. મારે તો ક્યારેય હા — ના કહેવાનો અવકાશ જ ન રહ્યો. બહુ ચાલ્યું એ બધું! પછી સગાંસંબંધીઓ કંટાળી જ જાય ને! અને હવે તો પોતેય પાંત્રીસી વિતાવી ચૂક્યો છે ને? હવે ખલાસ!

ના, ના. હજીય વખત છે! તેણે આંખો ઉઘાડી નાખી, અરીસા પાછળ ગોઠવાયેલું તેનું પ્રતિબિંબ તેને કહેતું હતું : હા. હા. સાચી વાત છે તારી! હજી વખત નથી ગયો! ઘણા આ ઉંમરે જ લગ્ન કરે છે, સમજ્યો! તુંય હજી પ્રયત્ન કરે તો...!

દીપક પોતાના ચહેરા પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો : તું ખોટા વહેમમાં છો, કોણે કહ્યું કે તારો દેખાવ ખરાબ છે! દીપકનો હાથ ફરતો અટકી ગયો. યાદ કરી જો, કદી કોઈએ કહ્યું છે આવું?

ના. કોઈએ એવું કહ્યું તો નથી...

બસ, તો પછી! પ્રતિબિંબ મલક્યું : અને એક બીજી વાત સાંભળ! સ્ત્રીઓ હમેશાં તંદુરસ્ત પુરુષને પસંદ કરે છે, સમજ્યો?

દીપક પોતાના શરીરને અવલોકી રહ્યો. અર્ધી બાંયના શર્ટનું ઉપરનું એક બટન ખુલ્લું હતું. તેની ભરાવદાર છાતી દેખાઈ રહી હતી. હાથના મસલ્સ સુગઠિત હતા.

તે આનંદમાં આવી ગયો. મોઢેથી કોઈ ધૂન ગણગણવા લાગ્યો. તે બારી પાસે આવીને ઊભો રહ્યો. થોડી વાર પછી તે જમવા માટે બહાર નીકળ્યો. આજે તે લહેરથી જમ્યો. જમીને ઘેર આવ્યો.

ઘરમાં આવ્યો ને, પાણીમાં કંઈક ખાવાનું નાખીને માછલીઓ તેના પર જેમ તરાપ મારે તેમ દીપકને વિચારોએ ઝડપી લીધો. અત્યાર સુધી નકામો બધો ડોળ કરતો રહ્યો ! એમાં જ બધું ગુમાવ્યું.

તેને બરાબર યાદ છે : તેના કાકાની દીકરીનાં લગ્ન વખતે જાનમાં આવેલી એક છોકરી તેની સામે ટગરટગર જોયા કરતી હતી... પણ પોતે રહ્યો મોટો ચારિત્રવાન ! તે રહી ગયો !

ઑફિસમાંય પેલી મિસ શેઠ શરૂશરૂમાં કેવી હસીહસીને, લળીલળીને વાતો કરતી હતી ! તે શું સાવ અમસ્તી ! પણ પોતે તેને ક્યાં દાદ આપી હતી ! મોટો આબરૂદાર રહ્યો ને ! પછી પરણી ગઈ હેડક્લાર્ક સાથે !

તારામાં શું નથી ? દીપકે આંખો બંધ કરી દીધી : યાદ કરી જો, કેટકેટલાં નામ ગણાવી શકાય તેમ છે ! પણ તું !...

હા, હા, સાચી વાત છે ! ગાઢ અંધકારમાંથી અવાજ ઊભરતો હતો. હવે... હવે કંઈક કરવું પડશે... કંઈક તો કરવું જ પડશે...

કંઈક શું કરવાનું હોય ! એલર્ટ થઈ જા !

એલર્ટ થઈ જઈશ !

શાબાશ ! જો સાંભળ ! કાલે પેલી સ્ત્રી કાંકરી મારશે. સામે હસશે, ત્યારે તું શું કરીશ, બોલ ?

શું કરું ?

શું વળી ? બીજું શું હોય ! તારેય સામે હસવાનું... પછી ધીમે ધીમે વધુ પરિચય કેળવવા પ્રયત્ન કરવાનો ને... ને તે રાત્રે દીપક ઘણુંબધું ગોઠવતો રહ્યો.

બીજે દિવસે ઑફિસે જતી વખતે દીપક પેલા મકાન પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે ચોરનજરે તેણે ઉપર જોયું. કોઈ નહોતું ત્યાં ! તેને યાદ આવ્યું. ગઈ કાલે પણ ઑફિસે જતી વખતે આમ જ બન્યું હતું.

આખો દિવસ ઑફિસમાં તેનું મન ચોંટ્યું નહિ. ક્યારે ઑફિસ છૂટે ને ક્યારે પેલા મકાન પાસેથી...

ઢોંગી માણસ માળાના માણકા ગણીગણીને ઈશ્વરનાં નામ લે, તેમ તે એક એક પળને ગણતો હતો. માળા કેમેય પૂરી થતી નહોતી. આવું તો ક્યારેય નથી બન્યું. આવો તલસાટ... આવી અધીરાઈ... આવી તડપ... આવો ઉદ્વેગ... !! બધું એકસાથે ઊમટી પડ્યું હતું.

ઑફિસનો સમય પૂરો થયો એટલે સૌથી પહેલાં દીપક બહાર નીકળી ગયો. તે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. કેવું લાગે છે તેને ! એક સ્ત્રી માટેનું આવું આકર્ષણ તો પહેલાં ક્યારેય... એ એ સ્ત્રી પણ કેવી ! જોતાં જ ગમી જાય એવી ! રૂપાળી પણ કેટલી !

છતાં... છતાં એને મારા તરફ... દીપકની ગતિ થોડી ધીમી પડી. એ સ્ત્રી.. એ.. એ.. ક્યાંક ખરાબ તો...

ના... ના, એવું તો ન બને, એ લત્તો તો સારા માણસોનો છે. ત્યાં છટ્! એવી ખરાબ કલ્પના જ ન કરાય!

પણ એ સ્ત્રી પોતાના તરફ જ... દીપક ફરી મૂંઝાયો. ખરેખર એને મારું જ આકર્ષણ હશે?

હા. હા. તારા તંદુરસ્ત શરીરનું...

દીપકે ડોક ઊંચી કરી, છાતી ફુલાવી ને ઝડપભેર ચાલવા લાગ્યો. બસ, આવી ગયું પેલું ઘર... એ સામે રહ્યું મકાન... હમણાં જ પોતે ત્યાં પહોંચશે. પેલી સ્ત્રી કાંકરીકેંકશે...

હા, તે સ્ત્રી કાંકરી મારશે પછી પોતે તેની સામે જોશે. દીપક બરાબર પાકું કરવા માગતો હતો.

પેલું મકાન આવી ગયું. દીપકે પોતાની ચાલ ધીમી કરી નાખી. ઉપર જોવાની ઇચ્છાને તેણે પ્રયત્નપૂર્વક દબાવી રાખી. ખૂબ ધીમે ધીમે તે ડગલાં ભરતો હતો. એક એક ડગલે તે કાંકરીની રાહ જોતો હતો.

ને કાંકરી પડી! ઊછળીને દીપકની આંખ ઉપર પહોંચી ગઈ. પેલી સ્ત્રી હસી રહી હતી. દીપક પણ હસ્યો. પેલી સ્ત્રીએ હાથ વડે ઉપર આવવાનો ઇશારો કર્યો.

હેં? દીપકનું હૃદય ઘબકારો ચૂકી ગયું ને પછી ઝડપભેર ઘબકવા લાગ્યું. આ તો ઉપર બોલાવે છે! ના... ના.. એમ ઉપર? કોઈ જોઈ જાય.. મારી આબરૂ? .. મારી કિંમત?.. ના... ના... ના..

તેની નજર ધીરે ધીરે સરકીને નીચે આવી ગઈ. તે ચાલવા લાગ્યો.

ક્યાં ચાલ્યો તું? કોઈ તેના પગને રોકતું હતું. બધો ખોટો ઠકારો રહેવા દે! ચડી જા મેડી ઉપર! આવી તક પછી નહિ મળે... તેના પગ જડાઈ ગયા. પાંત્રીસ વર્ષની જિંદગીમાં શું મેળવ્યું તે? વિચાર ન કર, ને..

તે ઝડપથી પાછો ફર્યો. પેલા મકાન પાસે આવ્યો. પેલી સ્ત્રી હજી ત્યાં જ હતી. ફરીથી તે હસી અને હાથ વડે ઇશારત કરી, પણ તે પહેલાં તો દીપક સડસડાટ દાદરો ચડી ગયો!

તે ઉપર પહોંચ્યો તો સામેના દરવાજે પેલી સ્ત્રી ઊભી હતી. તે દોડીને દીપકને વળગી પડી : ‘આવી ગયા! ... આવી ગયા...!’

દીપક ડઘાઈ ગયો.

પેલી સ્ત્રી દીપકની ડોક ફરતે બંને હાથ વીંટળીને ટીંગાઈ ગઈ હતી. તે જોરજોરથી બોલતી હતી : ‘એ મોટા ભાઈ, જલદી આવો, જુઓ તો, કોણ આવ્યું છે? અરે... ઓ ભાભી, તમેય આવો....’

દીપકે છૂટવા ઘણી મથામણ કરી, પણ પેલી તો, 'ના, હવે તો નહિ જવા દઉં!' ને જોરથી તેણે રાડ પાડી : 'એ મોટા ભાઈ, જલદી આવો ને! આ ફરીથી ચાલ્યા જશે!'

અંદરથી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ હાંફળાંફાંકળાં બહાર નીકળ્યાં. તેમણે પેલી સ્ત્રીની ભીંસમાંથી દીપકને માંડ માંડ છોડાવ્યો.

'માફ કરજો, ભાઈ, તમને તકલીફ પડી! પેલો પુરુષ બોલ્યો : 'આ મારી બહેન ઘણા વખતથી મેન્ટલી અપસેટ છે, ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છે. એ તેના પતિની રાહ...'

દીપક પૂરું સાંભળવા ઊભો ન રહ્યો. ઝપાટાબંધ દાદર ઊતરીને તે સીધો ઘેર પહોંચી ગયો.

ઘરમાં આવીને તે અરીસા સામે ઊભો રહ્યો. ઘડીક તે પોતાના ચહેરાને જોઈ રહ્યો. પછી તેણે બંને હાથના મસલ્સ ફુલાવ્યા. ચહેરો લાલચોળ થઈ ગયો. તેણે એકાએક શટ્ટને કોલરના નીચેના ભાગોથી પકડ્યું ને જોરથી ખેંચ્યું. શટ્ટનાં ઉપરનાં બે-ત્રણ બટન તૂટી ગયાં. તેની ભરાવદાર છાતી અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થતી તે જોઈ રહ્યો. તેણે ઊંડો શ્વાસ લીધો. છાતી ફૂલતી હતી. તેણે વધુ શ્વાસ ખેંચ્યો. છાતી વધુ ફૂલી... હજી વધુ શ્વાસ... વધુ ને વધુ...

ને તેનાથી શ્વાસ મુકાઈ ગયો : આ હા... હા... હા...' એક અટ્ટહાસ્ય આખા ઓરડામાં ઘૂમરીએ ચડ્યું. પછી ઓરડામાં શાંતિ પ્રસરી ગઈ. દીપક ઓરડામાં ચારે બાજુ નજર ફેરવવા લાગ્યો. તેની આંખોની પહોળાઈ વધી રહી હતી. મટકું માર્યાં વિનાની આંખો ઉપર-નીચે, આજુબાજુ ચકરાવે ચડી. કોઈ તેને કાંકરી મારી રહ્યું હતું. આ બીજી કાંકરી... આ ત્રીજી કાંકરી... આ ચોથી... પાંચમી... કાંકરીઓ... કાંકરી ઉપર કાંકરીઓ.. તડાતડ... તડાતડ... તેની આંખો વધુ ને વધુ પહોળી થઈને ઓરડામાં ફરી રહી હતી. ફરતી ફરતી નજર ફરીથી પેલા અરીસા પર પડી. ઘડીક ત્યાં સ્થિર થઈ. ફરીથી એક અટ્ટહાસ્ય... ને પછી નજરની ફેરફારડી!

અને અચાનક બધું સૂમસામ થઈ ગયું. ઘબ દઈને તે ખુરશી પર બેસી ગયો. એક સ્ત્રી રસ્તા પરથી પસાર થઈ રહી હતી. દીપકે એક કાંકરી ઉપાડી. ચાલી જતી પેલી સ્ત્રી પર તેણે તે ફેંકી. તે સ્ત્રીએ ઉપર જોયું. દીપક તેની સામે હસ્યો ને...

પણ ભૂલથી યે ભગવાનને ભોળા ન માનવા

ભગવાન આમ મોજથી જંપીને ન બેસે

ભગવાને નક્કી કર્યું કે સત્યના પ્રયોગ આરંભવા

પ્રયોગ પછી જે તારણ મળે તેમાંથી સિદ્ધાંત સરજવા

અને પછી સૌ કોઈને કષ્ટને બદલે દૃષ્ટનું નવજીવન મળે

એટલા માટે આત્માના પ્રયોગ યાને કિ સત્યકથાનું સસ્તું સાહિત્યિક પ્રકાશન કરવું.

(‘પ્રયોગો અને સિદ્ધાંતો’, ભગવાનની વાતો, દિલીપ ઝવેરી, ૨૦૨૧)

નિબંધ

હનૂઝ દિલ્હી દૂર અસ્ત

પ્રવીણ ગઢવી

ભવ્ય દિલ્હી જોવા તો બહુ મોડું મળ્યું. ૧૯૯૦માં અધિક કલેક્ટર થયો, પછી રાજ્ય બહાર પ્રવાસો — ખાસ કરીને દિલ્હીના શરૂ થયા. જ્યારે સમાજસુરક્ષા અને સમાજ-કલ્યાણમાં નિયામક તેમજ મજૂરકમિશનર હતો ત્યારે લગભગ દર મહિને કોઈ ને કોઈ બેઠક અન્વયે, રાજધાની ટ્રેન કે વિમાન દ્વારા દિલ્હી જવાનું થતું. મોટા ભાગે વીક એન્ડ પર બેઠક હોય, ત્યારે હું શનિવારે રોકાઈ જતો અને રવિવારે મોડી રાત્રે પાછો આવતો. શનિવારે ગુજરાતભવનથી નીકળી જતો. દિલ્હીનું ઝૂ વિશાળ અને વિખ્યાત. ખુદ્દી રિક્ષામાં બેસી પાંજરામાં વાઘ, સિંહ, દીપડા, વરુ જેવા વન્ય જીવો અને ઉપર વૃક્ષની ડાળીઓ પર પંખીઓ ઊડતાં-બેસતાં જોવાની મજા પડે. દિલ્હીની કાબરી-મેના અને મોટો લીલો કંસારો સિગ્રેયર બંડ કહેવાય. વસંત-ગ્રીષ્મમાં તો ગુજરાતભવનની સામેની ઝાડીઓમાં આ કંસારો સતત ફૂટરુ...ફૂટરુ... કર્યા જ કરતો હોય !

ઇન્દિરા ગાંધી બાળપણથી પ્રકૃતિપ્રેમી હતાં. રાજીવ-સંજય નાના હતા ત્યારે તેમને લઈને અવારનવાર દિલ્હી ઝૂમાં જાય. તેથી ઝૂના ડાયરેક્ટર સાંબલા સાથે ઘરોબો થયેલો. પછી ઇન્દિરા પોતે વડાપ્રધાન થયાં ત્યારે સાંબલાએ ભારતમાં વાઘની ઘટતી જતી વસતિ અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી તો ઇન્દિરાએ તેમને જ પ્રોજેક્ટ બનાવવા કહ્યું. આ રીતે બન્યો ‘પ્રોજેક્ટ ટાઇગર’. વાઘને જીવતદાન મળી ગયું, તેમની વસતિ વધી. પ્રોજેક્ટ ટાઇગર અંગે ઇન્દિરા, સાંબલા સિવાય કોઈનુંય સાંભળતાં નહોતાં. લોર્ડ કર્ઝને ગિરના સિંહ બચાવ્યા અને ઇન્દિરાએ વાઘ !

ઝૂ પછી ગમે દિલ્હીનું નેચરલ હિસ્ટ્રી મ્યુઝિયમ, માનવજાતની ઉત્પત્તિથી લઈને આજ સુધીની ઉત્ક્રાંતિ, તેનો ઇતિહાસ નજર સામેથી પસાર થાય. જવાહરલાલ નેહરુનું નિવાસ ત્રીન મૂર્તિ ભવન, હવે નેહરુ મેમોરિયલને બદલે વડાપ્રધાનોનું મેમોરિયલ બની ગયું છે. ઠીક છે, વિચાર ખરાબ નથી, પરંતુ નેહરુ પ્રતિનો તેજોદ્વેષ દુઃખદ છે. ત્યાં આઝાદીના આંદોલનનો જીવંત ઇતિહાસ જોવા મળતો. વળી બાજુમાં તારાવિદ્ય બતાવતા નેહરુ પ્લેનેટેરિયમમાં બેસી જાઉં અને બ્રહ્માંડ જોઈ નાખું ! ઇન્દિરા ગાંધીની હત્યા પછી ઇન્દિરા સ્મારક બન્યું છે. ઇન્દિરા ગાંધી પોતાના નિવાસસ્થાનથી પડખેની પોતાની ઓફિસમાં જતાં હતાં, ત્યાં જ શીખરક્ષકોએ તેમની હત્યા કરી. તે રસ્તો જોતાં ગમગીન

થઈ જવાય. દેશની એકતા માટે આતંકવાદ સામે તેમણે જીવ આપ્યો. આમ જોઈએ તો આધ્યાત્મિક ગણાતા ભારતીય ઉપખંડમાં કેટકેટલા નેતાઓની કરપીણ હત્યાઓ થઈ છે - ગાંધી, ઈન્દિરા, રાજીવ, શેખ મુજીબુર રહેમાન, બેનઝિર ભુટ્ટો... કેવી રીતે કહેવાય આ બુદ્ધ-મહાવીરની ભૂમિ! મકબૂલ ફિદા હુસૈનનું ઈન્દિરાહત્યાનું ચિત્ર આંખો સામે તરવરે છે.

રેલવે મ્યુઝિયમમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડનું સલૂન ખાસ જોઉં, ત્યાં જઈને બેસું. કેમ કે તેઓ મોઢેરા આવતા ત્યારે આ સલૂનમાં ખાંભેલ ઊતરતા.

જવાહરલાલ નેહરુને વિદેશમાં જે ભેટો, ખાસ કરીને ઢીંગલીઓ મળતી, તેનું ડોલ્સ મ્યુઝિયમ બનેલું છે, તેય અફલાતૂન છે!

મને ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને ખાણીપીણીમાં રસ, એટલે દિલ્હીનાં બધાં જ મ્યુઝિયમમાં હું રખડ્યો છું. મોડર્ન આર્ટ મ્યુઝિયમમાં આધુનિક ચિત્રકલાનાં બદલાતાં સ્વરૂપ જોવા મળે. રવીન્દ્રભવન-ત્રિવેણીમાં જઈએ તો રવીન્દ્રનાથના સાંનિધ્યમાં હોવાનો અહેસાસ થાય. ‘ઇંગ્લિશ લિટરેચર’માં મારાં ઘણાં કાવ્યો-વાર્તાઓ પ્રગટ થયેલાં, એટલે કાર્યાલયમાં જવું ગમે. ત્યાં પણ આર્ટ ગેલરી છે. ત્રિવેણીમાં ચિત્રપ્રદર્શનો જોવા મળે, નાટક પણ ભજવાય, પણ તે જોવાનો સમય ન મળે.

દિલ્હી એટલે સુલતાનો અને મોગલોનાં સ્મરણોનું નગર. લાલ કિલ્લો જોતાં ‘ચલો દિલ્હી’નો નારો આપનારા સુભાષ અને તિરંગો લહેરાવતા જવાહર-લાલબહાદુર-ઈન્દિરા યાદ આવે. પુરાના કિલ્લામાં અરણ્ય વચ્ચે ઊભેલાં ખંડેરો જોવાનો આનંદ અનન્ય છે.

હુમાયુનો મકબરો જોતાં ગ્રંથપ્રેમી હુમાયુ તો યાદ આવે જ. લાઇબ્રેરીનાં પગથિયાં ઊતરતાં ગબડી પડેલો એ એકમાત્ર બાદશાહ છે. કમનસીબ પણ હતો. પહેલાં ભાઈએ, પછી શેરશાહ સૂરિએ હેરાન-પરેશાન કર્યો. ઈરાન ભાગી જવું પડ્યું. ઈરાનથી આપણા માટે ખીચડી-બિરયાની લાવ્યો, સુત્રી-શિયાનું સૌહાર્દ લાવ્યો. તેની સેનામાં શિયા સેનાપતિઓ હતા, તે પછી અવધ, જૂનાગઢ, પાલનપુર, રાધનપુર, બાલાસિનોરના નવાબો થયેલા! ૧૮૫૭ના યુદ્ધને અંતે હારી ગયેલા મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ઝઙ્ઙરે આ મકબરામાં આશ્રય લીધો હતો.

‘આટલાં ફૂલો વચ્ચે ગાંધી કદી આમ સૂતો નહોતો...’ રાજઘાટ પર ગાંધીજીના ‘હે રામ’ શબ્દો હરતાફરતા લાગે. ભારતની એકતા અને સમાનતા માટે જિંદગી ખર્ચી નાખનાર બુદ્ધ-ઈસુ-મહમદ જેવા સંત, સાધુ અને નબીની હત્યા કરનારો કેટલો ક્રૂર અને ભ્રમિત મનનો હશે? ખેર, આજકાલ ગાંધીજી ભુલાતા જાય છે, ભુલાવવામાં આવી રહ્યા છે. સમયની બલિહારી, બીજું શું? ઇતિહાસનું ચક્ર ફરતું રહે છે.

બિરલાભવનમાં ગાંધીજીનાં છેલ્લાં ડગ જોતાં આંખમાં પાણી આવી જાય. આટલા વિરાટ વ્યક્તિત્વને પિસ્તોલની ફક્ત ત્રણ ગોળીએ તહસનહસ કરી નાખ્યું! હવે ગાંધીનો દેહ નથી, પરંતુ શાંતિ, સમાનતા અને સત્ત્વાવનો વિચાર જીવંત છે. હું મસૂરી આઈ.એ.એસ.ની તાલીમમાં હતો, ત્યારે અમને તાલીમાર્થીઓને રાષ્ટ્રપતિ કલામને મળવા લાવેલા. ત્યારે વિશાળ અને ભવ્ય રાષ્ટ્રપતિભવન અંદરથી જોયું. બહાર સૂર્ય ઝળહળતો હતો,

અંદર વીજળીના દીવાઓનો ઝગમગાટ હતો! રાષ્ટ્રપતિભવનમાં મુલાકાતીઓ એક રૂમમાં બેસે અને રાષ્ટ્રપતિ ખુદ મળવા આવે તેવી પ્રથા છે. ચા-કોફી-બિસ્કિટ-કેક સાથે મુલાકાત થઈ. મેં પૂછ્યું, 'આવડા મોટા રાષ્ટ્રપતિભવનની શી જરૂર?' રાષ્ટ્રપતિ કહે, 'રાષ્ટ્રગૌરવ માટે જરૂરી છે.' ગાંધીજી તો યાદ આવે જ. એમણે તો હોસ્પિટલ કરવા કહેલું, પણ આપણે તો અંગ્રેજોનો તાજ અને જૂતાં બંને યથાવત્ પહેરી લીધાં! રાષ્ટ્રપતિભવન શિલ્પો, ચિત્રોથી આટું ગેલરી જેવું જ સુશોભિત છે. પછી ત્યાંથી હવે જૂની પાર્લમેન્ટમાં લઈ ગયા. જવાહરલાલ નેહરુની ખુરશીમાં બેસવાનો લ્હાવો, આનંદ લીધો.

રાષ્ટ્રપતિભવનની આસપાસ મોગલ ગાર્ડન (હવે અમૃત ઉદ્યાન) આવેલો છે. એક શિયાળામાં અમે મિત્રો બુકફેરમાં ફરવા આવ્યા હતા ત્યારે સાંજે અહીં આવી ચઢ્યા. ગુલાબના છોડ પણ મને સંત્રી જેવા લાગ્યા. પતંગિયું રેન્જમાં આવે કે ફાયર! તુલીપ, ડેફોડિલ્સ, ક્રિસેથિમસ, રહોડોડેન્ડ્રોન એમ અનેક દેશી-વિદેશી રંગબેરંગી ફૂલો ખીલેલાં હતાં. સાથે ઘૂમતી હતી દુપટ્ટા લહેરાવતી સતલજની સુંદરીઓ. ફૂલો જોઉં કે એમને જોઉં? દ્વિધા થતી!

ભાષાનિયામક હતો ત્યારે એક વાર સાઉથ બ્લોકમાં પ્રધાનમંત્રી અટલબિહારી બાજપેયીની સાથે બેઠકમાં જવાની તક મળી હતી. એકદમ શાંત અને સ્વસ્થ! પરંતુ હાઈસ્કૂલમાં હતો ત્યારે ૧૯૬૮ના અમદાવાદના હુમલા વખતે ફૂટબોલ ગ્રાઉન્ડ પર આગ-ઝરતું ભાષણ કરતાં પણ મેં એમને જોયેલા.

ચાંદની ચોકની ગલીઓમાં ક્યાંક ગાલિબની હવેલી છે. પગરિક્ષાવાળાએ માંડ માંડ શોધી. મેં જોયું તો ઊભડખાબડ ભીંતે ટેકો દઈ ગાલિબ હુક્કો પીતા બેઠા હતા. ડાબે પડબે શાહી જામ હતો, જમણે પડબે શાહીનો ખડિયો, ખોળામાં કાગજાત. રદીફ-કાફિયા ઊતરતા હતા - તુઝે હમ વલી સમજતે, જો ન બાદાખાર હોતા! શરાબ ન પીતા હોત તો ગાલિબ વલી થયા હોત! હવેલી ગાલિબની તસવીરોથી શોભતી હતી.

ગાલિબનાં દર્શન કરી જામા મસ્જિદ સામે આવેલી કરીમ રેસ્ટોરાંમાં ગયા. કહેવાય છે, વાઈસરોય, નેહરુ અને ઈન્દિરા પણ અહીંથી ટિકિન મગાવતાં! માંસાહારી વાનગીઓના મૂળ મુગલાઈ સ્વાદ માટે વિખ્યાત છે કરીમ. ત્યાં ગોશત મસાલા પર બિસ્મિલાહ ક્યાં!

નિઝામુદ્દીનના મકબરા સામે હિન્દી ભાષાના દાદા અમીર ખુશરોની કબર પણ સૂતી હતી. ત્યાંથી નજીક ગાલિબની લાઈબ્રેરીની પણ મુલાકાત લીધી.

દિલ્હીમાં તિબેટ હાઉસમાં જાઓ તો પછી લડાખ-તિબેટ જવાની જરૂર ન પડે. આપણે લેહ-લ્હાસામાં પહોંચી ગયા હોઈએ એવું લાગે. દીવાલો પર બુદ્ધ, અવલોકિતેશ્વર, પદ્મસંભવ વગેરેના થાન્કા લટકતા જોયા. ખેર, ત્યાંથી દિલ્હીના એક અધિકારીમિત્ર સાથે ઊપડ્યા તિબેટી શરાબ-છાંગ પીવા મજનુ ટીલા. ખરેખર તો તે દિલ્હીની છેક ઉત્તરે હોવાથી દિલ્હીનું ટીલું-તિલક કહેવાય! તે તિબેટી વસાહત છે. ધરાઈને છાંગ પીધો. ખાટી છાશ જેવો લાગે પણ મદહોશી આવે. બાજરીમાંથી કે ચોખામાંથી આથો લાવી બને. મને થયું, મારી બાને બાજરીમાંથી છાંગ બનાવવાનું આવડતું હોત તો કેવી મજા

પડત! મારા ગામ મોઢેરામાં તો ગોળનો દાડૂ બને. બા કહેતી, તારા દાદા બનાવતા. મેં પણ એક વાર્તા લખવા માટે પાત્રનો અનુભવ લેવા ગોળનો દાડૂ કોલેજમાં હતો ત્યારે ચાબેલો. છાંગ ઉપર આમિષ મોમો ખાધા! વર્ષો પછી શ્રી નટુભાઈ અને અન્ય મિત્રો સાથે બુકફેરમાં ફરવા ગયેલા ત્યારે મેટ્રોમાં બેસી છાંગ પીવા ટીલા ગયા તો આડુંઅવળું રખડી નિરાશ પાછા આવવું પડ્યું. ત્યાંય છાંગબંધી આવી ગઈ હતી!

બાબેલનો મિનારો જન્મતને અડવાનો હતો અને યહોવાહે તેને તોડી નાખ્યો, શિનારના લોકોને વિવિધ ભાષા બોલતા કરી દીધા. પરંતુ ત્યારથી માણસને સ્વર્ગે અડવા જવાનું ગમતું આવ્યું છે, તેથી ભારતમાં મંદિરનાં શિખરો, યુરોપમાં ચર્ચનાં સ્પાયર અને અરબસ્તાનમાં મિનારા-આ સઘળાં આભ આંબવા જાય છે. કુતુબમિનાર એમાંનો એક છે. મહમદ ઘોરીના વાઈસરોય અને પછી સુલતાન થયેલા કુત્બુદીને એનો પાયો નાખ્યો હતો. કુતુબમિનારનું આખું પરિસર તૂટેલાં હિન્દુ-જૈન મંદિરો અને તેમાંથી બનેલી મસ્જિદોથી સભર છે. કુતુબમિનાર તો અનેક વાર નીચેથી જોયેલો પરંતુ એક વાર વિમાન દિલ્હી ઊતરવા ગરુડની જેમ આંટા મારતું હતું, ત્યારે બારીમાંથી કુતુબને જોયેલો અને અદ્ભુત રોમાંચ થયેલો. બાબાસાહેબ આંબેડકરના દિલ્હી નિવાસને હવે સંગ્રહાલય બનાવાયું છે, તે પણ બે-ત્રણ વાર જોવા મળ્યું. બાબાસાહેબનો પુસ્તકપ્રેમ હુમાયુની યાદ અપાવે તેવો હતો.

દિલ્હી મુંબઈ જેવું ખાણીપીણી માટે ફેન્ડલી, સરળ નથી. કાં તમે ફૂટપાથ પર ખાઓ, કાં ફાઈવ સ્ટારમાં! વચ્ચે કંઈ ખાવા ન મળે. મુંબઈ જેવાં સામાન્ય બાર રેસ્ટોરાં પણ ત્યાં જોવા ન મળે. કોનોટ પેલેસના બાર રેસ્ટોરાંમાં ગયેલો, ત્યારે ઠંડી બિયરના ભાવ સાંભળતાં જ ઠંડીય ચઢેલી અને પરસેવોય છૂટેલો! છતાં એકબે વાર મિત્રો સાથે મોજ માણી છે.

એરપોર્ટથી સરકારી ટેક્સીમાં ગુજરાતભવન પહોંચી નાસ્તો કરી મિટિંગમાં જવાનું થતું. પહેલાં ત્યાં સરકારી રસોડું હતું. ત્યારે ઇંડલી-ઢોંસા-સાંભાર સ્વાદિષ્ટ મળતાં. લંચમાં ગુજરાતી થાળી, સાંજે કઢી-ખીચડી-ભાખરી-શાક પણ સમયની પાબંદી ખૂબ. જો જરા મોડા પડ્યા તો કર્મચારીઓ નત્રો ભાણી દે. પછી ખાનગીકરણ થયું. સ્વાદ ગયો પણ સમયની કોઈ પાબંદી નહિ, તે સુખ મળ્યું!

હું તો સાંજે મિટિંગમાંથી આવી રિક્ષા કરી નેહરુ પાર્ક પાછળ આવેલા યશવંત પેલેસમાં આવેલી સરકારી વાઈન શોપમાંથી બોટલ, પછી ગુજરાતભવન સામેની ગલીમાં મળતી તંદુરી ચિકન લઈ આવું અને રૂમમાં જ મહેફિલ જમાવું. ક્યારેક એકલો તો ક્યારેક મિત્રો, દિલ્હીના અધિકારી કે મારા અંગ્રેજી-હિન્દી પ્રકાશકો સાથે!

મિટિંગ ન હોય તેવા ખુલા દિવસે ક્યારેક ગુજરાતભવનનું ગુજરાતી થાળીનું લંચ લઉં, ક્યારેક કરીમમાં ગોશ્ત કરી તો ક્યારેક દિલ્હી હાટ પહોંચી જાઉં. દિલ્હી હાટમાં ભારતનાં બધાં રાજ્યોની વાનગીઓ મળે. મોટા ભાગે હું બંગાળી ભાત-માછ લઉં, યા તો નાગાલેન્ડ-અરુણાચલ પહોંચી જાઉં અને વાંસમાં રાંધેલા ભાત, વાંસનું શાક, અથાણું એવું લઉં. પંજાબી, ગુજરાતી તો આપણે ખાતા જ હોઈએ. દક્ષિણનાં ઇંડલી-ઢોંસા-ભાત-

સાંભાર પણ સામાન્ય, તેથી મને બંગાળ, આસામ, ઓરિસા, પૂર્વોત્તરના વિવિધ રાજ્યોના સ્વાદ માણું !

સામાન્યતઃ દિલ્હી મિટિંગોમાં બોક્સમાં સમોસા અને સ્વીટ આપી દે. પરંતુ ઘણી વાર મિટિંગ પતી ગઈ હોય તો બોક્સને પડતું મૂકી હું સમાજકલ્યાણભવન તરીકે ઓળખાતા શાસ્ત્રીભવન સામેની ફૂટપાથ પર પહોંચી જાઉં અને ગરમાગરમ પરોઠા-બટર ચિકનનો સ્વાદ માણું !

અલબત્ત, દિલ્હી મુંબઈ જેવું ખાણીપીણીનું નગર તો નથી જ !

જૂનું દિલ્હી અમદાવાદ જેવું જ ભીડભાડભર્યું, ઘોંઘાટિયું જ લાગે. પરંતુ નવી દિલ્હી કોઈ દુલ્હન જેવું! સડસડાટ જતા હવાઈ પટ્ટી જેવા રસ્તા, બંને બાજુ જાતભાતનાં રંગબેરંગી પુષ્પોવાળાં સંત્રી જેવાં વૃક્ષ, ચકરાવે ચઢી જવાય એવાં મોટાં સર્કલ અને અનેક રસ્તા, તેનાં નામ અશોક રોડ, ઔરંગઝેબ રોડ ઇતિહાસનાં પાનાં ઉકેલતા લાગે. હવે અકબર અને ઔરંગઝેબ જેવાં નામો ભૂંસાવા લાગ્યાં છે. નવી દિલ્હી બાગ-બગીચાથી હરિયાણું છે.

ગુજરાતભવનની પાછળ જ નેહરુ પાર્ક. રોજ સવારે હું ત્યાં ચાલવા જાઉં. કોયલ અને કંસારા તો બોલતા જ હોય. આકાશમાં વિમાનો અને સમડીઓની સતત હરફર. ત્યાં લેનિનની ભવ્ય મૂર્તિ છે. લેનિનને હું લાલ સલામ કરતો. ગાંધીની જેમ લેનિન પણ એમના દેશ રશિયામાં ભુલાયા છે, પણ અહીં હજી સુધી આણનમ ટકી રહ્યા છે! ખરેખર આ પાર્કનું નામ નેહરુ નહિ, લેનિન પાર્ક હોવું જોઈતું હતું. ત્યાં નિવૃત્ત મંત્રીઓ, સચિવો પણ ટહેલતા જોવા મળે. એક વાર એમ.ડી.એચ. મસાલાવાળા, સફેદ લાંબી મૂછોવાળા ડોસા પણ ભટકાઈ ગયેલા !

કોઈ વાર સાંજે રિક્ષા કરી હું લોદી ગાર્ડન પહોંચી જાઉં. ત્યાં ખુશવંતસિંહ યાદ આવે. તેમનો પ્રિય બગીચો! ‘સનસેટ ક્લબ’ નામે એક નવલકથા પણ લોદી ગાર્ડનના બેકગ્રાઉન્ડ પર લખી છે. વૃદ્ધો બાંકડા પર બેસે અને પોતાના રસીલા અનુભવો કહે, તેવી રીતે તેની માંડણી કરી છે.

મનની શાંતિ માટે દિલ્હીની પશ્ચિમ સરહદે વિશાળ બુદ્ધ જયંતી પાર્ક છે. બુદ્ધની મૂર્તિ અને પડખે વહેતાં કુવારાનાં ઝરણ, તરત જ મનને શાંતિ આપે. અરવલ્લીની ગિરિમાળા અહીંથી શરૂ થઈ છેક કન્યાકુમારી પહોંચે છે! એક દીર્ઘ તિરાડ અને તેમાંથી ઊભરાયો લાવારસ, તે જ અરવલ્લી ગિરિમાળા !

હૌઝ-એ-ખાસમાં વિશાળ તળાવ છે, તેમાં શિયાળુ પક્ષી રાજહંસ અને ભગવી બતકો તરતી જોવા મળે. અદ્લાઉદ્દીન ખીલજના લાડલા પુત્ર ખીઝરખાનની શાદી પાટણના રાજા કર્ણની પુત્રી દેવલદેવી સાથે આ બગીચામાં થયેલી. અમીર ખુશરોએ તેમની પ્રેમકહાની પર ફારસીમાં મસનવી (પદ્ય નવલકથા) લખી છે. બગીચામાં નાનકડું ઝૂ પણ છે, એમાં શકુંતલા હરણોને પંપાળતી જોવા મળે !

દિલ્હીની દક્ષિણમાં ગુડગાંવ(હવે ગુરુગ્રામ, દ્રોણની કહેવાતી જન્મભૂમિ)થી પશ્ચિમે સુલતાનપુર નેશનલ પાર્ક આવેલો છે, તે મેં જાણ્યું ત્યારે ટેકસી કરી ત્યાં ઊપડ્યો. ત્યાં પણ એક સરોવર ફરતે વોર્કિંગ ટ્રેક બનાવેલો છે. શિયાળો હતો એટલે ઢગલો શિયાળુ પંખી. બગલા, બતક, કિચડિયાં આદિ દૂરબીન માંડી જોયાં-માણ્યાં. હવે હું ઘણાં પંખીઓને ઓળખતો થયો હતો, તેથી મજા પડી.

આમ, દિલ્હી અને દિલ્હી આસપાસના પાર્ક, અરાણ્યકોમાં હું ધૂમી વળ્યો છું અને દિલ્હીનાં પંખીઓને ઓળખ્યાં છે.

ખલજી પરિવારના શાસનની અંધાધૂંધી પછી દિલ્હીની ગાદી પર બેઠેલો સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન તુગલુગ આમ તો ઉમદા સ્વભાવનો હતો, પરંતુ બંગાળના બખેડા શાંત કરવા ગયેલો ત્યારે તેના પુત્ર જૈનાને દિલ્હી સોંપેલું. જૈનાને નિઝામુદ્દીન ઓલિયા સાથે કૂણા સંબંધો હતા. એમણે જૈના સુલતાન થશે એવી આગાહી કરી કે દોઆ કર્યાં. ગ્યાસુદ્દીનને ખબર પડતાં ધમકી આપી કે દિલ્હી આવું ત્યારે તારી વાત છે ઓલિયા.

ત્યારે ઓલિયાએ કહ્યું, ‘હનૂઝ દિલ્હી દૂર અસ્ત!’ દિલ્હી દૂર છે, સુલતાન. અને થયું પણ એવું! તુગલુકાબાદમાં પ્રવેશતો હતો અને તેના હાથીના અથડાવાથી આકસ્મિક કે જૈનાના કાવતરાથી મંડપ એના માથે પડ્યો અને ત્યાં જ અઠ્ઠાહને પ્યારો થઈ ગયો. દિલ્હી દૂર જ રહી ગયું. જૈના એ જ કાતિલ સુલતાન, ગાંડો સુલતાન – મહમદ તુગલુક! દિલ્હી મોગલોને, હુમાયુને, મરાઠાઓને પણ દૂર પડ્યું હતું. સુભાષ માટે પણ દિલ્હી દૂર જ રહ્યું...

ભગવાનના મૂડ બદલાતા રહે
 ક્યારેક મના કરે
 મારા ફોટા લેવાના નહીં મારાં પૂતળાં ઘડવાં નહીં
 મારું નામ પણ છાનું રાખવું
 ત્યારે પછી મૂંડી આમતેમ કરી
 ઊંચી ભૂરી છતમાં આકાશ લઈને આવેલાં
 પારેવડાંને ઘૂંટણિયે પડીને દુવા કરીએ
 તો ક્યારેક એ જ ભગવાન કહે
 મારું નામ ગાઈને દેખાડો
 તો ધૂમરી ખાતા ભગત ગોળ ગોળ ફરતા ધોળા ધોળા ડગલામાં
 ખોવાઈ જાય
 અને રહી જાય વણસમજાતું નામ

(‘આપણા ભગવાન’, ભગવાનની વાતો,
 દિલીપ ઝવેરી, ૨૦૨૧)

નિબંધ

આટાર

ડૉ. કાન્તિ ગોર 'કારણ'

મારી મુઠ્ઠીમાં છે થોડી રેતી. જે સરી રહી છે સમયની જેમ, આ રેતી શું છે? આપણે રોજ આ રેતીને જોઈએ છીએ. દરિયાકિનારે જોવા મળે તો એ રેતી છે. પણ ઘરની બહાર આંગણમાં કે શેરીમાં જોવા મળે તો એ ધૂળ છે. ક્યારેક એ અત્યંત ઝીણી હોય તો એને લોકો ફીફી પણ કહેતા હોય છે. ક્યારેક વળી એવી કહેવત પણ સાંભળવા મળે કે આટો માટી થઈ ગયો. એટલે કે બધું ધૂળમાં મળી ગયું, કચ્છીમાં ધૂળને આટાર કહે છે. (આટાર શબ્દ સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશમાં પણ છે. અને તે કચ્છીમાંથી આવેલો છે એમ દર્શાવ્યું છે) આટા શબ્દ હિન્દીમાં પણ પ્રયોજાયો છે. ત્યારે વિચાર આવે કે આ આટાર અને આટા વચ્ચે શો સંબંધ હશે? આટો શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ 'અટ્ટમ્' પરથી આવેલો છે. અનાજને પીસીને આટાર જેવું, ધૂળ જેવું બનાવી દેવાની ક્રિયાનું પરિણામ એટલે આટો! તો આ આટાને આટાર વચ્ચે ભાઈ-બહેન જેવો સંબંધ થયો! આમેય ભાઈબહેન વચ્ચેય સ્વભાવભેદ તો હોય જ છે. અરે સ્વભાવ જ શું કામ, દેખાવમાંય ભેદ હોય જ છે!

આપણે ખૂબ ઊંચા પહાડો જોઈએ છીએ. તળેટીમાં ઊભા હોઈએ અને માથું ઊંચું કરીને પર્વતને જોતા હોઈએ તો જાણે કોઈ વિશાળ રાક્ષસ ઊભો હોય એવો લાગે. એને જોવાની થોડી વાર કોશિશ કરીએ તો ડોક દુઃખવા લાગે.

પણ આ મોટા મોટા ડુંગર પણ 'આટાર' ધૂળ બની જતા હોય છે. માણસો જરૂર પડે ત્યારે એને ભોંયભેગો કરી દેતા હોય છે તો ક્યારેક ધરતીકંપ જેવી કુદરતી ઘટના એને ખાડામાં ફેરવી નાખે છે. આ મોટા મોટા પહાડ ધૂળ બની જતા હોય છે, તો આ આટાર કે ધૂળ તો પહાડોનું ભાંગીને ચૂર ચૂર થઈ ગયેલું અભિમાન છે. પહાડોનો તૂટી ગયેલો અહંકાર છે.

મોટા પર્વતોને જોઈએ તો એનાં શિખર નજરે ચડતાં હોય છે. કોઈકનું એક શિખર તો કોઈકનાં બે કે ત્રણ શિખર જોવા મળે. એવું લાગે કે આ તો રામાયણકાળનો ત્રિશિરા રાક્ષસ ઊભો છે. તો કોઈક પહાડ તો દશ માથાળો દશાનન રાવણ ઊભો હોય એવો ભાસ થાય. જોઈને જ બીક લાગે, પણ મજાની વાત એ છે કે જેના એક પથ્થરને આપણે આપણા હાથે હટાવી ન શકીએ એવો પહાડ પણ રેતી બનીને આપણા હાથમાં સરે છે

અને આપણને એ પણ ખબર પડતી નથી કે ક્યા પહાડનું એ તૂટી ગયેલું અભિમાન છે. અને એ ક્ષણમાત્રમાં પવનની એક ઝાપટથી ક્યાંય ફંગોળાઈ જાય છે.

ડુંગરો કે પહાડોની કઠોરતાને નદીનું વેગવાન પાણી તદ્દન ઓગાળી નાખે છે. કૂર માણસોનાં કાળજાં જેવા કઠોર પાણા પણ નદીના જોરદાર વેગવંત પાણીથી પોચા પડીને ઓગળવા લાગે છે. શું આ રીતે કૂર માણસોનાં હૃદય દયાભાવનાથી પલળતાં હશે? પાણીથી પલળેલા પથ્થરોનો એ ભીનો ઝીણો ભુક્કો અંતે રેતી જ બનતો હશે ને? વળી એ રેતી પણ અંતે સિમેન્ટ સાથે ભળીને પથ્થર જ બની જતી હોય છે,

જેમ કોઈના મૃત્યુ વખતે સ્મશાનમાં ગયેલો માણસ થોડો સમય સ્મશાન-વૈરાગ્ય પામીને ઓગળવા લાગે પણ સ્મશાનેથી આવ્યા પછી પોતાના હૃદયને પાણા જેવું કરી લેતો હોય છે. વાહ ભગવાન તારી લીલા તો અપાર છે!

આ ધૂળ કે રેતી કંઈ નકામી ચીજ નથી. આજે આપણે કાંડે ઘડિયાળ પહેરીને ફરીએ છીએ કે મોબાઈલમાં ટાઈમ જોઈ લઈએ છીએ, પણ એક જમાનો એવો હતો કે લોકો સમયને જાણવા માટે રેત-ઘડિયાળ જ વાપરતા હતા. હવે તો આ રેત-ઘડિયાળ જોવા કોઈ મ્યુઝિયમમાં જવું પડે.

કોઈ પણ ચીજ હોય, આપણું શરીર શું કામ ન હોય, અંતે તો એણે રાખ જ થવાનું છે. અને રાખ તો આટાર કે ધૂળની બહેન જ છે. સગી નહીં તો મસિયાઈ! અને મોટે ભાગે બહેનો વચ્ચે પ્રેમ અને આત્મીયતા હોય જ, બંને એકબીજામાં ભળી જાય. બેનો રંગ પણ સાવ રાખોડી થઈ જાય. વળી આ ધૂળ તો કાદવકીચડમાં પણ ભળી જાય, એને તો કોઈ ગંદકી કે ચોખ્ખાઈનો છોછ જ નહીંને, એને તો બધા જ સરખા! કોઈ મતલબી વેપારી ધૂળને અનાજમાં ભેળવે અને ધૂળને અનાજના ભાવે વેચે કે ગધેડા પર લાદીને ક્યાંક મોકલે, ધૂળ તો તોય રાજી! સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો તો એનાં જ!

ધૂળ થઈ જવું એ તો શરીરનો ધર્મ છે. એટલે તો જીવમાત્રનું શરીર અંતે તો ધૂળમાં મળી જાય છે. અગ્નિદાહ અપાયા પછી દેહ પણ રાખમાં રૂપાંતરિત થાય છે અને રાખ પણ ધૂળની બહેન જ છે, એટલે તો કહેવાય છે, ધૂળ ને રાખ!

આ ધરતી પણ અંતે તો ધૂળ જ છે. એ તો ધૂળ, આટાર, કે ફીફીનું ઘન સ્વરૂપ જ છે. જે લોકો આ ધૂળને નકામી સમજે છે તે મોટી ભૂલ કરે છે.

મોટી ઇમારતો રેતી વગર બનતી નથી. એ ઇમારતો તો ધરતી પર ભાર વધારે છે પણ રેતીને હાથમાં લઈ છું તો એ તદ્દન હલકી અને હળવી લાગે છે. પણ ક્યારેક તગારું ભરીને રેતી ઉપાડજો તો ખ્યાલ આવશે કે આ રેતી પણ બહુમતીમાં હોય છે ત્યારે વજનદાર બની જાય છે.

ક્યારેક ધૂળમાં રમતી ચકલીને જોઈ છે? મને બરાબર યાદ છે કે જ્યારે ચકલી ઘરના આંગણામાં રમતી જોવા મળે ત્યારે મા અચૂક કહેતી, ચકલી ધૂળમાં રમે છે એટલે

વર્ષ સારું જશે. એટલે કે વરસાદ સારો પડશે. હવે તો આંગણાં સિમેન્ટ કોંક્રિટનાં થતાં જાય છે અને ચકલી પણ ભાગ્યે જ દેખાય છે..

આ રેતી તો શિખવાડે છે કે આ જિંદગી પણ રેતી જેવી છે. ક્યારે સરી જશે તે કહેવાય નહીં.

અમે નાનપણમાં અમારા મસ્કા ગામની બાંદી નદીમાં રેતીમાં કબ્બડી, હુતુતુ જેવી રમતો રમતા ત્યાં એ નદીમાં હવે રેતી જ નથી. ત્યાં તો બાવળ અને બીજા ઝાડી ઝાંખરા ભરેલા પડ્યા છે.

એવું લાગે છે કે રેતી તો શૂન્યનું પ્રતીક છે અને શૂન્યમાંથી જ સર્જન થતું હોય છે. વળી પાછું એ સર્જન શૂન્યમાં પરિવર્તિત થતું હોય છે અને ફરી ધૂળ સર્જાતી હોય છે. વાયકોના મનમાં ધૂળ ભરાવા લાગે તે પહેલાં એક હિન્દી કાવ્યપંક્તિ યાદ આવે છે તે લખીને રેતીની વાતને રેતીમાં રમતી કરું,

તુમ ધૂલ હો - પૈરોં સે રોંદી હુઈ ધૂલ.

બૈયેન હવા કે સાથ ઉડો આંધિ બનકર

ઉનકી આંખોં મેં પડો જિનકે પૈરોં કે નીચે હો.

— સર્વેશ્વરદયાલ સક્સેના

ભગવાનને નામનો ઘણો શોખ

ક્યારેક પોતાને ત્રિકોણ કહે

ક્યારેક ડબ્બલ ત્રિકોણ

ક્યારેક મીંડું તો ક્યારેક ચકરું ક્યારેક પ્રમેય ક્યારેક કેમિકલ ઇક્વેશન

ક્યારેક શ્લોક ક્યારેક કોઆન ક્યારેક લિબિડો

ક્યારેક તળાવ ક્યારેક નદી ક્યારેક પર્વત

ક્યારેક સાગર

ક્યારેક આખી ચોપડી

જ્યારે ભગવાન પોતાને આખી ચોપડી કહે અને સહી કરે

ત્યાર પછી પોતાના નામની પછવાડે અટક લટકાવે

આ આકાશનાં ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં

ગ્રહ તારા નક્ષત્ર નિહારિકાઓની

(‘આપણા ભગવાન’, ભગવાનની વાતો,

દિલીપ ઝવેરી, ૨૦૨૧)

નિબંધ

ઉત્તરાયણ એક, પડાવ અનેક

નટવર પટેલ

ફરી પાછી ઉત્તરાયણ આવી. બંને દીકરાઓ હવે તો દૂર વિદેશમાં ને અહીં અમે બે જ. સિત્તેર પ્લસની ઉંમર. હવે કંઈ હાથમાં ફીરકી-પતંગ લઈ ઘરબહાર દોડી ન જવાય. શ્રીમતીજીએ પણ એમની ટેવ મુજબ કહી દીધું : ‘અહીં બેસો ને કાંક વાંચો. જોજો ઘાબા પર જતા.’ આમ કહી પોતે તો અગાશી પર ગયાં. અમે ફ્લેટમાં છેલ્લા પાંચમા માળે રહીએ એટલે બહારની દુનિયાનાં દર્શન માટે ટેરેસ જ નજીક પડે. એ ત્યાં જઈ ઊડતા પતંગો સાથે મનથી જોડાઈ ગઈ હશે, એમ માની હું મનથી અને કલમથી બાળપણની ગલીઓની એ ઊજવેલી, દોડાદોડી કરેલી, પતંગો લૂંટેલી, ઝઘડાઝઘડી કરેલી ઉત્તરાયણના ખ્યાલોમાં ફરવા નીકળી પડ્યો.

ઉંમરના જુદા જુદા પડાવે ઉત્તરાયણના રંગ ને ઢંગ પણ જુદા જુદા અનુભવેલા. સાવ નાના એટલે કે ચાર-પાંચ વરસના હતા ત્યારે બાપા (આજના પપ્પા કે ડેડી) કે ભા(દાદાને અમે ભા કહેતા) એક નાનકડી પતંગડી-જેને લોકો ફૂદી કહેતા, તેને કન્ના બાંધી, બે-ત્રણ હાથની લાંબી દોરીના કકડા સાથે પતંગ બાંધી હાથમાં પકડાવતા. દોરી હાથમાં સરકી ન જાય એટલે ખાલી થયેલ બાકસમાં કાણું પાડી ગાંક મારી આપતા. કોઈ વળી ઠીકરા પર દોરી વીંટાળી બાંધી દેતા. ને અમે હરબભેર શેરીમાં દોડતા. ‘એ ચગ્યો... હોં...’ બૂમ સાંભળી ચગેલો પતંગ જોવા થોભતા તો પતંગ પણ નીચે આવી થોભતો. પતંગ ચગતો ખરો પણ તે જોવાનો લહાવો ઉડાડનારને ન મળતો! આમ પતંગ ખુદ માલિક જોડે જ અંચઈ કરતો. આવી થોડી ઉત્તરાયણો ઊજવી.

પછી તો આઠ-દસ વરસના થયા એટલે અમારી ઉતરાણ સાંકડી શેરી છોડી પાદર લગી પહોંચી. છતાં હજી કન્ના બાંધવા જેટલા નિષ્ણાત થયા ન હતા. ઘરના વડીલોને એ માટે વીનવતા ને જાણે અમારા પર ઉપકાર કરતા હોય એમ પરાણે કન્ના બાંધી દેતા. જોકે પતંગ ફૂદીમાંથી થોડો મોટો મેળવવાને હકદાર થયા હતા. પરંતુ પતંગને હજી દૂમકા મારી હવામાં મન ફાવે તેમ નચાવી શકીએ એટલા પાવરધા થયા ન હતા. ઊડવાની અંચઈ કરતા પતંગને પૂંછડી બાંધવા જેટલું અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ક્યારેક તો પૂંછડું છેક જમીનને અડકી દોરીની હરીફાઈ પણ કરતું. છતાંય જાતમહેનત કરી થોડો ઊંચે ચડાવેલ પતંગ જોઈ અમે રાજીના રેડ થતા ને જેમનો પતંગ ના ચગતો એમની મશકરી પણ કરી

લેતા. એ ઉંમરે મનમાં ઈર્ષ્યા જેવું તત્ત્વ હજી પ્રવેશ્યું ન હતું. દોરી કાગળના ફીડલા પર પચીસ-ત્રીસ વાર જેટલી મેળવતા થયા હતા. બહુ માંગીએ તો બાપા ન આપે. ને જો હક કરીએ તો માર પડે એ નફામાં. ઘરમાં ઝાઝાં ભાઈ-બહેન એટલે બાપા કેટલાને મનાવે ? થાકી જાય. આવો પ્રોબ્લેમ ઘરે ઘરે અમારા સૌ ગોઠિયાનો હતો. એટલે પછી જે મળે તેનાથી જ રાજી થવાનો ડોળ કરતા. સૌ સરખા હોય એટલે દુઃખ ક્યાંય ભાગી જતું. થોડી ઉતરાણો આમ પૂંછડીધારી પતંગોની આસપાસ ચક્કર ચક્કર ગઈ. પેચ લડાવવા જેટલી હજી અમારી ઉંમર થઈ ન હતી. આવું હતું અમારું ઉત્તરાયણનું બીજું ધોરણ !

એ પછી અમે ત્રીજા ધોરણમાં આવ્યા — પતંગના સ્તો ? ઉંમર હશે ચૌદ-પંદરની. ઢાલ કે પાવલો ચઢાવી શકીએ છીએ એવું વટભેર કહેતા થયા. ફીરકીનીય માંગ કરતા થયા. એ માટે હકથી રિસાતા છતાંય બાપા ગણાંતણાં કરે ને અમારી અરજી નામંજૂર કરે. બાને વચ્ચે ચંચુપાત કરવાને કહેતા ને પછી કેટલીક શરતો — ધ્યાનથી ભણીશ, ભેંસો પાવા જઈશ વગેરે માન્ય રાખતા ને માંડમાંડ ફીરકી ભેળા થતા ! આ ઉંમરે હવે પેચ લડાવવાનો મૂડ કેળવી લીધો હતો. ઉતરાણ અગાઉથી કોના કોના પતંગ કાપવાના છે, એ માટે કેવો પ્લાન કરવો વગેરે મિત્રો સાથે ચર્ચતા. ગામડાગામમાં આ ઉંમરના મારા જેવડા છોકરા તળાવ પાસેના મેદાને ભેળા થતા. બબ્બેની જોડીમાં રહીએ. એક દોરીનો દડો કે ફીરકી પકડે ને બીજો પતંગ ચગાવે. ક્યારેક પવન ઓછો હોય તો એક ભેરુ પતંગ પકડી દૂર દૂર જાય ને પતંગને કૂદકો મારી ઊંચે ઠમકા મારે. જો તમારું નસીબ હોય તો પતંગ ધીરે ધીરે ઊંચે જાય. જો એકાદ વાંસ ઊંચે જાય પછી ઉપરની હવા જ એને ઊંચે ને ઊંચે લઈ જાય. પરંતુ કેટલાક પતંગના ઢઢા (વાંસની ખાપેટો) જાડા હોય તો પતંગનું વજન વધી જાય ને રિસાળ છોકરાની જેમ રિસાઈ વારંવાર અધઃપતન કરે ને ક્યારેક જમીન પર રીતસર પડતું જ મૂકે. તો વળી ક્યારેક પવન વધારે હોય તો ઘૂણતા ભૂવાની જેમ આમતેમ ગોથાં ખાય ! પતંગ જે બાજુ ગોથાં ખાતો હોય તેની વિરુદ્ધ બાજુએ ભેરુ જઈને નાની ચીંદરડી લઈ વાંકી કાપેટ પર બાંધે. અમારા ઉત્તર ગુજરાતમાં એને ‘નમોહ’ કહે. નમોહથી બીજી બાજુ વજન વધે ને પતંગ થોડો સ્થિર થાય. બહુ ગોથાં ખાતો હોય એને તો પછી શરમ મૂકીને પૂંછડી જ બાંધવી પડે. આવું કરતાં આ ઉંમરે શરમ આવતી.

વળી પૂંછડીવાળા પતંગ સાથે કોઈ ઝટ પેચ પણ ન લડાવે. ક્યાંક એની પૂંછડી પોતાના પતંગ ફરતે બહુ પ્રેમથી લપેટાઈ જાય તો...? આવી બીક રહેતી. એવા પૂંછડીધારી પતંગવાળાને બધા ‘આઘો જા.. આઘો રાખજે...’ કહી ‘નાતબા’ર’ મૂકતા ! નાછૂટકે એવા પતંગને અમે વહેલો રિટાયર્ડ કરી દેતા. એને દુઃખ ન લાગે એટલે બાજુ પર મૂકી કહેતા: તને હું કાલે કે આવતા રવિવારે ચગાવીશ, હોં ! કાલે એટલે વાસી ઉતરાણે. વાસી પતંગ (પૂંછડીવાળા, ઢઢાવાળા સ્તો) વાસી ઉતરાણે જ ચગાવાય ને ! એ જ રીતે બીજાના પકડેલા, વધેલા, ફાટેલાને ગુંદરપટ્ટીથી મરામત કરેલા-એ બધા અમે વાસી ઉતરાણ માટે અલગ રાખી મૂકતા.

અમારા એ સમયમાં એટલે કે આજથી પચાસ-સાઠ વર્ષ પહેલાં, પેચ લડાવતાં પહેલાં સામેના ભેરુને પૂછતા-ચાલ, આવી જા... પેચ લડાવીએ. જો પૂછ્યા વગર કોઈના પતંગને લપેટમાં લઈએ તો ઝઘડો થઈ જાય. અમારા ગામમાં આવું બધું હતું. બીજે કેવું હશે તે

બબર નથી. જાણે કે ઝઘડતાં પહેલાં પૂછવાનું કે ઝઘડવું છે? આવું જો જીવનમાં હોય તો? અડધા ઝઘડા શરૂ થતાં પહેલાં જ મટી જાય!

‘આવી જા ત્યારે.. તારામાં સહુરી (હિંમત) હોય તો...’ આવું કહેનાર સામે પછી તો અમે બાંય ચડાવતા.. સૌરી પતંગ ફેરવતા. દડા કે ફીરકીમાં દોરી તો માપની જ હોય એટલે પેચ થઈ જાય એટલે ઢીલ છોડવાને બદલે હોય એટલી તાકાત અજમાવી બેચ હાથે દોરી ખેંચતા. આ ઉઘમ બેચ પેચધારીઓ કરતા. અમને પતંગ ગુમાવવો પાલવતો પણ દોરી નહીં. કારણ? લૂંટનારા પાસેથી કપાયેલો પતંગ તો અમને પાછો સસ્તામાં મળી જતો! આમ અમારો પતંગ પાછો અમારી પાસે આવી જતો પણ દોરી ના મળતી. ધારો કે દોરી ખૂટતી તો થોડી વાર પતંગ ચગાવવાનું અટકાવી અમેય પતંગ લૂંટવા દોડી જતા ને થોડીઘણી દોરી લૂંટી લાવતા. એ દોરી ગાંઠ મારી પાછી ફીરકીમાં પ્રેમથી વીંટતા. પણ આવી સાંધા કરેલી દોરીથી પેચ લડાવવા જઈએ તો મોટે ભાગે અમારો જ પતંગ કપાઈ જતો. ભીખનાં હાલ્યાં શીકે ચડે ખરાં?

પછી તો અમે ખૂબ મોટા થયા. દુનિયાની નજરે ગઘધાપચીસીની ઉંમરવાળા સ્તો! સાવ સ્વતંત્ર મિજાજના ને સ્વચ્છંદી! જાતે પતંગ-દોરી લાવી શકીએ એવડા. કોઈ કોઈ કોલેજમાં હતા તો કોઈ ખેતરમાં હળ હાંકતા હતા. ત્યારે પણ પતંગો ચગાવતા, પેચ લડાવતા, પાડવા ખાતર થોડીઘણી ભૂમો પાડતા ખરા પણ એમાં બાળપણ, બાળપણનો જુસ્સો જોવા ન મળતો. છૂટથી ગાળો દઈ ઝઘડી ના પડતા. નાનપણમાં આ બધાની જે મજા પડતી હતી તે કપાઈને દૂર ગયેલા પતંગની જેમ ચાલી ગઈ હતી. એ ઉંમરમાં અમને ઉતરાણ, ઉતરાણ જેવી લાગતી ન હતી.

એ પછી તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ્યા. પરણ્યા, બાળકો થયાં ને બાપાના રોલમાં આવી ગયા. ગામ છૂટી ગયું ને શહેરની સાંકડી ગલીઓમાં પુરાઈ ગયા. દર વરસે નિયત સમયે તહેવારો આવતા ને મનાવતા ત્યારે અનાયાસ અગાઉ ગામડામાં મનાવેલ તહેવારો સાથે મારું મન સરખામણી કરવા બેસી જતું. હું જોતો હતો કે અમારાં બાળકો સોસાયટીનાં અન્ય બાળકો સાથે પૂરા રસ અને હોંશથી દરેક તહેવાર મનાવતા હતા. આ જોઈ મનેય બોધિજ્ઞાન લાઘ્યું. અમે અમારાં બાળકો જેવડા હતા ત્યારે દરેક તહેવાર પર જે આનંદ માણતા હતા એવો અદકરો આનંદ આ બાળટોળી પણ માણતી હતી. ઉંમરના જુદા જુદા પડાવે અમે જે અનુભવો મેળવ્યા હતા એવું આ પેઢી પણ અનુભવી રહી હતી. હવે લોકો તહેવારો પહેલાંના જમાના જેવા ઉત્સાહથી મનાવતા નથી. અમારા એ ભ્રમનું નિરસન આ ઉંમરે થયું. ઉંમર વધે એટલે મન આળસુ બની જાય ને વિચારો પર કાટ ચડી જતો હશે એવું લાગ્યું. નવી પેઢી માટે તો આ તહેવારોના અનુભવો પ્રથમ વારના હોય એટલે એ તાજગીભર્યાં લાગે જ. રસપૂર્વક ઊજવે જ. એટલે દર વરસે તહેવારો જીવંત બની રહે છે. આપણે મોટા થયા ને ધરાઈ રહ્યા. પરંતુ એના ચાહનારા તો દર વરસે નવા આવતા જ રહે છે. તે તેથી આ દુનિયા, જેવી છે તેવી પણ તહેવારોને લીધે જીવંત ભાસે છે. આ સત્ય સ્વીકારી જો આપણે પણ તહેવારો સાથે મેંચ થઈ મનાવતા રહીશું તો આપણે પણ જીવંત અને તરોતાજા રહી શકીશું.

બોલ, બેટા બોલ!

પરાગ ત્રિવેદી

‘હલ્લો...’

‘હલ્લો...’

‘હલ્લો, ચિકેશભાઈ...?’

‘બેટા, ચિકેશભાઈ નહિ કાકા બોલું. ચિકેશનો ટાંટિયો ક્યાં ટકે જ છે ઘરમાં! ચૂંટણીસભામાં ગયા છે શેઠ! અને જતાં-જતાં પાછો બોલતો ગયો કે તારી કાકીની ને મારી વાતો સાંભળ્યા પછી એને ચૂંટણીસભામાં શાંતિ લાગે છે...! નક્કટ નહિ તો... ઘરમાં આવે એટલી વાર છે – ડિપોઝિટ ડૂલ થયેલા ઉમેદવાર જેવી હાલત ન કરી નાખું તો કહેજે! આ અત્યારે દુકાને જવાનો સમય થયો અને મહાશય ચૂંટણીની ચટણી વાટતા હશે...’

‘કામ...’

‘હું... અં... બોલ, બોલ, બેટા.’

‘કાકા-’

‘મારે આ ઉંમરે દુકાનની બધી દોડાદોડી કરવી પડે છે. હું દુકાને જવા નીકળતો જ હતો ને તારો ફોન આવ્યો.’

‘કાકા...’

‘બોલ, બેટા, બોલ.’

‘પપ્પાને...’

‘પપ્પા અહીં નથી આવ્યા દીકરા... અહીં આવવા નીકળ્યા છે? તો આવે એટલે ફોન કરાવું... અરે! ઊભો રહે – કોઈક આવ્યું – જોઈ લઉં જરા... ઓ હો! આ તો અમારા સાહેબજાદા પધાર્યા છે. હમણા જો એની વલે કરું એ...! કામચોર નહિ તો...’

‘પપ્પા સવારે ઘરેથી દુકાને...’

‘પધારો! વાદી આવ્યા ચૂંટણીની ચટણી? તો ભેગા ભેગા ચાટી છે લેવી’તી ને ચટણી! ધરાઈ જવાતા. ઘરે આવીને રોટલા તોડવા નહિ...’

‘કાકા...’

‘હું, બોલ, મારા દીકરા બોલ... પપ્પા ઘરેથી...?’

‘પપ્પા ઘરેથી દુકાને...’

‘તે જાય બેટા! જવા દેવાના... હુંય સમજું છું કે આ ઉંમરે હવે દુકાન ન જાય તો ચાલે. તું તો ડાહ્યો ને સમજદાર છો એટલે એમને હવે દુકાને જવાની જરૂર નથી. મારે હજી કોને ખબર કેટલા વરસ ઢસરડા કરવા પડશે... આ ચટણીવાળો.. નક્કામો..’

‘કામ, પપ્પા ઘરેથી દુકાને...’

‘હું.. બોલ આગળ બોલ...’

‘કોં-’

‘પણ આખો દિવસ ઘરમાં કંટાળે ને જરા દુકાને આંટો મારી આવે તો વાંધોય શું છે! સમજે છે ને દીકરા?’

‘અરે, કાકા... હું ના નથી પાડતો – હું એમ કહું છું કે...’

‘હા, ભાઈ, હા! તારી ચિંતા મને સમજાય છે – ઘરેથી દુકાન જતા હોય ને ક્યાંક પડી-બડી જાય તો હાથ-પગમાં વાગે, એમ જ ને! પણ બેટા, ઘરડું માણસ જરા બહાર નીકળે તો ફેશ થાય... એ કંઈ થોડા ચૂંટણીસભામાં જઈ નખખોદ વાળે એવા છે...’

‘કાકા... એક મિનિટ સાંભળો તો ખરા!’

‘હા, બોલ, બોલ.’

‘પપ્પાને રસ્તામાં કૌસ્તુભકુઆ મળ્યા હતા...’

‘એ કૌસ્તુભડો...? એ કૌસ્તુભડાને ખબર જ ઓછી પડે છે...!’

કહ્યું હશે – ‘ચાલો મારી દુકાને જઈએ’ – ને પછી ચલાવીને લઈ ગયો હશે છેક એની દુકાને... હવે એની દુકાન તો કેટલી ઢાળમાં છે! ઘરડું માણસ પડી જ જાય ને! પપ્પા પડી ગયા?’

‘ના. કાકા, પડ્યા નથી... કૌસ્તુભકુઆએ કહ્યું કે...’

‘હા, એ છે જ ચોવટિયો! કહ્યું હશે કે એને હાથે ફેક્યર થયું ને હું ખબર કાઢવા ન ગયો... પણ ક્યાંથી જઉં? હું એ વખતે હતો હૈદરાબાદ. અને એય કંઈ આરામ થોડો કરતો હતો? એ...ય હાથ લટકાવીને ફરતો હતો બજારોમાં...’

‘કાકા, આપણા વતનના...’

‘અરે, વતનના સાક્ષીઓની કંઈ જરૂર નથી! આ તારી કાકી જ છે, સાક્ષી – એ બ્યૂટીપાર્લરમાંથી આવતી હતી ને એ કૌસ્તુભડો સામે મળ્યો હતો. હાથ સરકાવતો ભરબજારમાં. એ તો મારી કાકી લગ્નમાં જવા માટે બ્યૂટીપાર્લરમાંથી તૈયાર થઈને બહાર

નીકળી એટલે કૌસ્તુભયો ઓળખી ન શક્યો... પણ તારી કાકીને તો ઝાંખું દેખાતું હતું, તોપણ તેણે જોઈ લીધો એને...'

‘કાકા... પૂરું સાંભળો... પૂરું સાંભળો તો ખરા...!’

‘એ, હા, ભાઈ, બોલ, લે ત્યારે!’

‘કૌસ્તુભકુઆ આપણા ગામડે ગયા હતા, તે ત્યાંથી પાડોશી ગોરધનકાકાએ કહેવરાવ્યું છે, કે આપણા પાછલા ફળિયામાંથી હલાણ...’

‘એ ગોરધનિયાને હલાણય નથી દેવું ને ચલાણય નથી દેવું! કેટલા વખતથી ‘હલાણ છે. અહીંથી અમારું હલાણ છે’ કહે છે. પણ હું એમ મચક આપું એવો નથી. આપણું મકાન ભલે વર્ષોથી બંધ છે, પણ એને હલાણ ન આપું એટલે ન જ આપું!’

‘કાકા, કાકા.. કાકા!’

‘બોલ ને, બેટા.. સાંભળું છું. આ ઘરમાં મારે ૩૫ વરસના કુંવરના મોઢામાં કોળિયા આપવા એના કરતાં તો ગાળોયે સાંભળવા તૈયાર છું. બોલ...’

‘ગોરધનકાકાએ કહેવરાવ્યું છે કે વંડી...’

‘અરે એ શું વંડી તો તો’તો! વંડી કાચી હોય તો શું થયું... પાડી તો જુએ!’

‘ના, કાકા, એમ નહિ...’

‘તો શું? બોલ તું તારે! એણે જે કીધું હોય એ પૂરેપૂરું મને કહે – જરાય કાપકૂપ કર્યા વિના... પછી એની ઠેર નથી...’

‘કહેવરાવ્યું છે તેઓ હવે સુરત રહેવા જવાના છે એટલે એમને હલાણની જરૂર નથી ને આપણી વંડી કાચીમાંથી પાકી કરાવી લેવા કહેવરાવ્યું છે.’

‘તો એમ વાત છે...! તે એમ બોલને બેટા! છેવટે એ ગોરધનિયાની સાન ઠેકાણે આવી ખરી... તેહ ગામડામાં રહેવું એ સહેલું નથી એ હવે સમજાયું મૂછછડને... થા સુરત ભેગો... ને દીવાલ તો અમારી છે તે અમારે પાકી કરવી હોય તો કરીએ ને ન કરવી હોય તો ન કરીએ!’

‘પણ કાકા, વંડી થોડીક પડી ગઈ છે વરસાદમાં...’

‘અરે, ભલે ને પડી જાય! જરાક પડી છે ને? આખી તો નથી પડી ને? – અને હવે તો આખી પડી જાય તોય પાકી ન કરાવું! – એ ગોરધનિયો કહે એ આપણે કરવાનું એવું કોણે કીધું?’

‘સારું, કાકા, મૂકું?’

‘હા, બેટા. આવજે. હું હવે દુકાને જવા નીકળું છું. અમારે તો અહીં રહીએ છીએ એ ઘરની દીવાલ પડી જાય તોય પ્રિન્સના પેટનું પાણી હલે એમ નથી.’

હોલોકોસ્ટ અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર

પીયૂષ રાવલ, હેમન્ત દવે

હોલોકોસ્ટ (૧૯૩૯-૧૯૪૫) અર્વાચીન યુગનો એક અત્યંત મહત્વનો બનાવ છે.^૧ ૩૦ જૂન, ૧૯૩૩ના રોજ જર્મનીના રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાઉલ ફોન હિન્ડનબુર્કે હિટલરની જર્મનીના ચાન્સેલર તરીકે નિયુક્તિ કરી. ઓગસ્ટ, ૧૯૩૪માં ફોન હિન્ડનબુર્કના અવસાન પછી બધી સત્તા હિટલરના હાથમાં આવી. એણે પોતાને જર્મનીનો '૩૨ ફ્યૂરર ઉન્ટ રાઈશસકાન્ત્સલર' (નેતા અને ગણતંત્ર-અધ્યક્ષ) ઘોષિત કરી સ્વયં સરમુખત્યાર બની બેઠો ને એના અંત સુધી એ જર્મનીનો નેતા રહ્યો. એના સમય દરમ્યાન યહૂદીઓનો સામૂહિક સંહાર કરવાનો જે સુવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થયો તે હોલોકોસ્ટ તરીકે ઓળખાય છે.

જર્મનીમાં છેક પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મસંપ્રદાયના ઉદયથી લઈને, બલકે એ પહેલાં પણ, યહૂદી પ્રજા પ્રત્યે લોકોનો ઘૃણાભાવ અનેકશઃ પોષાયો હતો. એટલે સુધી કે દેવળ જેવાં પવિત્ર ધર્મસ્થાનોમાં પણ યહૂદી પ્રજાનું હીન ચિત્રણ કરવામાં ધર્મસંસ્થા અને એનો પાદરીવર્ગ પાછાં પડ્યાં નહોતાં. યૂનસાઉ તરીકે ઓળખાતાં શિલ્પ મધ્યયુગનાં અસંખ્ય દેવળોમાં જોવા મળે છે.^૨ યહૂદી પ્રજા માટે સૂર અપવિત્ર પ્રાણી લેખાતું હોવાથી આ શિલ્પોમાં માદા સૂરને વીંટળાયેલા યહૂદીઓ એનું દૂધ પીતા હોય, કેટલાક એની પૂંછડી ઊંચી કરીને એની ગુદા અને યોનિનું નિરીક્ષણ કરતા હોય એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ વિશે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મસુધારક માર્ટિન લૂટરે એમ કહેલું કે અહીં જાણે કે યહૂદીઓનો ધર્મગુરુ એમના 'તાલમુદ'ને આ ગુદામાં વાંચી રહ્યો છે!^૩ 'તાલમુદ' એટલે યહૂદીઓનો અત્યંત

1. આ માટે આ સંદર્ભો ખપે લીધા છે : Dan Stone, The Historiography of the Holocaust (London : Palgrave Macmillan, 2004) and Histories of the Holocaust (Oxford : Oxford University Press, 2010); Raul Hilberg, The Destruction of the European Jews (London : Leicester University Press, 1986); Donald Kenrick and Paxton Gratton, The Destiny of Europe's Gypsies (New York : Basic Books, 1972); Haim Bresheeth, Stuart Hood and Litza Jansz, Introducing the Holocaust : A Graphic Guide (London : Icon Books, 2013).
2. Robert Michael, Holy Hatred : Christianity, Antisemitism, and the Holocaust (New York : Palgrave Macmillan, 2006).
3. લૂટરનો યહૂદીદ્વેષ જાણીતો છે. યુરોપના ઇતિહાસનાં 'મુખ્ય ધારાનાં' પુસ્તકોમાં એ સ્વાભાવિક રીતે જ ન આવેખાયો હોય અને એટલે અહીં પણ ભણાવાતા યુરોપના ઇતિહાસમાં પણ એ વિશે ભાગ્યે

પવિત્ર ધર્મગ્રંથ. ૧૭૭૫ની સાલમાં કેથલિક ધર્મગુરુ પોપ પાયસ છઠ્ઠાએ યહૂદીઓ વિરુદ્ધ જે રાજાજ્ઞાઓ જારી કરી તે જોતાં હિટલરની માનસિકતા કેવી રીતે પોષાઈ હતી તે તરત સમજાય છે.^૪

હિટલર આ રીતે યુરોપના યહૂદીવિરોધી ખ્રિસ્તી સમુદાયની દૃઢમૂલ માનસિકતાનું, એમના યહૂદીઓ પ્રત્યેના અભાવનું એક ચરમબિંદુ હતો. હિટલરને અને એના નજીકના સાથીદારોને જર્મનીની બિનયહૂદી પ્રજાને સરકાર પાસે શી અપેક્ષા હતી તેની પૂરેપૂરી જાણકારી હતી એમાં કોઈ શંકા નથી. શરૂઆતમાં જાતજાતના કાયદા દ્વારા ભેદભાવની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી, ત્યાર બાદ એમની પ્રતાડના શરૂ કરવામાં આવી, અને અંતે એમનું કાસળ કાઢવા જેને ‘યહૂદી સમસ્યા’ અથવા ‘યહૂદીઓનો પ્રશ્ન’ (Judenfrage) કહે છે તેના ‘અંતિમ નિરાકરણ’નો (Endlösung) અમલ કરવામાં આવ્યો. અંતિમ નિરાકરણ એટલે યહૂદીઓનો સામૂહિક સંહાર.

જાન્યુઆરી, ૧૯૩૯માં હિટલર પછીના સૌથી શક્તિશાળી નેતા હેરમાન ગેરિંગે જર્મનીના અર્ધલશ્કરી દળ શુત્સશટાફલ જે ટૂંકમાં SS તરીકે ઓળખાતું તેના મુખ્ય અધિકારી રાઈનહાર્ટ હાઈદ્રિશને યહૂદીઓના સામૂહિક સંહાર માટે આદેશ કર્યો. નાત્સી પક્ષ જેને ‘અવાંચ્છનીય’ માનતો હતો તેવા યહૂદીઓ ઉપરાંત જિપ્સીઓ, કાળા જર્મનો, માનસિક અને શારીરિક રીતે અક્ષમ લોકો, સમલૈંગિકો, ‘યહોવાહુઝ વિટનસ’^૫ તરીકે ઓળખાતા પંથના સદસ્યો, રાજકીય વિરોધીઓ, પોલેન્ડ અને સોવિયેત યુદ્ધકેદીઓનો પણ આ રીતે મૃત્યુને ઘાટ ઉતારવામાં આવ્યા. આમાં કેવળ યહૂદીઓની સંખ્યા જ સાઠ લાખ હતી! આ માટે યુરોપભરમાં વીસ હજાર જેટલા કેમ્પ ઊભા કરવામાં આવ્યા હતા. આમાં ચેત્મનો, બેલ્ઝેક, સોબિબોર, ત્રેબ્લિંકા, મજાનેક, અને આઉશ્વિત્સ-બિર્કેનાઉ એમ છ સ્થળોએ પોલેન્ડમાં ખાસ યહૂદીઓ માટે મૃત્યુ-કેમ્પ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા. આ કેમ્પમાંથી યહૂદીઓ ભાગી ન જાય એ માટે તેમજ યહૂદીઓને યાતના આપવા માટે ખાસ ઝોન્ડરકોમાન્ડો/Sonderkommandoની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી હતી. આ બધા કેમ્પોમાંથી આઉશ્વિત્સ સૌથી કુખ્યાત હતો. એના દરવાજા ઉપર લખાતું કે ‘કામ મુક્તિ અપાવે છે’ (આર્બાઈટ માપ્ટ ફાઈ : Arbeit macht frei). આ કેમ્પોમાં જે બંધરતા, જે નૃશંસતા આચરવામાં આવી તેવી મનુષ્યઈતિહાસમાં અન્ય ક્યાંય નોંધાઈ નથી.

કોઈ ઉલ્લેખ જોવા મળે. જવાહરલાલ નહેરુએ અલબત્ત એમના જગતના ઇતિહાસના રેખાદર્શનમાં એમનાં પ્રત્યાઘાતી વલણોની બરાબર નોંધ લીધી છે (Glimpses of World History, New York: Asia Publishing House, 1934/1975, pp. 293 ff.).

- કેટલીક રાજાજ્ઞાઓ જોઈએ : જે યહૂદી ગેટોની બહાર રાત ગુજારે તેને મૃત્યુદંડ આપવો (યહૂદીઓ એમના એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં જ રહેવા માટે મજબૂર હતા; અન્યત્ર રહેવાની એમને અનુમતિ નહોતી; એમનો આ વિસ્તાર ગેટો કહેવાય છે. અતિદેશથી અન્ય પ્રજાના વસવાટ માટે પણ એ શબ્દ પ્રયોજાય છે); અત્યાર સુધી યહૂદીઓએ માત્ર ગેટોની બહાર જાય ત્યારે જ ‘પીળું નિશાન’ લગાવવું પડતું હતું પણ હવેથી ગેટોમાં હોય તોપણ એ લગાવવું ફરજિયાત; યહૂદી ધર્મગ્રંથ તાલમુદના અભ્યાસ પર પ્રતિબંધ; ગેટોની બહાર તેઓ દુકાન ન રાખી શકે; એમની સ્મશાનયાત્રા કાઢવા ઉપર પ્રતિબંધ, વગેરે.
- આ પંથના અનુયાયીઓ માત્ર યહોવાહને માને છે અને એની કેટલીયે માન્યતાઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની પરંપરાગત માન્યતાઓ કરતાં જુદી છે, અને એ એમનો ગંભીર ગુનો ગણાયો!

હોલોકોસ્ટ વિશે જે સાહિત્ય રચાયું છે તે ખૂબ વિશાળ અને અનેકવિધ છે. એમાં આત્મકથાઓ, જીવનકથાઓ, યુદ્ધવૃત્તાંતો, ફિલ્મો, દસ્તાવેજી ફિલ્મો, ઇતિહાસો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અગાઉ જોયું તેમ, હિટલર આ નરસંહાર માટે દેખીતી રીતે જવાબદાર હોવા છતાં એ આવી યહૂદીવિરોધી માનસિકતા ધરાવનાર પહેલો કે એકમાત્ર નહોતો. આપણને આશ્ચર્ય થાય પણ કેટલાયે, મોટી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર ‘સદ્ગૃહસ્થો’, લેખકો, કલાકારો, ફિલસૂફો, ઇતિહાસકારો, વૈજ્ઞાનિકો, ધર્મગુરુઓ, અને એવા અન્ય બુદ્ધિજીવીઓ યહૂદીઓ પ્રત્યે ભારોભાર નફરત ધરાવતા હતા. હાઈડગર જેવા ફિલસૂફ હિટલરના સત્તાસ્થાને આવ્યા પછી તરત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં મોટા પદ ઉપર નિમાયા હતા; એ તો ઠીક, પણ આ પદનો ઉપયોગ એમણે, અને એમના જેવા નાત્સીવાદના અનેક લાભાર્થીઓએ, વિદ્યાર્થીઓમાં નાત્સીવાદનો પ્રચાર કરવામાં તથા યહૂદીઓ વિરુદ્ધ વિષાક્ત વાતાવરણ તૈયાર કરવામાં કર્યો હતો. એટલું જ નહીં, એમણે યહૂદી પ્રજાના સામૂહિક સંહારને પણ ટેકો આપ્યો અને એને વાજબી પણ ઠરાવ્યો. ‘પંચતંત્ર’ના મોટા અભ્યાસી યોહાનસ હેટલ, તિબેટી બૌદ્ધ ધર્મના તજજ્ઞ ફ્રીડરિશ વેલર,^૬ તિબેટી બૌદ્ધ ધર્મના ઇટાલીના વિદ્વાન જુઝેપ્પે તુચ્ચી, હિંદુ ધર્મ ઉપર લખાણો કરનાર યાકોપ હાઉઅર, ભારતીય દર્શનના ઇતિહાસકાર એરિશ ફાઉવાલ્નર, ફિલસૂફ હાઈડગર, અને એવા બીજા અનેક દાખલા યુરોપના કહેવાતા ખ્રિસ્તી બુદ્ધિજીવીઓ કેટલા ખોખલા અને અપ્રામાણિક હતા તેનો વાસ્તવિક ચિતાર આપે છે. ખરું જોતાં, યુરોપની કલા, ફિલસૂફી, અને અન્ય માનવવિદ્યાના ઉપાસકોએ શતકોથી, દાયકાઓથી આ નાત્સીવાદ માટે, યહૂદીઓ વિરુદ્ધ માનસિકતા તૈયાર કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. આને કારણે જ યુરોપની પરંપરાગત કલાદૃષ્ટિ, એને નાણવાનાં ઓજારો, સૌંદર્યશાસ્ત્ર, માનવતાવાદ, અને એ સાથે સંકળાયેલાં શાસ્ત્રો વગેરેની કડક વિવેચના જરૂરી બની હતી. કેટલાક ફિલસૂફો આ લેખકોનો બચાવ કરે છે પણ કાર્લ યાસ્પર્સ અને ટેઓડોર આડોર્નો દલીલ કરે છે કે હાઈડગરની ફિલસૂફી તત્ત્વતઃ ફાસીવાદી છે. એટલું જ નહીં, આ અમાનવીય નરસંહારની જગતભરમાં ટીકા થઈ હોવા છતાં હાઈડગર જેવા ફિલસૂફોએ ક્યારેય જાહેરમાં બોલીને કે લેખિતમાં હોલોકોસ્ટની નિંદા કરી નહોતી એ ખાસ પણ નોંધવા જેવી વાત છે.

આ નાની નોંધમાં હોલોકોસ્ટના સંદર્ભમાં સૌંદર્ય અને સૌંદર્યશાસ્ત્ર વિશે થોડો વિચાર રજૂ કર્યો છે.

આ સમગ્ર વિચારણાનો મૂળ મુદ્દો આ હતો: જ્યારે આપણા પોતાના સમયમાં આટલી ફૂરતાથી આટલી મોટી સંખ્યામાં નિર્દોષ પ્રજાજનોને મોતને ઘાટ ઉતારવામાં આવ્યા હોય

૬. ફ્રીડરિશ વેલર લાઈપ્સિગ (Leipzig) વિદ્યાપીઠમાં આધ્યાપક હતા અને એમના નામે એ વિદ્યાપીઠ દ્વારા પશ્ચિમના ભારતીય વિદ્યાવિદોને અદ્યપિ પર્યન્ત પારિતોષિક પણ આપવામાં આવે છે. એક યહૂદી વિરોધી માનસિકતા ધરાવતા વિદ્વાનના નામે અપાતું પારિતોષિક પોતે જ શરમજનક બીના છે. એથી વધુ લજ્જાસ્પદ એ છે કે વેન્ડી ડોનિજર અને શેલ્ડન પોલક જેવા યહૂદી વિદ્વાનોએ જાણે એમાં મોટું માન હોય તેમ સ્વીકાર્યું છે. પોલકે પોતાના ‘ડીપ ઓરિએન્ટલિઝમ’ લેખમાં જર્મનીના નાત્સીવાદી પૌર્વાત્યવિદોની ટીકા કર્યા પછી પણ એક નાત્સીવાદીના નામ સાથે જોડાયેલું પારિતોષિક સ્વીકાર્યું એ કોઈ નાની બીના નથી. આ બતાવે છે કે પોલાદી કરોડરજ્જુ હોવી કેટલી અસામાન્ય બાબત છે. વિદ્વાનો સત્તાની કદમબોસી કરતા હોય છે એમ જે વારંવાર કહેવાય છે તે આમ સાવ અકારણ નથી.

તો એ સમયમાં સુંદરતા, સારું જીવન, આધુનિકતા કે કોઈ પણ પ્રકારની બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિમાં આ નરસંહારને કોરાણે મૂકીને ચર્ચા કરી શકાય કે કેમ. આ દિશામાં મહત્વની વિચારણા જર્મનીના હેસ રાજ્યના ફ્રાંકફુર્ટ શહેરમાં આવેલી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફ્યૂર ઝોલ્સિઆલફોરશુડ/ Institut für Sozialforschung નામની સંશોધનસંસ્થાના યહૂદી વિચારકોએ આપી છે. એ સંસ્થા ફ્રાંકફુર્ટમાં હોવાથી યહૂદી વિદ્વાનોનું આ મંડળ અંગ્રેજીમાં ફ્રેંકફુર્ટ સ્કૂલ તરીકે પણ જાણીતું છે. આ મંડળમાં ફિલસૂફી કહેતાં ચિંતનનો યહૂદીપણા સાથેનો, અને આગળ જતાં મનુષ્યમાત્રનો, સંબંધ કેવો હોઈ શકે એ વિશે ભારે વિચાર થયો છે.^૭ ૧૯૩૩માં જ્યારે નાત્સી પક્ષને અમાપ સત્તા મળી ત્યારે આ મંડળમાં મુખ્યત્વે યહૂદીઓ હોવાથી એની ઉપર ભારે તવાઈ આવી. ‘રાજ્યવિરોધી મનોવલણો’ના બહાને આ સંસ્થા અને એનું ગ્રંથાલય પણ બંધ કરાવવામાં આવ્યાં. હોર્કહાઈમર, વિટફોગલ, આડોર્નો વગેરે જેવા એના સદસ્યોને જર્મની છોડી ભાગી જવું પડ્યું. આ બધામાં કલાની રાજકીય ક્ષમતા અને એના રાજકીય અનુબંધ વિશે તેમજ નવી ટેકનોલોજીના સૌંદર્યશાસ્ત્ર ઉપર પડેલા અને પડી શકે તેવા પ્રભાવ ઉપર ગંભીર તેમજ દૂરગામી અસરો ઉપજાવનારું પ્રદાન કરનાર વિદ્વાન એટલે વાલ્ટર બેન્યામિન (૧૮૯૨-૧૯૪૦).

બેન્યામિન એવું માનતા હતા કે કલા અને સામાજિક જીવન બન્ને એકમેક સાથે અભિન્ન રીતે સંકળાયેલાં છે પણ સામાજિક જીવન ઉપર ટેકનોલોજી અને સામાજિક વર્ગનો પણ ઘેરો પ્રભાવ હોવાથી કલાકારે એક બુદ્ધિજીવી તરીકે એની વિચારધારાને અનુરૂપ રાજકીય પીઠિકા લેવી જ પડે છે. બેન્યામિનની વિચારણાનું આ પાયાનું ગૃહિત છે અને એમાંથી તેઓ ફાસીવાદનું તેમજ અન્ય રાજકીય આલંબનોનું મહત્વનું વિવેચન વિકસાવે છે. બેટોલ્ટ બ્રેશ્ટની જેમ બેન્યામિન પણ કલામાં આમૂલ પરિવર્તનની હિમાયત કરે છે. એટલે કે, જે રીતે કલામાં વિચારોને આકાર આપવામાં આવે છે અને જે રીતે એ વિચારોને લોકો ગ્રહણ કરે છે કે સમજે છે એ માટેના પરંપરાગત રસ્તાઓ-તરીકાઓ સામે પ્રશ્નો ઊભા કરવા. બ્રેશ્ટે નાટ્યકલાના ક્ષેત્રમાં જે આમૂલ પરિવર્તનો આણ્યાં તે જાણીતાં છે. પાછળથી બેન્યામિને ફેરઝુબ યૂબર બ્રેશ્ટ (Versuche über Brecht, ૧૯૬૬; Understanding Brecht, ૧૯૭૩) એ નામથી સંગ્રહિત નિબંધોમાં બ્રેશ્ટની કલા વિશે ખાસો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

બેન્યામિન માને છે કે મૂડીવાદીઓ કલા વિશે જાણે એ કોઈ મહાન, દૈવી વસ્તુ છે એવી છાપ ઠસાવવામાં સફળ રહ્યા છે. કલા વિશેનો આવો ખ્યાલ નિરોધાત્મક (repressive) છે એમ એ માને છે. કલા સાથે જોડી દેવાયેલા અધિકૃતતા, મૌલિકતા, બેજોડતા જેવા ખ્યાલ કલાને એક એવું પ્રભામંડળ રચી આપે છે કે એનાથી કલા જાણે કોઈ મહાન, અલૌકિક વસ્તુ છે એવો ખ્યાલ દબમૂલ થાય છે. કલાના સામાજિક પરિવેશને અવગણીને અથવા એનો વિચ્છેદ કરીને, કરાતી કૃતિના સૌંદર્યની ચર્ચા પણ આ પ્રભાને ઊભી કરવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે. અને છેલ્લે કલાકૃતિ અને એને

7. Martin Jay, The Dialectical Imagination : A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950 (Berkeley : University of California Press, 1996), pp. 31-33.

જોનાર વ્યક્તિ વચ્ચેનું અંતર—ભૌતિક અર્થમાં તો ખરું જ, જેમ કે સંગ્રહાલયોમાં, પણ સામાજિક-આર્થિક વર્ગના સંદર્ભમાં પણ—એને એક રહસ્યમયી આભા આપે છે. કલાકૃતિને રહસ્યમયી ગણાવવાથી એના નાણાકીય મૂલ્ય અને એની પોતાની વર્ગ-સત્તા બંનેમાં વધારો થાય છે: કલાકૃતિ અજોડ, એકમેવ, અદ્વિતીય હોય છે, જેમ કે, પેરિસના લૂવ્ર મ્યુઝિયમમાં લિયોનાર્દો દ વીન્યીનું મોનાલિસા ચિત્ર. પણ બેન્યામિન કહે છે કે ફોટોગ્રાફી અને ફિલ્મના આગમન સાથે કલાનો આ દૈવી પ્રભાવ સમાપ્ત થઈ જશે. એમના ૧૯૩૬માં લખાયેલા ‘ડાસ કુન્સ્ટવેર્ક ઇમ ત્સાઈટઆલ્ટર ઝાઈનર ટેશનિશન રેપ્રોડુક્સીરબારકાઈટ’^૮ (“Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit”, અંગ્રેજી અનુવાદ “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” ૧૯૬૮) એ શકવર્તી નિબંધમાં બેન્યામિન કહે છે કે આ પ્રકારનું યાંત્રિક ઉત્પાદન જગતના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર કલાકૃતિને એના ધર્મવિધિ જેવા પરોપજીવી અવલંબનમાંથી મુક્ત કરશે. અગાઉ કોઈ પણ કલાકૃતિ મૌલિક અને અજોડ હોતી અથવા રહેતી, જેમ કે અવલોકિતેશ્વરનું કે ઉપર જણાવેલું મોનાલિસાનું ચિત્ર અથવા ગોમટેશ્વરનું કે ડેવિડનું શિલ્પ. પણ લિથોમાં છપાતું ચિત્ર કે ફોટોગ્રાફ આ અર્થમાં મૌલિક કે અજોડ નથી, બલકે ત્યાં મૌલિકતા કે અજોડતાના ખ્યાલ જ અપ્રસ્તુત બની જાય છે. આ નવાં કલારૂપો જૂનાં કલારૂપોનાં પ્રભામંડળને તોડી નાખે છે. બેન્યામિન તથાકથિત ઊંચી અને નીચી કલાને એકસરખા ચિકિત્સક અભ્યાસ માટે લાયક ગણે છે; એમાંથી એકે મુખ્ય કે ગૌણ નથી. એ તો ઠીક પણ નવી ટેકનોલોજી નવાં કળારૂપોમાં કેટલીયે બાબતોને શક્ય બનાવે છે જેમ કે મંથર ગતિ (સ્લો મોશન) ફોટોગ્રાફી અથવા તો અંકીય (ડિજિટલ) ફોટોગ્રાફી. આ પ્રકારનાં કલારૂપોની અનેક ‘નકલો’ એના મૂળ રૂપમાં જ, ‘નકલ’ થયા કે બન્યા વિના જ પહોંચી શકે છે એટલું જ નહીં ત્યાં ‘મૂળ’ અને ‘નકલ’, ‘મૌલિક’ અને ‘પ્રતિકૃતિ’ જેવાં વિરોધી દ્વન્દ્વોનો પણ સમાહાર થાય છે. આ અર્થમાં કલાની મૌલિકતાનો શતકોથી પરિપુષ્ટ થયેલો ખ્યાલ અહીં હવે નકામો બની જાય છે. બેન્યામિને કલારૂપ તરીકે ફોટોગ્રાફીનો એક નાનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે : કલાઈન ગશિશ્ટ ડેર ફોટોગ્રાફી/Kleine Geschichte der Photographie (૧૯૩૧)/A Small History of Photography (૧૯૭૯).^૯ આ લેખમાં એ બતાવે છે કે આ કલામાં રાજકીય રીતે મારક બનવાની, એટલે કે પ્રતિરોધના પરિબળ બનવાની કેટલી ક્ષમતા રહેલી છે. પ્રારંભના આવા ફોટોગ્રાફ અને એનાં શીર્ષકો વિશે એમણે ખૂબ અભિનિવેશથી લખ્યું છે. એમાં એમને અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય પણ દેખાયું. એમને ત્યારે એવું લાગેલું કે ફોટોગ્રાફમાં મૂડીવાદી રૂઢિઓ, નિયમો કે નિયંત્રણો ઝાઝી દબલ દઈ શકતાં નથી. હવે જોકે આપણે જાણીએ છીએ તેમ ફોટોગ્રાફીમાં અને અતિદેશથી વીડિયોગ્રાફી અને સમૂહમાધ્યમોમાં પણ ‘વિચારધારા’ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

બેન્યામિન એમ માનતા કે કોઈ પણ પ્રકારની રાજકીય પ્રતિબદ્ધતા માટે લેખકે અને ઇતિહાસકારે પહેલાં તો કલ્પનાશીલ બનવું પડે. એમના મરણોત્તર ગ્રંથ ‘આધુનિકતાનાં

8. Illuminations (ed. Hannah Arendt, trans. Harry Zohn. New York : Schocken Books, 1969/2007), pp. 217–252.

9. In One Way Street and Other Writings (London: Verso, 1979), pp. 240–257.

મૂળિયાં' ડાસ પાસેગન-વેર્ક/Das Passegen-Werk (૧૯૨૭-૪૦)માં એમણે આ સિદ્ધાંતને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમના અકાળ અવસાનને કારણે આ ગ્રંથ છેક ૧૯૮૨માં પ્રગટ થયો અને એનો અંગ્રેજી અનુવાદ 'આર્કેડ્ઝ પ્રોજેક્ટ' નામે ૧૯૯૯માં આવ્યો.^{૧૦} લ્વી આરાગો (૧૮૯૭-૧૯૮૨)/Louis Aragonના લ પેઝાં દ પારી/Le Paysan de Paris ("Paris Peasant") (૧૯૨૬) એ પુસ્તકથી પ્રેરાઈને પોતાના ઇતિહાસમાં બેન્યામિન હજારો ફોટોગ્રાફ અને અવતરણોને બહુ પ્રયુક્તિપૂર્વક અને વ્યૂહાત્મક રીતે ખપે લગાડે છે અને 'કૉનવલ્યુટ્સ'માં પોતાની ચિકિત્સક ટિપ્પણીઓ મૂકે છે. એમના 'ઇલ્યુમિનેશન્ઝ'માં^{૧૧} માક્સવાદી દ્વન્દ્વવાદ, અધિવાસ્તવવાદ, ધર્મશાસ્ત્ર, બોદલેરની કવિતા, કાફકાની નવલકથાઓ, પ્રૂસ્તની છબી, પાઉલ ક્લીનું આંગેલુસ નોવુસ ચિત્ર, પુસ્તકસંગ્રહ વિશે, અનુવાદ વિશે, વાર્તાકથન, ફોટોગ્રાફી અને ફિલ્મ વિશેના લેખો દ્વારા બેન્યામિન આધુનિકતાને સમજવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. આ પુસ્તકના લેખો વિવિધ સમયે લખાયા હતા પણ એ તમામમાં બેન્યામિનના વિચારોનો માક્સવાદ અને અતિવાસ્તવવાદ જેવા અન્ય વિચારો સાથેનો સ્પષ્ટ સંઘર્ષ અને એના પરિણામે એમના પોતાના મત-વાદ-વિચારની એક નવા પ્રકારની માંડણી સાથેનો તત્કાલીન સંસ્કૃતિના વિશ્લેષણ કરવાનો મુકાબલો જોઈ શકાય છે.

એમના જીવનકાળ દરમ્યાન બેન્યામિને ફાંકફુટ મંડળના ચિંતકો સાથે, ખાસ કરીને આડોર્નો સાથે, આછોતરો પણ મહત્વનો સંબંધ રાખ્યો હતો. આડોર્નો સાથેનો એમનો સુદૈર્ઘ્ય પત્રવ્યવહાર ખૂબ મહત્વનો ગણાય છે. બેન્યામિન યહૂદી હતા અને એ કારણે જર્મનીમાં નાત્સીવાદના ઉદય સાથે એમનું જીવન વધારે મુશ્કેલીભર્યું બન્યું. ફાંકફુટ મંડળના કેટલાયે વિદ્વાનોની જેમ એમને પણ હૃદયાર થવું પડ્યું હતું. તેઓ ૧૯૩૩માં જર્મની છોડી પૅરિસ ગયા. જ્યારે નાત્સીઓએ ૧૯૪૦માં ફ્રાન્સ પણ કબજે કર્યું ત્યારે એમને યુરોપ પણ છોડવાનો વારો આવ્યો. નાત્સીઓના પાશમાંથી છટકીને એમને સ્પેન અને ત્યાંથી અમેરિકા જવું હતું. પણ કમનસીબે એ પહેલાં જ એમની ઘરપકડ થઈ. એમને પણ બીજા લાખો યહૂદીઓની જેમ જ ગેસ્ટાપોને હવાલે કરવામાં આવશે અને ત્યાંથી યહૂદીઓ માટેના કેમ્પમાં મરવા માટે મોકલી આપવામાં આવશે, એમ વિચારીને એમણે ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં મોર્ફિન લીધું (અથવા કેટલાક માને છે તેમ એમને આપવામાં આવ્યું) અને એ રીતે ફ્રાન્સ અને સ્પેનની સરહદે પોર્ટ બો નામના સ્થળે એમના જીવનનો અંત આવ્યો, ૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦.

સદ્નસીબે બેન્યામિનના મિત્ર આડોર્નો આ વિભીષિકામાંથી બચી ગયા. એમણે એમનાં લખાણોમાં (અંગ્રેજીમાં એઈજ અવ એન્લાઈટન્મન્ટ) કહેવાતા પ્રકાશયુગની અને એ પ્રકાશયુગે યહૂદીઓના વિનાશની, હોલોકોસ્ટ માટે, જે વૈચારિક પૃષ્ઠભૂમિ રચી હતી તેની આકરી ચિકિત્સા કરી છે. એમણે પોતે અનેક લોકોને હોલોકોસ્ટમાં હોમાતા

10. Trans. Howard Eiland and Kevin McLaughlin (Cambridge MA : The Belknap Press of Howard University Press, 1999).

11. Illuminations, (ed. Hannah Arendt. Trans. Harry Zohn. New York : Schocken Books, 1969/2007), pp. 217-252.

જોયા હતા અને એક રીતે કહીએ તો તેઓ ખુદ આ હોલોકોસ્ટના ભોગ બન્યા હતા. તેઓ સવિગત ચર્ચા કરીને બતાવે છે કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી પ્રકૃતિને એક જીવંત સત્તા તરીકે જોવાને બદલે વસ્તુ તરીકે જોવાના પ્રયત્નો (કરે) છે. એટલે એમાં પ્રકૃતિને સમજવાને બદલે, એની સાથે સાંમજસ્ય સાધવાને બદલે, એનો આદર કરવાને બદલે, એની ઉપર કાબૂ મેળવવાના પ્રયાસો આદરવામાં આવે છે જે છેવટે પ્રકૃતિના નિરવધિ શોષણમાં પરિણમે છે. આ છે કહેવાતી ‘આધુનિકતા’. અને એનો પહેલો ઘા મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપર, સ્વ ઉપર જ કરતો હોય છે. નાત્સી મૃત્યુકેમ્પ અને બોમ ટેકનોલોજી મારફતે આ વૈજ્ઞાનિક માનસિકતા બરાબર વ્યક્ત થઈ છે. એમાં માત્ર પ્રકૃતિનું જ નહીં, મનુષ્યમાત્રનું શોષણ થયું છે. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની વિભીષિકા જોઈ આડોર્નોનો ઇતિહાસ ઉપરનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો: સાચો ઇતિહાસ લાખી શકાય જ નહીં એમ તેઓ માનવા લાગે છે. કેમ કે, જો ઇતિહાસનું કાર્ય સત્યના આલેખનનું હોય, ભૂતકાળના બનાવોનું વર્ણન કરી એને ‘સમજાવવાનું’ હોય, એનાં કાર્યકારણસંબંધની ચિકિત્સા કરવાનું હોય તો, હોલોકોસ્ટ એટલી ભયાનક બીના છે કે એને કોઈ પણ રીતે સમજી, સમજાવી કે આલેખી શકાય જ નહીં. એ પણ ખરું કે ઇતિહાસ આલેખી આલેખીને પણ છેવટે શું આલેખી શકે? થોડાં વર્ણનો, શબ્દો, ચિત્રો કે વિશેષ? તો ઇતિહાસ છે ખરો? એ જ રીતે કલા પણ અર્થહીન બની ગઈ. આવા બનાવ પછી કલા વિશે વાત કરી શકાય ખરી? અને જો હોલોકોસ્ટના સંદર્ભે એને જોઈએ તો કલા વિકૃત બની ચૂકી છે. કલાના ઇતિહાસમાં, કલાની ફિલસૂફીમાં આ રીતે હોલોકોસ્ટ એ એક અત્યંત ગંભીર બનાવ લેખાય છે. એટલે આડોર્નોએ આઉશ્વિત્સ પછી ‘કલાનું દર્શન’ વિશે વિચારવું શરૂ કર્યું.

આડોર્નો કહે છે કે આઉશ્વિત્સ આપણને બતાવે છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ-સભ્યતા સાવ પડી ભાંગી છે. અલબત્ત, એમની અગાઉ જર્મન ઇતિહાસવેત્તા ઓઝવાલ્ટ શ્પેંગલરે પણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે ડેર ઉન્ટરગાઝ ડેસ આબેન્ટલાન્ડસ Der Untergang des Abendlandes એટલે કે ‘પશ્ચિમનું પતન’ નામનો ગ્રંથ લખેલો. નવાઈ નથી કે ૧૯૫૦માં આડોર્નોએ ‘શ્પેંગલર નાખ ડેમ ઉન્ટરગાઝ’ (પતન પછી શ્પેંગલર) નામના લેખમાં જર્મનીનું પતન કેવી રીતે થયું તે બાબતે શ્પેંગલરના વિચારોનો હવાલો આપી જણાવે છે કે એમના સમયના ‘પ્રગતિશીલ’ વિચારકો કરતાં શ્પેંગલર કેવી રીતે દૂર સુધી જોઈ શક્યા હતા. નાત્સીઓ અને એમની સાથે દમદાટીનું રાજકારણ કેવી રીતે પોષાયું તેની શ્પેંગલર કેવી રીતે આગાહી કરી શક્યા હતા તે પણ આડોર્નો બતાવે છે.

આડોર્નો દલીલ કરે છે કે યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાનની અને કલાની કહેવાતી મહાન પરંપરાઓ વચ્ચે અને વિજ્ઞાનોની ઝાકમઝાળ વચ્ચે પણ જો આઉશ્વિત્સ જેવી ઘટના બની શકતી હોય તો એ બતાવે છે કે આ પરંપરાઓ, ઝાકઝમાળ ખોખલી છે. બલકે, એવું જ્ઞાન પોતે જ ખોખલું છે. એની મોટી મોટી વાતોથી મનુષ્યની માનસિકતામાં, એના ક્રિયાકલાપોમાં, આચરણમાં કશું પરિવર્તન ન આવે તો એનો ખપ શો? આ ક્ષેત્રો પોતે આ દૃષ્ટિએ જોતાં અસત્યથી ભરેલાં છે. એની સ્વયંપર્યાપ્તતા, સ્વનિયામકતા, વગેરે કેવળ

ઠાલા શબ્દો જ છે. આઉથિત્સ પછીની સંસ્કૃતિની વાત કરવી બલકે એની ટીકા કરવી તે પણ કચરો જ છે.^{૧૨}

યુરોપના સૌંદર્યશાસ્ત્રનો તો હોલોકોસ્ટ સાથે કાંઈ જુદા જ પ્રકારનો, ન સમજાય તેવો નાતો હતો. આડોર્નો એટલે જ એના ‘કુલ્ટુરક્રિટિક ઓન્ટ ગેઝેલશાફ્ટ’માં (૧૯૫૧; અંગ્રેજી અનુવાદ ‘કલ્ચરલ ક્રિટિસિઝમ એન્ડ સોસાયટી’, ૧૯૯૭) પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવતાં લખે છે કે ‘કયામતના દિવસ’ આવશે અને વિશ્વનો વિનાશ થશે એવી તીવ્રતમ સભાનતા પણ ફાલતુ વાત લાગે એવી અત્યંત પાશવી બર્બરતા આઉથિત્સમાં આચરવામાં આવી હતી. એટલે આઉથિત્સ પછી કાવ્ય લખવાની વાત અસંભવિત છે અને જો કોઈ કાવ્ય લખવાની ચેષ્ટા કરે તો એ એક પ્રકારની જંગાલિયત જ કહેવાય. એ લખે છે, સંસ્કૃતિના વિવેચને સંસ્કૃતિ અને જંગાલિયતનો સામનો કરવો જ રહ્યો, એમાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી.^{૧૩} બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અને એમાં પણ આઉથિત્સની નૃશંસતા પછી જો કોઈ નૈતિક સવાલ આપણી પાસે રહ્યો હોય તો એ એક જ છે : આ બર્બરતામાંથી કેવી રીતે બચવું.

આડોર્નો કહે છે કે હેગલ પૂર્વેનો કાન્ટ સમેતનો કલાવિચાર કલાકૃતિ વિશે કોઈ ઉચ્ચ ધારાધોરણ ધરાવતો નહોતો બલકે એમના મતે તો કલાકૃતિ જાણે આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું કોઈ વધારે ઉદાત્ત સાધન હતું. આડોર્નો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે યુરોપ જેવા સંપૂર્ણ બર્બરતા તરફ જઈ રહેલા અર્ધબર્બર સમાજમાં કલા ઉપર પ્રતિબંધ જ મૂકી દેવો જોઈએ અથવા એને નાબૂદ કરી દેવી જોઈએ; કારણ કે આવી કલા અર્ધબર્બર સમાજમાં અત્યાચારો માટે સરખેસરખી હિસ્સેદાર છે. આપણે કહીએ કે બે રીતે જવાબદાર છે: એક, અત્યાચારો વિરુદ્ધ અવાજ ન ઉઠાવીને અને બે, એવા અત્યાચારોને કલાના માધ્યમે પોષીને.

જ્યારે સમાજમાં બધી વાતે એકમતી સઘાય ત્યારે કલા છેલ્લો બલકે એકમેવ સઘિયારો બને છે. એમના મતે કલાનું કાર્ય અથવા એની ભૂમિકા પ્રજા અને સમાજ વચ્ચે મધ્યસ્થી કરવાનું હોય; એનું કામ સમાજનાં જે શક્તિશાળી અને એથી શોષક તત્ત્વો છે તેની સામે સમાજને પ્રતિરોધ કરતાં શીખવવાનું હોય. સમાજ જ્યારે કલાને પોતાની અંદર સમાવી લેવા ઇચ્છે, જ્યારે એને પોતાનામાંની એક બનાવી લેવા યાહે, અને એ રીતે એને પોતાની કહ્યાગરી બનાવવાની રસમો અજમાવે ત્યારે કલા એના એ તમામ પ્રયત્નોને વિક્ષણ કરે છે, અથવા એણે એમ કરવું જોઈએ, અને એમાં જ એનું કલા તરીકેનું અસ્તિત્વ છે. કલા સમાજમાં સ્થાપિત વ્યવસ્થાને, જે રીતે બધું ‘સરસ’ રીતે ગોઠવાયેલું હોય છે તેને, નકારે છે, પડકારે છે અને એ રીતે કલા વધારે સારા જગતમાં વધારે સારા જીવન માટેની આશાને જીવંત રાખે છે. એટલે આડોર્નો જ્યારે કલાની નાબૂદીની વાત કરે છે ત્યારે એ બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે કે બરેબર એમને અભિપ્રેત શું છે અથવા એમને કઈ કલાની નાબૂદી વિવક્ષિત છે. એમના ‘નીગેટિવ ડાયલેક્ટિક્સ’માં સૌંદર્યશાસ્ત્ર સામે એમનો ખુલાસો અને એ રીતે પ્રકોપ આ રીતે વ્યક્ત થયો છે :

12. Negative Dialectics (trans. E. B. Ashton. New York : Routledge, 1973/1966), pp. 366-367.

13. “Cultural Criticism and Society” in Prisms (trans. Shierry Weber Nicholson and Samuel Weber. Cambridge, MA : The MIT Press, 1955/1967), p. 34.

જેને મારજૂડ કરી ત્રાસ આપવામાં આવ્યો હોય તે વ્યક્તિને જેમ બૂમો પાડવાનો અધિકાર છે તે જ રીતે શાશ્વત પીડાને પણ અભિવ્યક્ત થવાનો હક છે. એટલે આઉથિત્સ પછી કાવ્યો ન રચાય એમ કહેવું એ ખોટું છે. આઉથિત્સમાંથી જે લોકો સદ્ભાગ્યે બચી ગયા, તેઓ ખરેખર જીવી શકે છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન પૂછવો જરાય ખોટો નથી. કેમ કે, એમનું જીવંત રહેવું સરળ નથી. એમને દિવસરાત એવાં સપનાં આવે કે એમને લાગે કે એ ભૂતાવળમાં જીવે છે, અથવા ઘગઘગતી ભઠ્ઠીઓમાં એમને ઘડેલી દેવામાં આવે છે. એમને તો એમનું આ જીવન કાલ્પનિક લાગે છે. એમનું બચી જવું એક રીતે ઉપેક્ષાનો વિષય છે અને ઉપેક્ષા એ મૂડીવાદી આત્મલક્ષિતાનો એક પાયાનો સિદ્ધાંત છે. કારણ કે, ઉપેક્ષા વિના તો આઉથિત્સ સંભવિત જ નથી.^{૧૪}

નાત્સી જર્મનીમાં ફિલસૂફીના અનેક વિચારોએ અને સૌંદર્યના આદર્શોએ કલાને એક સામાજિક નિયમનનું, નિયંત્રણનું માધ્યમ બનાવી દીધું હતું. એ સમયે કલા જાણે સૌંદર્યની જ ઉપાસના કરતી એક વિદ્યા બની ગઈ હતી અને પરિણામે સામાજિક રીતે જે એકહથ્થુ સત્તા ફેલાઈ રહી હતી તેનો વિરોધ કરવામાં એ નિષ્ફળ નીવડી. હોલોકોસ્ટના કારણે અનેકાનેક બાબતોમાં આમૂલાગ્ર પરિવર્તન આવ્યું, અને સૌંદર્ય અંગેની વિચારણા અથવા એ અંગેનું ચિંતન એમાંનું એક ક્ષેત્ર હતું. આડોર્નો પછીના સૌંદર્યશાસ્ત્રના ચિંતનનો ઇતિહાસ આ હોલોકોસ્ટની બિહામાણી છાયામાં ઊછર્યો. આડોર્નોનું સૌંદર્ય વિશેનું ચિંતન હોલોકોસ્ટની ભૂતાવળ જેવી સ્મૃતિઓથી છલોછલ છે.

આ રીતે આઉથિત્સ પછીના સમયમાં યુરોપમાં કલાને વિશે નવી, બલકે મૂલોચ્છેદક વિચાર આપનાર તરીકે આડોર્નો એક મહત્વના વિચારક છે. કલા સત્યનું સંગોપન કરે છે પણ એને પણ એવા દુભાષિયાની જરૂર છે જે એની વાત બરાબર પહોંચાડે. કલાને એટલા માટે જ દર્શનની જરૂર પડે છે. આ દર્શન કલા જે નથી કહેતી કે નથી કહી શકતી તેની વાત કરે છે, કેમ કે કલાને જે કહેવાનું હોય છે તે મુખર થઈને તો કહી શકાય જ નહીં. કહ્યા વિના જ કલા એને જે કહેવાનું હોય છે તે કહે છે. આ દર્શન વિના કલાને સમજી શકાય જ નહીં. પણ અહીં એક ભયસ્થાન છે. કેવળ દર્શનથી જ કલાને પૂર્ણપણે ન સમજી શકાય. દર્શન એને માટે પૂરતું નથી. એ માટે કલાનો સાચુકલો સૌંદર્યશાસ્ત્રીય અનુભવ પોતે જ એક દર્શન બને છે, પોતે જ તત્ત્વચિંતન બને છે. આડોર્નોએ આ માટે શોઆ જેવા

14. Negative Dialectics (Trans. E. B. Ashton. New York: Routledge, 1966/1973), pp. 362-363. મૂડીવાદી આત્મલક્ષિતા એ bourgeois subjectivityનો અનુવાદ છે. પણ એક સંપ્રત્યય લેખે એમાં એમ સૂચિત છે કે મૂડીવાદી વ્યવસ્થા એવાં ધોરણો ઊભાં કરે છે જેમાં અન્યોની દૃષ્ટિએ પોતે કેવા છે તે લોકોને દેખાય. આમ દેખીતી રીતે અથવા ઉપલક રીતે બીજાની નજરે પોતાની વાત મુકાય છે પણ હકીકતે મૂડીવાદી વ્યવસ્થા જ આ ઇતરજનોને ઊભા કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પરોક્ષ રીતે પોતાના વતી સ્થાપેલા લોકો દ્વારા પોતાનું મૂલ્યાંકન. એમાં એ પણ વાત છે કે સામાન્ય રીતે એમાં મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં ‘સારાં’ પાસાંઓની જ ચર્ચા થાય છે જ્યારે એની પાછળ રહેલાં ભયાનક વિચારો કે શ્રેણીઓ ઉપર પડેલો પાડો દેવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યવાદ વિશે સઈદે કહેવું કે એ અન્યો દ્વારા જ પોતાને જે કહેવડાવવું હોય તે કહેવડાવે છે તે અહીં યાદ કરી શકાય. (‘The power to narrate, or to block other narrative from forming and emerging, is very important to culture and imperialism, and constitutes one of the main connections between them.’ Culture and Imperialism. London : Vintage, 1993 : xiii). અલબત્ત, કહેવાની ભાગ્યે જરૂર હોય કે જેવી બૂઝૂર્વા સબ્જેક્ટિવિટી હોય તેવી જ સોશિયાલિસ્ટ સબ્જેક્ટિવિટી પણ હોય જ.

મહત્વના વિચારકને લક્ષમાં લીધા. એમના પછીના ચિંતકોએ પણ આ બનાવને લક્ષમાં લેવો જ પડ્યો. જેમ કે, ફ્રાન્સના પ્રમુખ ફિલસૂફીએ શોઆ સાથે ભલે અનુઆધુનિકવાદી દૃષ્ટિથી તો એમ, પણ મુકાબલો કરવો પડ્યો છે. જોર્જ બાતાય (૧૮૯૭-૧૯૬૨), પ્યેર ક્લોવોસ્કી (૧૯૦૫-૨૦૦૧), એમાનુઅલ લેવિનાસ (૧૯૦૬-૧૯૯૫), મોરિસ બ્લોશો (૧૯૦૭-૨૦૦૩), જો ફ્રોસ્વા લ્યોતાર (૧૯૨૪-૧૯૯૮), ફિલિપ લાકૂ લાબાર્ત (૧૯૪૦-૨૦૦૭) વગેરેએ એમની પોતાની વિચારણા પ્રમાણે હોલોકોસ્ટ વિશે ચિંતન કર્યું છે.

હોલોકોસ્ટની દર્દનાક અસર દેરિદા જેવા વિચારક ઉપર પણ પડી છે. સ્મૃતિ, મૃત્યુ, શોક વગેરે જેવા વિષય ઉપર દેરિદાએ ખૂબ ચિંતન કર્યું છે અને લખ્યું છે. એ લખાણમાં એક તાણ, એક પ્રકારની બેચેની તરત અનુભવી શકાય છે. દેરિદા એક ઠેકાણે લખે છે, “હોલોકોસ્ટમાં લોકોને જે ભૂંજી નાખવામાં આવ્યા હતા, એ અંગારા, એ અવશેષ મારાં બધાં લખાણોમાં છે. આ જે ‘ટ્રેસ’ની વિચારણા છે, જે વિચરનાના વિચારના પાયામાં છે, તેનો મૂળાધાર જ અહીં છે. પણ મારે એની અહીં કોઈ જાહેરાત કે દેખાડો કરવાનો નથી. એટલા માટે પણ કેમ કે હું જે પણ વિષય અંગે વિચાર કરી શકું છું તે બધામાં આઉથિત્સ ભૂતની જેમ પથરાયેલું પડ્યું છે. એથી મારી વિચારણામાં મૌલિક જેવું કશું નથી.”^{૧૫}

લિથુઆનિઆમાં જન્મેલા યહૂદી વિચારક એમાન્યુઅલ લેવિનાસનો પણ હોલોકોસ્ટ વિશેનો દાર્શનિક પ્રતિભાવ જોવા જેવો છે. લેવિનાસે પોતે નાત્સીવાદી વિચારકો હાઈડેગર અને હુસેર્લના સેમિનાર ભરેલા એટલું જ નહીં યહૂદી હોવાને નાતે એમની યુદ્ધ દરમ્યાન ઘરપકડ પણ થયેલી અને એમને બંદી પણ બનાવવામાં આવેલા. એ લખે છે કે મારા માટે હોલોકોસ્ટ એવી ઘટના છે જેના નિતનવા અર્થો મને સાંપડે છે, અને એમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી.”^{૧૬} ઈતર અને નીતિવિષયક લખાણો દ્વારા લેવિનાસે ફ્રાન્સના યુદ્ધોત્તર વિદ્વાનો, દેરિદા સમેત, ઉપર ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. જાં ફ્રોસ્વા લ્યોતારે ‘હાઈડેગર અને યહૂદીઓ’ (૧૯૮૮) એ પુસ્તકમાં આ વિશે ચર્ચા કરી છે.^{૧૭} લ્યોતાર માટે પણ ‘આઉથિત્સ પછી’નું મનન, લેખન ને ચિત્રણ ખાસ મહત્વ ધરાવે છે અને એમણે એમના પુસ્તક Heidegger et “les juifs” એટલે કે ‘હાઈડેગર અને યહૂદીઓ’માં આ વિશે ખાસી ચર્ચા કરી છે.^{૧૮} આ ત્રણેનું મૂલ્ય તો જ છે જો યહૂદીઓ પ્રત્યેનું મૂળ અને ન ચૂકવી શકાય એવું ઋણ એ યાદ રાખે; મુશ્કેલી એ છે કે એનું સંપૂર્ણ વિસ્મરણ તો શક્ય નથી જ, પણ એને યાદ રાખવું પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે, અને એનું નિરૂપણ પણ.

15. “Canons and Metonymies : An Interview with Jacques Derrida” in Logomachia : The Contest of the Faculties (Richard Rand (ed.), (London : University of Nebraska Press, 1992), pp. 211-212.
16. Is It Righteous to Be : Interviews with Emmanuel Lévinas (ed. Jill Robbins. Stanford : Stanford University Press, 2001), p. 126.
17. Trans. Andreas Michel and Mark Roberts (Minneapolis : University of Minneapolis Press, 1990).
18. (Minneapolis : University of Minneapolis Press, 1990/1988), p. xiii.

એમના મોડર્નિટી ઓન્ડ ઘ હોલોકોસ્ટ પુસ્તકમાં ઝિકમુન્ટ બાઉમાન નોંધે છે^{૧૯} કે હોલોકોસ્ટ ઘટચે અડધી સદી ઉપર થયું અને એનાં જે કાંઈ તાત્કાલિક પરિણામો હતાં તે હવે ભૂતકાળમાં ઢબુરાઈ ગયાં છે, એમાંથી બચી જનારા પણ મોટા ભાગના મૃત્યુ પામ્યા છે, ને છતાં પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનાં જાણીતાં, તરત પારખી શકાય એવાં, તત્વો તો હજુ આપણી આસપાસ મંડરાયા જ કરે છે. એ બીજા હોલોકોસ્ટની શક્યતા બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનું દૈત્યસ્વરૂપ એટલે હોલોકોસ્ટની ઘટના એવું સમીકરણ એ રચે છે. જિલ અનિજાર પણ લખે છે કે આપણા પોતાના સમયમાં પણ હોલોકોસ્ટની યાદ અપાવતી બાબતો જોવા મળે છે. જેમ કે, અમેરિકાની વિદેશનીતિ ઘડવામાં નાત્સી લોકોનો ફાળો હતો; સદામ હુસેન, સ્લોબોદાન મિલોશેવિચ, ઓસામા બિન લાદેન, વ્લાદિમિર પુતિન સરખા હિટલરો આપણા સમાજમાં હજુ છે; શૅંગનની પૂર્વ દિશામાં અને સરહદો પર નિરાશ્રિતોના કેમ્પ આજે પણ છે; નાગરિકો પર બોમ્બ ઝીંકાયા કરે છે. ધારેલી વ્યક્તિની જ હત્યા (ટાર્ગેટ કિલિંગ) કરવાનું નૈપુણ્ય અને એમાંથી થતાં સામૂહિક નુકસાનથી પણ આપણે સુપરિચિત છીએ.^{૨૦}

સાંપ્રત સમયમાં ગાઝામાં કે યુકેનમાં જે યુદ્ધો ચાલી રહ્યાં છે તેમાં અને અન્યત્ર જે વિનાશ થઈ રહ્યો છે તે બતાવે છે કે આઉચ્ચિત્સથી આપણે બહુ દૂર સુધી આવ્યા નથી; એમાંથી કશું શીખ્યા પણ નથી. માત્ર એટલું જ કે પાત્રો અને વેશ બદલાયાં કરે છે. કલા, કાવ્ય, ફિલસૂફી, ઇત્યાદિ વિશે આડોર્નો વગેરેએ ઊભા કરેલા પ્રશ્નો આજે પણ એટલા જ સમસામયિક છે.

પણ મારા ભગવાનની ઓરડીને આંગળીય અડાડી
તો તારા ભગવાનને બાળીને ખાક કરીશ
આમ આપણે જ ઓરડી ખોરડાં ગામ દેશના દેશ ખાલી કરી
ઘાડાંનાં ઘાડાં
કાઠી કુહાડ ધારિયાં બરછી બાણ તલવાર બંદૂક બોમ્બ
લઈને આથડીએ છીએ ને!

(‘આપણા ભગવાન’, ભગવાનની વાતો,
દિલીપ ઝવેરી, ૨૦૨૧)

19. Ithaca : Cornell UP, 2000.

20. Gil Anidjar, “Everything Burns : Derrida’s Holocaust” Los Angeles Review of Books, October 9, 2014 <<http://lareviewofbooks.org/article/everything-burns-derridas-holocaust/#>> and “Ashes to Ashes: Derrida’s Holocaust”, in Desire in Ashes : Deconstruction, Psychoanalysis, Philosophy (ed. Simon Morgan Wortham and Chiara Alfano. London : Bloomsbury, 2016), pp. 14–42.

દિલીપ ઝવેરીની કવિતા

રાજેશ પંડ્યા

ઓણુંકા શિયાળે કવિ દિલીપ ઝવેરીની કવિતામાં એક તડકીલી લટાર યાને કે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીના પોંખણા વિષે એક કવિતાચાહકનાં ઓવારણાં.

દિલીપ ઝવેરી મને ગમતા કવિ છે.

એમનાં ઘણાં કાવ્યો મને ગમે છે.

એવા એક ગમતા કાવ્યની મનગમતી પંક્તિઓથી શરૂ કરું :

અક્ષર અક્ષર વચ્ચે

થોડું ખરબચડું

પણ સાચ હજો.

કવિતાની ભાષા કંઈ લલિત લલકારાવલિ તરલ ન હોય. એમ કવિતાનું સત્ય પણ કંઈ સુષ્ટુ સુષ્ટુ સરળ ન હોય. સુંવાળું નહીં, થોડું ખરબચડું પણ હોય. દિલીપ ઝવેરી પોતીકી કાવ્યભાષામાં ખરબચડા કાવ્યસત્યનો સ્પર્શ કરાવનારા કવિ છે. એમની કવિતા નોખી છે ને એમની ગુજરાતી અનોખી છે.

દિલીપ ઝવેરી મોહમયી માયાપુરી મુંબઈ નગરીમાં રહે એટલે લખે :

નથી રે સિન્બાદ આમ્હીં બંદર ભૂલ્યાં કે નથી મારા મુનીમે ભાગવિયા

મુંબાવનમાં વસતિ કરવા અમીં ગાંભુ ગમાથિ આવિયા.

મુંબઈ આવીને એમણે અઠે દ્વારકા કર્યું, થિર થઈને થાણે નાંખ્યાં બંગર ઊંડા જળમાં, તે પહેલાં આ કવિકિશોર કોઈ મનોમન દરિયાના બેટવચાળ સપનામાં વસેલા આછા-ઝાંખા ગાંભુગામે રહેતા હશે, એ વખતે જે જે કહેતા હશે લખતા હશે, ગાતા હશે એમાંનું કેટલુંક તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. સાંભળો આ ગીત :

આંબે બેકો મોર

પ્રિયાની આંગળીઓની સાથ રમી રહેવાના દિવસો આવ્યા

કોયલ કેરો શોર

નેણમાં નેણ પરોવી ચૂપ હસી લેવાના દિવસો આવ્યા

ગુજરાતી સુગમસંગીતના કોઈ પણ ગાયકને બાકાયદા બંદીશ બનાવી બાર બાર ગાવાનું મન થાય એવું આ ગીત છે. જ્યારે આવે આવે ક્યાંય રમેશ પારેખના મોંસૂઝણા નહોતા એવા પ્રાગડવાહે દિલીપ ઝવેરીએ આવાં આવાં કેંક ગીતનખરાં ને લયઅખતરા કર્યાંતાં ગરવી ગુજરાતીમાં. પૂરેપૂરા રોમેન્ટિક. તો ક્યારેક સામે છેડે જઈ નિષ્કામ, નિજાનંદી ભજનલલકાર પણ કર્યાંતા એ કાળે, આવી રીતે :

મારે કાંઈ નહીં રે કામ

હું તો રમતો રેતમહીં ને કરતો બસ આરામ

હું તો ભૂરાં નભને પીતો ભજી રહું શ્રીરામ

મારે કાંઈ નહીં રે કામ

આ બધાં ગીતો કુમાર કાળનાં. ‘કુમાર’માં છપાય અને ચિનુ મોદીને ઈર્ષા થાય. એની કબૂલાત કરતાં ચિનુ મોદીએ લખ્યું છે : ‘બુધસભામાં બચુભાઈ રાવત મુંબઈથી ટપાલમાં આવેલી કવિતા જ્યારે ખૂબ હોંશથી, ઊલટથી વાંચે ત્યારે અમે જાણી જતા કે ટપાલમાં આવેલી કવિતા એ રાજેન્દ્ર શાહ - રાજુભાઈની છે અથવા દિલીપ ઝવેરીની છે. બચુભાઈનો રાજુભાઈ જેવો જ ઉમળકો દિલીપ માટે. એ ક્ષણથી જ એની અસૂયા શરૂ થયેલી.’ [અત્રત્ર, મહેફિલ પૂર્તિ, જનસત્તા - લોકસત્તા, ૭-૮-૨૦૦૫]. દિલીપ ઝવેરીના ‘નિમંત્રણ’ કાવ્યની ‘...મધ્યાહ્નું ગગન શ્રાવણનાં ઘનોથી / આછું હસે રતૂમડી પથ મૃત્તિકાને / વેરાયલા ઘવલ કંકર. આજુબાજુ / ઊગેલ ઘાસ-મહીં ફૂલ ઝૂંકંત ઝીણાં...’ જેવી પંક્તિઓ કાવ્યભાષા અને છંદોવિધાન બાબતે રાજેન્દ્ર શાહની સાવ અડોઅડ જઈ ઘબ્બ દઈ બેસી જાય ત્યારે આપણને લગરીક અચરજ થાય. જોકે વળતી પળે વિચાર વમળાય કે ખુદ દિ.ઝ.ને આજે આ રચનાઓ - આ પંક્તિઓ ગમતી હશે? કેટલી ગમતી હશે? ખબર નથી. ઘણા વખત પછી, એમનાં જ આ ગીતો - કાવ્યની પંક્તિઓ અત્યારે વાંચીને, એમને થતું હશે :

એક વાર સાંભળ્યાંતાં ગાતાં પતંગિયાં

આમથી ને તેમથી / રમતા કંઈ પડઘાથી

વનવનનાં પાન પાન રંગિયાં

એક વાર સાંભળ્યાંતાં ગાતાં પતંગિયાં...

અરે, આ તો એમની જ ગીતપંક્તિ. પાછી સંભળાય દૂરદૂરથી પડઘાતી સંભળાઈ. એક વાર, ફરી.

હે વાચકમિત્ર !

તમે જાણો છો. આવું પહેલવહેલ શરૂશરૂમાં હોય. એકાદ વાર હોય. અનેક વાર નહીં. વારંવાર તો નહીં જ. એ તમે જાણો છો; ને બીજો જાણે છે કવિ. જે ખરો કવિ હોય છે, ખરેખરો કવિ હોય છે એ એકનું એક લખે નહીં. એકડો ઘૂંટી ઘૂંટી દોઢળો કરે નહીં. એ બીજાનું તો શું, પોતાનુંય અનુકરણ ન કરે. એ તો કાવ્યે કાવ્યે નવો જન્મ ધરે.

દિલીપ ઝવેરીએ નવી કવિતા માટે નવકવિજન્મ લેવા ‘ગાંભુ ગામથી ઉઠાવી લંગર / વહાણ હંકાર્યા મુંબઈનર’. ગાંભુ ગામથી મુંબઈનગર સુધીની સફર કેવી સફરિંગ હોય એ જોવા ને જાણવા ‘પાંડુ કાવ્યો’ વાંચવાં જોઈએ. આ કાવ્યગુચ્છમાં કવિએ મહાભારતના રાજવી પાંડુનો શાપિત-રોગગ્રસ્ત વ્યક્તિસંદર્ભ કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે. રોગ-શાપને લીધે નગરનિર્વાસન, પછી અરણ્યવાસ ભોગવતો પાંડુ અહીં ફરી પાંડુ નામ સાદૃશ્યે, ઘરઘાટી તરીકે મુંબઈવાસી બને છે. કવિ પુરાણકાલીન પાંડુના પ્રચલિત - પરંપરિત સંદર્ભ ભૂંસતા ભૂંસતા સમકાલીન પાંડુના આધુનિક જીવનસંદર્ભ રચતા જાય છે. શું ભૂંસાય છે ને શું રચાય છે એ ઉપર ઉપરથી જરીકે ન કળાય એમ એકમેકમાં તાણાવાણા જેમ અસ્તર-વસ્તર વણાતાં જાય છે એકસાથે સાથલગી.

‘પાંડુ કાવ્યો’ અંતર્ગત કર્કવૃત્ત, પાંડુપ્રણય, પાંડુકીડા, કલ્કિ અને નાગર પાંડુ એવાં પાંચ કાવ્યગુચ્છ છે. દરેક ગુચ્છના આરંભે સંકેતસભર અનુક્રમ દર્શાવાયો છે. એમાં ‘પાંડુકીડા’નો અનુક્રમ ઘણો માર્મિક છે. ‘પાંડુકીડા’માં ઘર ભીતર : ‘ગંજફો’ અને ‘શતરંજ’ તથા ઘર બહાર : ‘ગજગ્રાહ’ અને ‘ડૂબકી’ એ ચાર કાવ્યોની વ્યંજના ચિત્રસંકેત દ્વારા લાઘવથી સૂચવાઈ છે.

‘ગજગ્રાહ’ની અંદરબહાર ચાલતી ખેંચતાણ કેવી છે, ગજ કોણ છે, ગ્રાહ કોણ છે, કેવા કેવા છે, તે જાણવા આ પંક્તિઓ સાંભળો :

... ઊંચી સૂંઢ લથડતી પૂંછ ઊછળતે પાય

બહીકથી આમતેમ રે ફરી ફરીને

આમતેમ

પડઘાતા ને અથડાતા લાશ જંગલ નાસાનાસ

ફસડાયો ફસ ફાંસ

હુંબો હુંબો હાથીડો

મંબો જંબો હાથીડો

આવી ‘ગજગ્રાહી’ને ‘ડૂબકી’ દાવની નાગર રમત જે સમયમાં રમાય છે એ સમયનો જડબેસલાક સરવાળો છે લાહેયુગ. ‘લાહેયુગ’માં કવિ પ્રશ્ન કરે છે :

આ કોનો ઉચ્છ્વાસ સકળને કરી જાય ભારેખમ ભૂરાં લાહે ?

(એટલે) અચાનક આંખ હોઠ આંગળીઓ અડધા બોલાયેલા શબ્દ

કકણ થઈ જાય, હલે નહિ, ઓળખાય નહિ, કાઢમીંડ લોખંડ

હવે આ ચકલે ચૌટે જંકશન કે ફલાઈ ઓવર ટાવર સબ વે કે મેદાને

ખોટું ખોવાતું ને છતું છતાં

તે મુંબઈ

ભૂખર કાટ ચડેલો કરામતી લોઢાનો ઘોડો

આવા મહાનગર મુબઈમાં ‘બાકી સઘળું ઠીક / તોય આ સિગ્નલ નહિ સમજાય હજી’ એ મૂંઝવણ ‘મુંબઈનાં ત્રણ સિગ્નલ’માં લીલારાતાનારંગી રંગે રંગી, કાવ્યકથામાં રંગાઈ,

બમ્બૈયા હિંદીની ઇળ ઉડાડતી વ્યક્ત થઈ છે. આ કાવ્ય, ‘પાંડુકાવ્યો’ના છેલ્લા ગુચ્છ ‘નાગર પાંડુ’માં છે. આ ગુચ્છના અનુક્રમમાં ચર્ચગેટ-વી.ટી. સ્ટેશન ને એની આગળ દોડતી બેસ્ટ બસ ને દોડતી મોટરની છબિ મૂકી, ફરતી ત્રણ બાજુએ ‘મુંબઈ ખોવાઈ જાય તો મારું સરનામું શું લખું?’ એ પ્રશ્નપંક્તિ છાપી વ્યંજનાને વળ ચડાવ્યો છે. એટલે આ પ્રશ્ન, પ્રદેલિકા બની જાય છે. આખું ‘મુંબઈ : એક પાંડુ પ્રદેલિકા’ છે. જેનો ઉકેલ પરદુઃખભંજન વીર વિક્રમ પાસેય નથી. મધ્યકાલીન પદ્યવાતાની શૈલીમાં રચાયેલા આ અંતિમ પાંડુકાવ્યને અંતે વેતાળ કહે છે :

તું વિક્રમ ને હું તારો વેતાળ

ભવભવ વળગું કાંડે થઈ ઘડિયાળ

હું પાડો તું પખાલ

પાડા ઉપર ચડીને પોલો / વિક્રમ દખ્ખણથી ઉત્તર લગ જાજે

પૂરબ પરચમ અવળો અમથો કદી ન કીજે કવાલ

વિક્રમ, પાહું વળી, ન ભણજે : અમકો મિતયા ખબર નહીં હે.

દિલીપ ઝવેરીએ ‘પાંડુ કાવ્યો’ની અછાંદસ રચનારીતિમાં પૃથ્વી [કરચલો જડ્યો ફેંફસે / કયાઈ વરણો કડો થઈ વહાણ વાંસ ચડ્યો / લપાઈ તળિયા, કઠાળ કરડ્યે જતો, કાચરી / કરી કઠણ કાઠમી, કતરઝોડ, કારાખડો] (એક મૂળ-આડવાત: આ કાવ્ય ‘પાંડુ કાવ્યો’ના પહેલા ગુચ્છ ‘કર્કવૃત્ત’(કર્ક=કરચલો)નું પહેલું કાવ્ય છે. જેનું શીર્ષક છે ‘૧૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૮’ આ મૃત્યુદિન છે, કવિવર ઉમાશંકર જોશીનો. મૃત્યુ નિમિત્ત છે કેન્સર - કર્ક - કરચલો. એટલે ‘કરચલો જડ્યો ફેંફસે...’], શિખરિણી [ચડીને હાથી પે કમળદલ છાંડી વમળમાં / હવે ગાંડો ઘેલો વિપથરથ કોણી ઘુંટણિયે / પડીને આળોટું...] જેવા રૂપમળે છંદ અને ઝૂલાણ [નીરખને નયનમાં કોણ ડૂબી રહ્યો બંદના વ્યોમમાં પાંખ ખોલી / સાંકળો સાંકળી સાતતાળી રમે સાત સમદર મહીં નાવ ડોલી / જન્મ ને મૃત્યુ બેધાર તલવાર વિચ દ્વેદ્યની વાંસળી વાય... (પોલી?)] ચોપાઈ [ધન્ય ધન્ય ગુણવંતી નારી / નાનાવિધ વસ્ત સારી / ઈડલી પૌવા પૂરણ પોળી / રસગુહા સાકર ઝબકોળી], સવૈયા [મોહમયી નગરીમાં વસતો એક-પાંખાળો ઘોડો / આંખ આંધળો બહેરો બોડો ઘરડો થોડો થોડો]; કટાવ [... ઘંટી બાજે ગાજે ગેબી ગગનગુંજતા ઘંટે / તૂટે શ્વાસ તોતડી જીભ રેતિયા કંઠ / છાતી બિચ ન સમાય કે ન સહાય તે ધબકાર...] જેવા માત્રામેળ છંદ અને ચતુરાક્ષરી સંધિ લય [આજ મારી સળવળે કબર કબર ઊડે ચાળ ઊડે ફીણફીણ લાળ / આંખ ચળકાય જેની પીઠ ઘરકાય જેનાં પૂંછ ફરકાય જેની તણખાય નાળ...] તથા વિધ વિધ ગીતલય [૧. ટકોરી માંગો તો આખું ટણરણી / દઉં રે મારો ઉર એકાવળ હાર ૨. ‘પદ્યન મનમાં ન આણિયે જેણે લંકાની લાડી રંડાણી / પછી પૂછળથી પાણી ફેરશે જશે પોસેડન તુંને તાણી’ - એમ બિનવાદ કે છે જી ૩. બરસાતી ગાંવ નઈ જાવ રંગમોરલી નયના કે ગાંવ નઈ જાવ રંગ મોરલી ૪. ‘હવે ક્ષણ ઝીણી છે / તીણી છે તે અણી તીરની ગણી નિશાની વીણી છે’ વગેરે.] ઉપકાર રીતે પ્રયોજ્યા છે અછાંદસનો આકાર, અછાંદસની

સંરચના, અછાંદસની કાવ્યભાષા અને અછાંદસની રચના પ્રયુક્તિ - એમ ચતુર્વિધ રીતે 'પાંડુ કાવ્યો' આધુનિક અછાંદસ કવિતામાં આગળ તરી આવે છે. અપૂર્વ બની રહે છે.

'પાંડુ કાવ્યો' પછી, દિલીપ ઝવેરી પાસેથી મળે છે નવી વાણી, નવા લય, નવા વિષયની કવિતા. કાલની રામાયણના આજે નવા લખાયેલા 'ખંડિતકાંડ અને પછી'ની કવિતા. જેમાં બાબરીધ્વંસ અને ગોધરાકાંડની ઘટનાઓ વિશે કાવ્યાત્મક પ્રતિક્રિયા રજૂ થઈ છે. આ કાવ્યોમાં કવિએ રામાયણના ઘણા કથાસંદર્ભો ખપમાં લઈ, પુરાકાલ અને વર્તમાનકાલ સામસામા મૂકી, કટોકટીભર્યા સમયની કાવ્યસંરચના નિપજાવી છે. 'શૈલીક્રીડા', 'રણથંભ', 'લંકા', 'રજક', 'નિર્વાસિત રામ', 'સરયૂને તીરે...' 'હે રામ' જેવાં ઘણાં કાવ્યો આપણા વાસ્તવની અનેકશઃ ચિકિત્સા કરે છે. આ કાવ્યોની કેટલીય માર્મિક હૃદયસ્પર્શી પંક્તિઓ ભાવકને અજંપ બનાવી દે તેવી છે. થોડાંક ઉદાહરણ :

૧. ખૂબ ખૂબ પથરા છે / રામ હવે સમવાને આવો (શૈલીક્રીડા)
૨. રામજીએ વાવ્યા ફટાકડા / માતા સીતા ઘણું કાંપે, હો (રણથંભ)
૩. ધોબીને કોઈ ગોતી લાવો, ડાઘ પડ્યા છે
બહુ આંખોથી ક્યાં એકઠાં, પાણી ઓછાં પડ્યાં
થાય, બોળતાં એક રંગમાં લાલ, લોહી ઓછાં પડ્યાં
ફરીથી ધોબીને કોઈ ગોતી લાવો, ગોતી લાવો, ગોતી લાવો (રજક)
૪. નદી તો પાછી, ઊતરી ગઈ છે પાતાળે
પથરા જ પથરા / તરશે કેમ / ચળશે કેમ / સળવળશે કેમ /
આ ક્યારથીય મેળા આંગળાં ધોવાને / ચાંગળુંક પણ જળ ક્યાં છે
તાણેલા કામઠા જેવું હળ લઈને / ખેંચી લાવશે કોણ સાગરને (જળસમાધિ)
૫. ઊગે છે અંધકાર હળવે ચોમેર
મને પાણીનો રંગ કોક દાખવો (સરયૂને તીર કોક રોયાનું યાદ)
૬. કહી દો કહી દો એક વાર બેઘડક
તમારા પડછાયા આ વહી રહ્યા પાણીમાં
હવે બતાવો ક્યાં સંતાશો તમે (હે રામ)
૭. જ્યારે ભટહાટ તારાં ખોરડાં લૂંટાય
ત્યારે / હૈયાની કુટિયામાં આવજે હે રામ (નિર્વાસિત રામ)

આ સંગ્રહનો બીજો વિભાગ છે '... અને પછી'. એમાં જે ચાર કાવ્યો ['કોના બાપનો દીકરો', 'મારા વડવા', 'દુશ્મન આવ્યા ન હતા' અને 'રમખાણોમાં ખપી ગયેલા... તે સૌના માટે'] છે તેમાં કવિનો માનવીય સમભાવ જે રીતે વ્યક્ત થાય છે તે કવિતાના એક નવા જ પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. 'ખંડિતકાંડ એ પછી'નાં આ કાવ્યો વાંચતાં થાય કે ગુજરાતીમાં આવાં કાવ્યો પહેલાં લખાયાં નથી. ગુજરાતી કવિ ચીલાચાલુ ઢબે કાવ્ય કહે

છે ને પોતાના સમયસંદર્ભથી અળગો રહે છે એવા આક્ષેપને આ કાવ્ય - આ કવિ ખોટો પાડે છે. આપણી આજની ગુજરાતી કવિતામાં ઘણી બધી રીતે જુદી પડતી આ કવિતા 'કવિતામાં ઇતિહાસલેખન'ના એક કવિપ્રયત્ન તરીકે પણ જોઈ શકાય.

દિલીપ ઝવેરીની કવિતામાં એક વધુ વળાંક આવે છે 'વ્યાસોચ્છ્વાસ'નાં કાવ્યોથી 'ખંડિતકાંડ'માં રામાયણનો સંદર્ભ છે તો 'વ્યાસોચ્છ્વાસ'માં મહાભારતનો. આ બે મહાન કૃતિઓ સાથેનો દિલીપ ઝવેરીનો સર્જનાત્મક સંનિકર્ષ ઘણો રસપ્રદ છે. 'વ્યાસોચ્છ્વાસ'ના કાવ્યજગતમાં પ્રવેશવાની ચાવી ભાવકને હાથ સોંપતાં કવિ કહે, છે '[મહાભારતમાં] સામસામે બે કૃષ્ણ છે : કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસ અને કૃષ્ણ વાસુદેવ વાષર્ણેય. બેઉ વચ્ચે એક નિશ્ચિત સંવાદ છે પણ એમના સ્વર સર્વત્ર સમાંતર નથી. જ્યાં જ્યાં અંતર વરતાય છે ત્યાં ત્યાં થંભીને આ રચનાઓ માટે અવકાશ શોધ્યો છે. આસ્થાહીન હોવાને કારણે નહીં, પરંતુ એક જ કવિ-કુળના હોવાને કારણે જાણીજોઈને પક્ષપાત કૃષ્ણદ્વૈપાયન માટે જ રહ્યો છે.'

'વ્યાસોચ્છ્વાસ'નો આરંભ. વ્યાસની ઉક્તિરૂપ 'હું' કાવ્યથી થાય છે. એમાં કવિઓળખ આ રીતે પમાય છે :

મને ગર્ભમાં ધરીને સત્યવતી કહેવાઈ

મારી મા

ભાષા

હું કવિ

આ જ કાવ્યમાં આગળ જતાં આવી પંક્તિઓ મળે : 'હથેળીએ પગે લૂગડે વળગેલ મેલ / બધાંયની વાસ પોતાના ડિલમાં સમાવતી / એક કિનારેથી બીજે કિનારે તયે જાય / મત્સ્યગંધા ભાષા' ભાષા નદીનો એક કિનારો છે. સત્યવતી ભાષા એટલે કે સાહિત્યની શિષ્ટ (માર્ગી) પરંપરા અને બીજો કિનારો છે. મત્સ્યગંધા ભાષા એટલે કે સાહિત્યની લોક (દેશી) પરંપરા. આ બંનેનું સહઅસ્તિત્વ આજની તાકીદ છે. મહાભારતના કવિ વ્યાસની આંગળી પકડી વર્તમાન ભારતના ગુજરાતી કવિ દિલીપ ઝવેરી પણ એ જ જિંકર કરે છે. 'શ્વાસોચ્છ્વાસ'માં આવું સામંજસ્ય અને સહદયત્વ સાથેલગું શબ્દબદ્ધ થાય છે ને રચાય છે : હું, મારો જન્મ, તારો જન્મ, તારું જગત-મારું, તારું મારું જગત, લેખન, કથાપ્રવેશ, છે ઉત્તર પ્રતિબિંબને?, પડછાયા સામે અસહાય, ઈન્દ્રાનુજ, હા, ના, યુદ્ધ, યુદ્ધાંત ઘૂત, શામોત્તર એવાં પંદરેક કાવ્ય-ખંડો, જે આજથી પચીસેક વરસ પહેલાં (એતદ્ : ૧૩૯, જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૯માં) પ્રગટ થયાં હતાં. તેના અનુસંધાનમાં પછીય થોડાંક કાવ્યો લખાયાં-છપાયાં. દરમ્યાન 'શ્વાસોચ્છ્વાસ' નામે નાટક પણ કવિએ લખ્યું, ને એમ કવિતામાં જે બાકી રહી ગયું તે નાટકમાં લઈ આવવાની મથામણ કરી.

(પુરવાણી : આ નાટકમાં કવિએ મહાભારતનાં ચરિત્રો : દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ અને એ ચરિત્રોને નાટ્યપ્રત્યક્ષ કરાવનાર નટ્યમ્ : ફાલ્ગુની, ધર્મેશ, પવન, વિજય, અશ્વિન, જોષી (નામસામ્ય નજરે ચડ્યું?) - ને સામસામા મૂકી ગઈકાલ અને આજની અજબ અથડામણ કરી છે. એમાં મહાભારતકાર કૃષ્ણદ્વૈપાયન (દિગ્દર્શક વ્યાસ સર તરીકે) અને કૃષ્ણ વાસુદેવ વાષર્ણેય (કરસન પટાવાળા તરીકે) પણ હાજર છે.

આવા બિંબપ્રતિબિંબ ન્યાય નાટકની ક્રિયા (-ભક્તો) ઘૂંટાય છે ને અર્થવ્યંજના સઘન સૂચવાય છે. તો બીજી બાજુ, નાટકમાં નાટકની પ્રયુક્તિથી બે સમયસંદર્ભ પણ અરસપરસ જડબેસલાક જોડાય છે. આવા રચનાકૌશલથી કવિની નાટ્યશક્તિનો પણ પરિચય થાય છે. જોકે, ‘શ્વાસોચ્છ્વાસ’ નાટકમાં કથન અને વર્ણનનું તત્ત્વ જ્યાં વધી જતું જણાય છે ત્યાં નાટ્યાત્મકતા જોખમાય છે. વળી, સંવાદોનું લંબાણ અને લાંબી એકોક્તિઓ પણ રસભંગ કરે છે. આવું આવું આપણી પરંપરાગત નાટ્યવિભાવનાને વળગી કહી શકાય. પરંતુ મહાભારત આધારિત ગુજરાતી નાટકોમાં ‘શ્વાસોચ્છ્વાસ’ કઈ રીતે વિલક્ષણ છે એ દર્શાવવા જ્યંત પારેખ લખે છે : ‘આવી કૃતિની વાત કરતી વખતે અવારનવાર એમ કહેવાય છે કે એમાં મિથનો ઉપયોગ થયો છે, પણ આમ કહેવું એ બરાબર નથી. સાહિત્યકાર કથાનક- ઇતિવૃત્ત-નો ઉપયોગ કરે છે, મિથનું સર્જન કરે છે, રચના કરે છે... ‘શ્વાસોચ્છ્વાસ’ની આજે કે જ્યારે એ પૂરેપૂરી રચાઈ રહે ત્યારે મિથની રચનાની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવાનું પણ એટલું જ સાર્થક નીવડશે.’ (એતદ્, અંક : ૧૫-૦, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૦૧.)]

*

આ બંને મહત્ત્વાકાંક્ષી સર્જન પછી, કવિ દિલીપ ઝવેરીના નવા મુકામ છે, ‘કવિતા વિશે કવિતા’ અને ‘ભગવાનની વાતો’, ‘કવિતા’ની વિભાવના જાણવા ને ‘કવિતા’ માતરને માણવા દરેક કાવ્યરસિકરસીલીએ ‘કવિતા વિશે કવિતા’નાં બત્રીસલક્ષણવંતાં કાવ્યો જરૂર વાંચવાજોગ છે. અહીં, નમૂનાદાખલ માત્ર બે લઘુરચના ઉતારું :

૧. બળતી મીણબત્તીને ફૂંક મારી

કોઈ / બહાર ચંબેલા અંધકારને કહે

‘આવ અંદર, અહીં બીવા જેવું કંઈ નથી.’

એમ કવિતા બોલાવે

‘તારું બધું ઓલવીને આવ હવે / ખોવા જેવું કંઈ નથી.’

ખોવાયેલું ગોતતાં મળી જાય તે કવિતા ન હોય

પણ ખોવાયેલાનેય જે મળી શકે તે કવિતા.

૨. ઘોળા બરફમાં થીજી જતાં બચવા

અમાપ અંતરો લગી ઊડ્યે જતાં

નામહીન પંખીઓ જેવા શબ્દો માટે

લીલાકાચ નળસરોવર સમાન

જે વાટ જોયા કરે તે કવિતા.

‘કવિતા વિશે કવિતા’ સંગ્રહની એક રચના (ક્રમ : ૧૩)માં ભાષા - કવિતા - લખાવું - ભૂંસાવું : ની ચાર રેખાઓ સમાંતરે આડીઊભી અડે અને એક ચોરસ બને ત્યારે એના ચારે ખૂણાનો સરવાળો શું થાય તે જવાબ - ગણિતના આંકડાની જેમ નહીં, કવિતાના શબ્દની જેમ - મળે, આ રીતે : ‘કવિતા કરતાં કરતાં ભાષા મને લાખે / અને ખબર પણ ન પડે કે મને છેકતી જાય / છેકાતો અક્ષર તે હું જ અને શાહીનો લીટો પણ હું /

ફરી લખાતા કોઈ અક્ષરમાંથી કદાચ મારા નામની ઐંધાણી મળશે / એમ માની હું લખ્યે જાઉં અને શાહી ભાષામાં ઓગળી જાય / ઝાડની હલબલતી છાયાને તાણી જતી નદીની જેમ / હવે પાંદડાંની જેમ અક્ષરોને ઓછી હું ઝાડ જેવો ઊભો રહું / વરસતા લીટા હેકળ.’

એક અન્ય રચના (ક્રમ : ૨૬) આ રીતે આરંભાય છે : ‘વાત કરીએ ત્યારે / મૌનને ઢાંક-ઉઘાડ કરતાં હોઈએ છીએ / જ્યારે વાત કરવાવાળું કોઈ ન હોય અને કલાકો વીતી જાય / ત્યારે...’ ભગવાનની સાથે વાતો થાય, અને હજી સુધી ક્યારેક પણ નજર ન ગઈ હોય એવા, ક્યારથી ય સામે ઉઘાડા પડેલા કંસાવ કોરા કાગળ પર ‘ભગવાનની વાતો’ લખાય.

*

‘ભગવાનની વાતો’ વિશે લખતાં કવિ કાનજી પટેલ પોતાના બેક શબ્દ ઉમેરી મથાળું બાંધે ‘માણસના ભગવાનની કવિતા’. આપણે એને આગળ વધારી કહી શકીએ : આ જેટલી ભગવાનની વાતો છે તેટલી માણસની વાતો છે ને જેટલી ભગવાનની કવિતા છે તેટલી માણસની કવિતા છે. એટલે કે માણસ અને ભગવાનની આ સહિયારી વાતોની કવિએ આપણા બધા વતી લખી લીધેલી કવિતા છે. આપણા બધા વતી ભગવાન સાથે વાતો કરનારા આ માણસ નામે કવિ / દિલીપ ઝવેરી એક લીટીની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે : ‘અનેક છતાંય અલ્પ પરિમાણો સાથેનો ત્રુટક-કૃતક સંવાદ જોડવા માટે આવશ્યક કોઈ માનવીય એકમ તે ભગવાન.’

ત્યારે એમાં એકાધિક શ્રુતિવચન [૧. સ એકાકી ન રમતે । ૨. એકોઽમ બહુસ્યામ્ । ૩. સર્વં ખલુ ઇદં બ્રહ્મ ।...] ના ભાણકારા સંભળાય દૂરદૂરથી શંકરાચાર્યની અદ્વૈત-આંજણ આંખો પણ ડોકાય, બે શબ્દ: વચ્ચેના બાકોરામાંથી, તો આ કવિતા વંચાય જુદી રીતે, બાળક બની,

કદાચ, એટલા માટે ‘ભગવાનની વાતો’ના પાછલા પૂંકે મેં આમ લખ્યું હશે : ‘ભગવાનની સાથે વાતો કરનારા તો કે બાળક સંતજ્ઞાની કવિ. આમાંથી [વાતોને કવિતામાં]’ લખી જાણે કવિ. ભગવાન બોલે ને કવિ લખે. કવિ લખે એટલે ભગવાન વાતો કરે કવિતામાં. જેટલી ભગવાનની વાતો એટલી કવિની કવિતા. ઘણી ઘણી ભાષામાં કવિઓએ ભગવાનને બોલતા કર્યા છે આમ. એમાં એક તે દિલીપ ઝવેરી. દિલીપ ઝવેરીએ લખેલી ‘ભગવાનની વાતો’ નિતનિરાળી ગુજરાતીમાં નખરાળી કવિતા... આવાં થોડાંક નિરાળાં નખરાં આ રહ્યાં તમારી આંખ સામે. તમારી આંખે વાંચવાં – તમારા કાને સાંભળવાં :

૧. આપણે પોતાના ભગવાનની વાત કરવી / આ ગ્રહો - તારા - નિહારિકા જ્યાં છે ત્યાં આકાશમાં રહેવા દેવાં / જ્યાં આપણે પોગવાના નથી / ને જ્યાં આપણો વાસ નથી / ત્યાંની વસતિના ભગવાનની વાતો કરવાનો કોઈ મતલબ ?

૨. ભગવાન ઈયળ જેવી ઈયળની ય કાળજી રાખે / પાપડી વાલોળમાં સંતાડી લીલું લીલું કોતરવા દે / છેવટે કાંઈ ઊગે નહીં એવા દુકાળમાં ઈયળને મડાંનો ઢગલો / ભગવાનની મહેરબાની કે તમારું ભાણું ભરેલું જ રહે છે.

૩. ભગવાન તો કહે કે / હવે રાત પડી છે / દિવસ આખો મજૂરી કરી છે / તો ખોબોભર પાણી છાંટી વાળુ કર / ને ઓલી ઢામડાં ઠેકાણે કરી / પાલવથી મોઢું લૂછતી પડખે આવે / ત્યારે હેતથી હાથ ફેરવી / એની ભેળો ઘર ઘરરમ / ઢીંગલા ઢીંગલી થોડી લહેર કરી લ્યો / અને કાંક નવું રમકડું આવે / ત્યારે એને નામ દેવા મને સંભાર.

૪. ભગવાન ભેળો ભરોસો ભેરવવો ભારે પડી જાય / ભગવાનનું એકે કામ પાકું નહીં. એકે વેણ સાજું નહીં. એકે વાત આખરી નહીં. એકેય કાયદો કાયમી નહીં [...] ભગવાન માટે વારતાઓ ઘણી અને કવિતા તો એથીય ઝાઝી. બોલતાંય ન આવડે એ બાળનેય તાળી પડાવી ભજન થઈને પજવે તે ભગવાન [...] સાંભળ્યું છે કે જે દિવસ કોઈ ભગવાનનાં બધાં નામ બોલી જશે ત્યારે આવશે પ્રલય.

૫. જ્યારે જ્યારે લાગે કે હવે શું કરવું / ત્યારે એ મૂંઝવણમાં રસ્તો કાઢવા ભગવાન બાળકોની પાસે જાય છે / એમની સાથે બેસી / એમને ધ્યાનથી જુએ છે અને સલાહ પૂછે.

૬. ભગવાનને ઘણી બધી નાંખી દીધાની ટેવ. / જાતજાતની વહીઓમાં ઝીણા ઝીણા અક્ષરે બારીકમાં બારીક ચીજના હિસાબ લખી રાખે. [...] એવું જ બીજી ડાયરીમાં. આ બારીની પાળે સાંકળીને બાંધેલા કૂડાના મોટાં પાનવાળા છોડ માટે. કેટલાં પાંદડાં? કેટલા રંગનાં? કેટલી નસોનાં જાળાં? કેટલું ક્લોરોફિલ? કઈ તારીખે રંગ ઓસરવાના? કેટલું સુકાવાનાં? ક્યારે કરમાવાનાં? રોજ પાણી હું રેડું પણ પાનાં પ્રભુની પોથીનાં પલળે.

૭. સાચું કહું, મને લાગે છે કે અટાણે ભગવાનને જરાયટાઈમ નથી. આ ગંજના ગંજ ખડકાયેલા સકળ સચરાચરમાં સંભાળીને સાચવેલા સમયની સોય ખોવાઈ ગઈ છે [...] પડછાયામાં સમય હતો, પાણીના ટીપામાં, લટકતા લોલકમાં, ચાવીમાં, સ્પ્રિંગમાં, બટણમાં, સૂરજ ચંદર અરે ભરતીનાં મોજાંમાં પણ સમય વસતો હતો. આકાશના તારા કરતાંય અધિક રેતના કણકણમાં કે રેતના એક કણમાં બાઝેલા આભલિયાં ટપકાંથીય ઝાઝા અણુ અણુમાં એની ઓળખ. આ બધું જાણનાર બાહોશ અને કામઢો ભગવાન એક સારા સકળમાં ફરી વળે અને હાથવેંતમાં ચપટી વગાડી કે સંભળાય એ પહેલાં સમયને પકડી લે [...] અને પછી અણુનાં બારણાં ખોલી ઝીણવટથી દેખે ન્યૂટ્રોનની પલાંટી, પ્રોટોન-ઇલેક્ટ્રોનની ફેરફરડી, ફોટોનની પકડ અને બીજા અનેક બાળકણોની અલકમલક પકડાપકડી સાતતાળી. [...] જો તમને નિરાંત મળે તો ફળિયામાં ખુરશી મુકાવી સામે શેતરંજી પથરાવી, પાંદડાં ફરકતાં હોય ને પંખી ચિકચિક કરતાં હોય ને તડકા લાંબા થતા હોય ને હવામાં ટાઢક અને ભેજ ભળ્યાં હોય ને કથરોટમાં બાજરાના લોટ પર પાણી રેડાતું હોય ને મીઠું ભભરાઈ જવા આતુર હોય ને છોકરાં ફરાક પાટલૂન ખંખેરી ગજવાનાં પાંચીકાગોટી ગણી લઈ ચાળથી શેડા લૂંછી સામે પલાંટી વાળીને બેસે ને કહે આજે નવી વારતા સંભળાવો. નરબંકાની, હીરરાંઝાની, રાજરાણીની, ભૂતપ્રેતની, બગલા-કાગડાની નહીં. અસલી ભગવાનની. ત્યારે તો તમારી પાસે સમય જ સમય હોય ને!

૮. ભગવાન ભેળું રમવું હોય તો રમો / પણ જાણી લેજો / કે ભગવાન અંચઈ કરે છે / પછી પડતું મેલીને રાવ કરવા નહીં જતા / અને ફરિયાદ કરશો તો કોને? આજ લગી ભગવાનને લગરીક પણ બેન્ય પર બેસાડી દેનારો / પેદા નથી થયો [...] એટલે

ખાડો ખોદી કે કાઠની બેન્ય પર લંબાવી કે દરિયો ગોતી તમતમારે જે કરવું હોય તે કરો. એવે ટાણે ભગવાન તમને પૂછશે પણ નહીં ને અંગીખોર છે તો બથમાં પણ બાંધી લેશો.

૯. તેં કેટકેટલું ભેગું કર્યું છે અમારી ભીતર ?

રણ અને દરિયો, દુકાળ અને પૂર, ધાન અને ધનેડાં, પર્વત અને સંધિવાત, લાંઘણ અને આઘું ઘર પંડનાં જાણ્યાં અને ખટરાગ / કેમ નક્કી થાય જીવવું કે મરવું? બધાયની જેમ તપેલા તરસ્યા આ એકમાત્ર ગ્રહને શું કામ પાણી પિવડાવ્યું? આ પૃથ્વીને ગળચિયાં ખવડાવી ડુબાડે એટલા સમદર દીધા. પણ જળમાં ક્યાંથી મેલ્યો આ જીવ કણ? એ જીવને જોઈ એવી તો લાલચ વળગી પ્રકૃતિની હુથેળીમાં કે આખરે અમે તારાં કબૂતર, બાજ, ફૂકડા, ફૂતરાં, વહેલ, કીડી, હાથી, ઘેટાં, સાંઢ અને દોરડે દોરડે લટક લટકતા ગ્લોડિએટર બન્યા ?

૧૦. [ભગવાન કહે :] ‘મેં રમતગમતમાં બહુ રચ્યું અને ક્યારેક રમૂજમાં આવી તમારો સૂરજ સજ્યો. તાણી એની ટાંગ અને એ બેબાકળો તડકો થઈને બળે. પણ પેલી જાંઘમાંથી આ પૃથ્વી બનાવી. એને સૂકી, તપતી, કુંવારી રાખી. પછી પાણી. પાણી પછી [...] ઝાડપાન થયાં, જીવડાં થયાં, સમદરમાં માછલી ને માછલીને સપનાં આભ ઊડવાનાં. તો પંખી બની. ને પછી તો જનાવરો ને જનાવરોનાં ટોળાં જંગલો ભરી ભરીને. આ તમારી ઘડિયાળમાં ચોવીસ કલાક થાય એવડી સમજો કે આ બેજીવાતી પૃથ્વીની ઉંમર. તમે માણસ તો બે સેકન્ડથી આવ્યાં, અને તમારી જેવા વિચારવંત કવિરાજ તો આ અબઘડીમાં નાનો સેકન્ડથી મોટા મનસૂબા લઈને મારી વાતો લખતા થયા. એટલે ઈતિહાસ કે એવું એવું વાંચી ભાવ ખાવાનો કોઈ મતલબ નથી.’ [...] ‘તમે કવિરાજ પાક્કા. ભાષાને હોડેહોડ જાણો. મારી તકલીફ બસ આટલી જ છે : જ્યાં જાઉં ત્યાં સૌ મને પૂજે છે પણ ચાહતું કોઈ નથી.’ [...] ‘કવિરાજ, હું તો ઝાકળના એક ટીપામાં કે અખિલ બ્રહ્માંડમાં વસનારો, હું ક્યાં આ મહેલો કે રમભોમમાં રહેવા જાઉં? કે હરખાઉં?’ હું તો પ્રવાસી. પ્રવાસીને કોણ પ્રેમ કરે? ચાલોને, તમે જ બોલો, તમે મને ચાહો છો?’

‘ભગવાન, હું તો તમને માનતો જ નથી પછી ચાહવાની વાત જ ક્યાં આવી?’ [...]

આ થઈ વળી એક નવી ભગવાનની વાત.

*

ભગવાનની વાતોનો તે કંઈ પાર નથી. [હરિ અનંત હરિકથા અનંતા] એમાંથી આ માત્ર દશાંશ છે. પણ આટલીકેય વાતો વાંચીસાંભળી જાણીમાણી તમને થશે કે એમાં બાળકનું વિસ્મય છે. સંતની સમતા છે. જ્ઞાનીનું ડહાપણ છે ને કવિનું હૃદય છે. બસ. વધુ વિવરણ-પૃથક્કરણ-વિશ્લેષણ-વિવેચન કરતાં વાતનું વતેસર થાય. એ ટાળવા આ વાત ટુકડા-કવિના જ શબ્દોમાં - તમારી સામે મૂક્યા.

[એક ખાસ વાત : ભગવાનની વાતો કંઈ ગુજરાતીમાં જ ન હોય. ગુજરાતી પહેલાં અંગ્રેજીમાં તેનું પ્રકાશન ‘Tales of God’ નામે થયું. એની પ્રસ્તાવના તુર્કી-અમેરિકન કવિ સુલતાન કેટ્ટો(Sultan Catto)એ લખી. એમણે દિલીપ ઝવેરીની આ કૃતિને મહાન

સર્જન (Magnun opus) તરીકે ઓળખાવી. Tales of Godનો પ્રવેશક લખ્યો છે કવિ બિલ વોલેકે. એમાં એક વિધાન આવું છે : 'Like the Czech Poet Mirslav Holur his poetry mixis the objectivity of a scientist with au indefatigable lyricism.' [એક કવિ મિરોસ્લાવ હોલુબની જેમ એમની (દિ.ઝની) કવિતામાં વૈજ્ઞાનિકની વસ્તુલક્ષિતા અને નિરંતર કાવ્યાત્મકતાનો સમન્વય છે.]

*

દિલીપ ઝવેરીની સર્જકતા સતત વિષયના ને વિચારસંવેદનના, ભાષાના ને કવિતાકળાના નવા નવા ઈલાકાઓની સફરે નીકળે છે ને કંઈ કેટલાય પ્રદેશોના ખૂણાખાંચરે ફરી વળે છે. એનાં અવનવીન શબ્દચિત્રો વિધવિધ કાવ્યગુચ્છ રૂપે જોવા મળે છે. જેમ કે, 'વાઘની વાતો', 'ગાંડાની વાતો', 'સુખ-દુઃખની વાતો', 'ઘડપણની વાતો'. પછી 'મોતના દહાડા'. તે પછી રમતિયાળ નરેટિવવાળાં પંખીકાવ્યો : 'દ્વિજગાથા', ને ઘર વિશેનાં શ્રેણીબદ્ધ કાવ્યો, ને બીજી કંઈ કંઈ રચનાઓ. જાણે કે આ કવિને એકલદોકલ છૂટુંછવાયું કાવ્ય લખવું ફાવતું નથી. એ ન લખે તો ન લખે, પહેલાંનાં વરસોની જેમ; ને લખે તો સડસડાય ઘડાકાબંધ લખે છેલા બે-ત્રણ દાયકા જેમ. આ કાવ્યગુચ્છોમાંથી કેટલાંક કાવ્યો તો કોઈ પણ ભાષા ગૌરવ લઈ શકે તેવાં છે. ગુજરાતી ભાષાના જે થોડાક કવિઓ સમગ્ર અસ્તિત્વને કેન્દ્રમાં રાખી કાવ્યસર્જન કરે છે ને આસપાસની જીવનસંસ્કૃતિને વાચ્યા આપે છે એમાંના એક અગ્રણી કવિ દિલીપ ઝવેરી છે. આજે તો એમની કવિતા કોઈ લેટિન અમેરિકન કવિ જેવી, સર્જકતાના પ્રચંડપ્રબળ આવેગ દાખવતી સડસડાટ લખાતીછપાતી રહે છે. એમની કવિતાનો દેશપરદેશની ઘણી ભાષામાં અનુવાદ પણ થયો છે. ઈંગ્લિશમાં એમના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો છે : ૧. Once This Mist Clears ૨. Fire WRITES IN SEVERAL SCRIPTS અને ૩. TALES OF GOD. અને આઈરીશ ભાષામાં એક : ROGHA DA'NTA. આમ ગુજરાતબહાર અને ભારતબહાર એમને ઠીક ઠીક કીર્તિ મળી છે. ઘરઆંગણે એટલી નહીં. નહીં નહીં તો પાંચેક સંગ્રહો થાય એટલાં કાવ્યો હજીય સામયિકોને પાને પડ્યાં છે. વેરવિખેર. ને બેક સંગ્રહો જેટલી રચનાઓ છૂટાછવાયા કાગળિયામાં. સાધારણ કવિતાના રૂપકડા સંગ્રહો થોકબંધ થતા રહે છે ત્યારે આવી ગંભીર કાવ્યપ્રવૃત્તિ કરનાર કવિને પ્રકાશન માટે રાહ જોવી પડે એ આપણી ઉદાસીન વૃત્તિનું પરિણામ જ ગણી શકાય.

દિલીપ ઝવેરીએ કાવ્યવાચન માટે ઘણા પ્રવાસો કર્યા છે. [વાંચો : ચલે પૂર વૈયા] એ વિશેની અઢળક વાતો સાંભળીએ તો આપણને સમજાય કે એ જેટલા મોટા કવિ છે એટલા મોટા કવિતાના ચાહક પણ છે. દેશવિદેશની અને સ્વભાષા-પરભાષાની કવિતાને આવા, હૈટાફાટ ચાહનારા બહુ થોડા હોય છે. મોટા ભાગના તો પોતાની જ કવિતાના મોહમાં ગળાડૂબ. વધમાં વધુ મિત્રો કે અનુયાયીઓની કવિતા વખાણે. પણ દિલીપ ઝવેરી જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની કવિતા કરતાં, ગુજરાતી ભાષાની કવિતાને આગળ કરે. એમણે સમકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અનુવાદ પણ કર્યા છે; અને તેનો એક સંચય 'BREATH BECOMING A WORD' પ્રગટ કર્યો છે; જેનું FILI'OCHT નામે આઈરીશમાં

ભાષાંતર પણ થયું છે. ગુજરાતી કવિતા અને ગુજરાતી કવિઓના નસીબે આ પહેલો-ને કદાચ છેલ્લો-બનાવ હશે. એ જુદી વાત છે કે એમાં સમાવિષ્ટ ગુજરાતી કવિઓ પોતાનાં આ કાવ્યો વાંચી શકશે નહીં. અનુવાદ-ભાષાનું આ પણ એક અજબ કમઠાણ કહેવાય. જે આપણી જ કવિતાને આપણાથી આઘી અજાણી રાખે.

આવા કવિતાચાહક કવિ દિલીપ ઝવેરી કાવ્યપઠનના પણ બેતાજ બાદશાહ છે. એમની પાસે બહુભાષાના છાંદસ-અછાંદસ-ગેય-અગેય ગદ્ય-કાવ્યો સાંભળવાં એ એક હણવો છે. મને યાદ છે : વડોદરાના ગુજરાતી વિભાગમાં અમે (સમીર ભટ્ટ, કિશોર વ્યાસ, હસિત મહેતા, હું, શરીફા વીજળીવાળા...) ભણતાં ત્યારે દિલીપ ઝવેરીનો પહેલો સંગ્રહ ‘પાંડુકાવ્યો અને ઈતર’ પ્રગટ થયેલો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું એને પહેલું ઈનામ પણ મળેલું. એ વખતે પરિષદનું જ્ઞાનસત્ર સાવલીમાં. સાવલીથી કવિ વડોદરે આવ્યા. ગુજરાતી વિભાગના વર્ગમાં એમનો કાવ્યપાઠ સાંભળી અમને બવ મજા પડી. અમારા અધ્યાપકો પણ રાજી. કાવ્યપઠન પૂરું થયા પછી એક અધ્યાપકે કવિને કહ્યું કે આધુનિક કવિતા દુર્બોધ છે એવું તમારી કવિતા સાંભળ્યા પછી જરાય ન લાગ્યું. આમ, જે વાંચતાં ઝટ્ટ ન સમજાય તે સાંભળતાં ઝબ્બ અજવાળું થાય એવું એમનું પઠન. દિલીપ ઝવેરીના ગુજરાતી પઠનનો એ અજબ જાદુ.

દિલીપ ઝવેરીએ ધાર્યું હોત તો એ જબ્બર લોકપ્રિય કવિ થઈ શક્યા હોત. લોકપ્રિયતાનાં બધાં ઓજાર એમને હાથવગાં. ક્યાં ક્યારે ક્યું ઓજાર વાપરવું એનીય સૂઝ. છતાં... છતાં એમણે લોકપ્રિયતાનો લપસણો રસ્તો પસંદ ન કર્યો. કવિતાનો અઘરો કેડો લીધો. અને એ કેડે કેડે આપઆવડ્યું એટલું ચાલ્યા. પોતાની મનમોજથી. ખુદારી ને કુદવફાઈથી. કવિ હોવાની પ્રતીતિ સાથે છટાથી રુઆબદાર ચાલે ચાલતા રહે છે, આજેય.

આજે, ચારેબાજુ સસ્તી લોકપ્રિયતાના તરહતરેહવાર તહેવાર મંડાય છે ત્યારે આપણી ભાષાના આવા એક વિરલ કવિએ આપણને સમજાવ્યું છે કે કવિતા એ મનોરંજન નથી. આજે બહુધાને શ્રવાણરંજની કવિતાની ટેવ પડી છે. એ બધાય કાન નરવા કવિ અવાજ સાંભળવા કેળવવા પડશે, તો અનેક કાનકુંવર તૈયાર થશે. ત્યારે ગુજરાતી કવિતાના સારા દહાડા જરૂર આવશે.

હે શ્રાવક! – હે વાચક!

વાત તો આટલી જ છે મારા સાયબ કે :

‘બટકુંક દાડો / ઘૂંટડો રાત / અવડીક અમથી / જાતની વાત’

જાતની વાત ને કવિતાની ભાત બંને જાળવનાર ને જોગવનાર દિલીપ ઝવેરીને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો વર્ષ : ૨૦૨૪નો કાવ્યપુરસ્કાર જાહેર થયો છે. કોઈને મને આ જાહેરાતમાં મોડું થયું ગણાય. પણ, કવિતા લખાય એ જ મોટો પુરસ્કાર કહેવાય એમ માનતા આ કવિ કહે છે કે, ‘સફળ કલાકૃતિમાં (અનુભવ) ભાષાજન્ય સનાતનતાને પામે છે... (આ) સનાતનતા કવિની પ્રાપ્તિ છે.’ વહેલુંમોડું મળે કે ન મળે એ બધી આપણી લાલસાની વાત.

છેલ્લે બે'ક વાત. એક ગદ્યમાં ને બીજી પદ્યમાં.

૧. 'કવિતા' વિશે કવિતા લખી, ઈ. ૧૯૫૮ થી તે આજ સુધી સતત કાવ્યશોધ કરતા રહેનાર આ કવિ પૂરી પ્રતીતિ સાથે આમ લખે છે, આખર :

'પણ આખર જાણ થઈ ખરી કે કવિતા એટલે શું?'

કવિતા એટલે જેનું બીજું નામ ન પાડી શકાય તે. જેની વ્યાખ્યા ન કરી શકાય તે. જેનાં લક્ષણ ન બાંધી શકાય તે. જેને વર્ણવી ન શકાય તે. છતાં જે સાક્ષાત્ સાથે હોય અને ક્ષણેક્ષણ સંવાદ કરતી રહે તે. કવિતા એટલે અશરીરી ચેતના જે મનફાવતાં રૂપ ધરે. કવિતા એટલે અવકાશ જ્યાં સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે વિસ્તરી શકાય. પણ આ અસ્તિત્વ વિસ્તરતાં વિસ્તરતાં રૂપાંતર કરતું રહે. પોતાનું નામ ન રહે. ઓળખ ન રહે. ઈતિહાસ ન રહે. અનેક અસ્તિત્વ ભેળાં થાય. અનેક અસ્તિત્વ ભળી જાય. રેતીથી માંડી આકાશગંગાઓ એકમેકમાં જોડાઈ જાય. સંવેદનો, ઈચ્છાઓ, વેદનાઓ, આનંદ, સ્મૃતિ, કલ્પના લગરીક પણ લુપ્ત થયા વિના એકાકાર થઈ જાય. એક જ આકાર જેવું પણ કંઈ રહે નહીં. કારણ કે એક પછી એક બીજું કંઈ હોય જ નહીં. જે રહે તે અનાદિ, અનંત, અવિનાશી અસ્તિત્વ. માણસ હોવું એ તો કેવળ નિમિત્ત. માછલી, પંખી, કાંકરો, વાદળ, રંગ, નિહારિકા, રણકાર, કાર્બન, તેજ, આગ કે હેલિયમની જેમ.

પણ આ પ્રતીતિ કરાવે છે કોણ?'

શબ્દ.

૨. અંતે, એક કાવ્યાંશ. દિલીપ ઝવેરીના 'અડધુંપડધું' કાવ્યમાંથી :

અડધું : કવિનો અવતાર ભૂંડો છે.

કથીરને સોનાની જેમ ઝબકાવે

કે માટીમાંથી સોનું સરજે કે સોનાની માટી કરે અને દેખનારા દંગ

પડધું : કવિનો અવતાર છળનો છે

એકાદો ઓળખીતો રેઢિયાળ શબ્દ લે

જાણે કે માટલાની પડખેના પિત્તળના લોટા જેવો

ગોબલો રણકતો કે બોદો સુંવાળો

દોરી બાંધી શીકે લટકાવે ફાનસની જેમ

પછી આંધળાનેય અજવાળાં થાય એમ

પિત્તળને હીરાની જેમ ચળકાવે.

એટલે જ

વેરાયેલા હીરા ગોતતી ઊધઈ જેવો હું

આ કાગળમાં

આનંદકોશનાં લેખાંજોખાં

મીનલ દવે

‘એકાવન’, ‘સેદ્ધારા’, ‘રાવણહૃથો’ જેવા કાવ્યસંગ્રહ આપનારા ઉદયન ઠક્કરનું નામ ગુજરાતી વાચક માટે જરા પણ અજાણ્યું નથી. વિવિધ પારિતોષિક અને સન્માન વડે એમની કવિતા પોખાતી આવી છે. અંગ્રેજી તથા જાપાનીઝ ભાષામાં પણ એમની કવિતા અનુવાદિત થઈ છે. મુબંઈવાસીઓ માટે ભારતીય વિદ્યાભવનના સહયોગથી વિવિધ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું તેઓ સંયોજન કરે છે. એમણે વિવિધ ગોષ્ઠિઓ અને સામયિકોમાં કવિતા, બાળસાહિત્ય, ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય અને સાહિત્યિક મુદ્દાઓ પર પોતાનાં અવલોકનો અને વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, જે પુસ્તક રૂપે ‘લેખાંજોખાં’ નામથી આપણી પાસે હવે ઉપલબ્ધ છે. ચાલો, એનું અવલોકન કરીએ.

પુસ્તકને પેટાશીર્ષક અપાયું છે, સાહિત્યનો આનંદકોશ. મમ્મટે સાહિત્યનાં જે પ્રયોજન ગણાવ્યાં એમાં આનંદને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયોજન કહેલું. અહીં પણ સાહિત્યથી પ્રાપ્ત થતા આનંદને પામવાનો ઉપક્રમ રચાતો જોવા મળે છે. ૧૬૯ અને ૧૮ લેખ ધરાવતું આ પુસ્તક મુખ્યત્વે કવિ અને કવિતા તરફ વધારે પક્ષપાત દાખવે છે. અહીં સમગ્ર રચનાઓને આધારે જે તે કવિની લાક્ષણિકતાઓ તારવતા ૪ લેખ છે, તો પાંચ લેખ કાવ્યસંગ્રહના મૂલ્યાંકનના છે. એક લેખમાં ગઝલના શાસ્ત્ર વિશે લખાયેલા પુસ્તકનું અવલોકન છે, તો એક લેખ પ્રસિદ્ધ ગઝલકારોનાં વ્યક્તિચિત્રો આપતાં પુસ્તકનો પરિચય કરાવે છે. ઘનશ્યામ દેસાઈની બાળવાર્તાઓના વિવેચન ઉપરાંત બે વર્ષ દરમિયાન લખાયેલાં બાળસાહિત્યનું સરવૈયું પણ અહીં સમાવેશ પામ્યું છે. સાહિત્યશાસ્ત્રના બે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતા બે લેખ અહીં મળે છે અને એક આલેખ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિતાના પરિચયનો પણ છે.

આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં પહેલું ધ્યાન ખેંચાય છે ઉદયન ઠક્કરની વિવેચનશૈલી તરફ. ક્યાંક તારણ આપીને એમણે પોતાની વાત મૂકી આપી છે તો ક્યાંક પત્રશૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે જેમ કે રમેશ પારેખના સંગ્રહ ‘છાતીમાં બારસાખ’ની સમીક્ષામાં એમણે ૯ પત્રો મૂક્યા છે. બાળસાહિત્યના સરવૈયામાં મિયાં કુસડી, તભા ભટ્ટ અને દલા શેઠને પાત્રો બનાવીને વાર્તાની શૈલીમાં સરવૈયું આપ્યું છે. તો રાજેન્દ્ર શાહ, ઉશનસુ, જયન્ત પાઠક અને ચંદ્રકાન્ત શેઠની ગઝલની ચર્ચા કરતી વખતે ગની દહીંવાળાનો પાત્ર તરીકે પ્રવેશ કરાવીને વ્યંજનાના ઉપયોગની સાથે સંવાદાત્મક શૈલી ખપમાં લીધી છે. વિસરાઈ

ગયેલા કવિ ગજેન્દ્ર બુચની કવિતાની વાત કરતાં કરતાં પોતાના પુરોગામીથી આ કવિ કેટલા આગળ હતા એનું ઉદાહરણ પણ એમણે આપ્યું છે.

એ બાબત પણ નોંધવી જોઈએ કે ઉદયન ઠક્કરનું વાંચન વિશાળ છે. એટલે જ પોતાની દલીલોના સમર્થન માટે દેશ-વિદેશની સાહિત્યકૃતિઓનાં ઉદાહરણ તેઓ ટાંકી શકે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત, શેક્સપિયર, દાન્તે, દલપતરામથી માંડીને ઈરાની કે મધ્યકાલીન કવિતા, વાર્તાઓ એમણે નોંધી છે.

અહીં કૃતિ કે કવિની સમગ્ર સૃષ્ટિનો પરિચય કરાવતી વેળાએ ઉત્તમ અંશોની સાથે નબળાઈઓ પણ ચીંધી બતાવવામાં આવી છે. ચિનુ મોદી હોય કે બાબુ સુથાર, વેણીભાઈ પુરોહિત હોય કે જગદીશ વ્યાસ, જ્યાં મર્યાદા દેખાઈ કે કવિ પોતાની સર્જકતા ચૂકી ગયો ત્યાં ત્યાં વિવેચકની આંકણી પહોંચી જ છે. જેમ કે વેણીભાઈ પુરોહિતની ભાષાને બિરદાવતાં તેઓ લખે છે કે છ દાયકા વીતી ગયા તોપણ એમની ભાષા કાળજીર્ણ થઈ નથી. તો સમાંતરે કેટલાંક કાવ્યો તો ચર્ચાનો ભાર પણ ખમી શકે એવાં નથી એવું લખીને નબળી કવિતાનો છેદ ઉડાડે છે. વિશાળ વ્યાપ ધરાવતી ચિનુ મોદીની કવિતાની એક લાક્ષણિકતા એટલે સંસ્કૃતપ્રચુર અને અલંકાર બહુલ ભાષાનો ઉપયોગ. પરંતુ એને કારણે દર વખતે સારાં પરિણામ નથી આવતાં એ ઉદયન ઠક્કર ઉદાહરણ સાથે દર્શાવે છે. મણિલાલ હ. પટેલના સંગ્રહ ‘વિચ્છેદ’ની કેટલીક રચનાઓમાં કવિએ દાખવેલા સંયમ પર વિવેચક ઓવારી જાય છે પણ એ જ સંગ્રહની કેટલીક રચનાઓની ટીકા કરતાં તેઓ લખે છે કે ‘સાહિત્ય અને કિશોર સાહિત્યમાં ફેર હોય છે.’ નિરંજન ભગતના છંદોવિધાનથી વિવેચક પ્રસન્ન છે. તેમ છતાં છંદ જાળવવા કવિએ જે કાળજીર્ણ શબ્દપ્રયોગ ખપમાં લીધા છે એ એમને વરવા લાગે છે. ક્યારેક તત્સમ ક્રિયાપદનું તદ્ભવ રૂપ પણ એમને વિસંવાદી લાગ્યું છે જે એમણે નિર્ભીકપણે બતાવ્યું છે.

હવે કેટલાક લેખ પર એક નજર કરીએ. ‘સમાજમાં સાહિત્યકારની ભૂમિકા’ નાના નાના ચાર ખંડમાં લખાયો છે. પહેલા ખંડમાં એમણે સાહિત્યનાં પ્રયોજનોની ચર્ચા કરીને મમ્મટ તથા કાકાસાહેબ કાલેલકરે આનંદને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયોજન ગણાવ્યું છે, એનું અનુમોદન કર્યું છે. બીજા ખંડમાં પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ધર્મપ્રચાર માટે સાહિત્યનો ઉપયોગ થતો હતો એ નોંધવા સાથે રાજાઓની ભાટાઈ કરવામાં તથા ખેતીવિષયક માહિતી પૂરી પાડવા પણ સાહિત્ય રચાતું હતું એ ઉદાહરણ સાથે દર્શાવ્યું છે. ત્રીજા ખંડમાં અઢારમી સદીમાં જર્મન ફિલસૂફી કાન્ટ દ્વારા કળાની સ્વતંત્રતા તથા સ્વાયત્તાના થયેલા સ્વીકારની વાત કરીને મુનશીને પણ કળા ખાતર કળાના પુરસ્કર્તા તરીકે સ્વીકાર્યા છે. અને ચોથા ખંડમાં લેખક એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે કે સૌંદર્યનું સર્જન કરવું એ જ સાહિત્યની જવાબદારી છે. હા, ત્યાર બાદ જો એ સમાજને ઉપયોગી નીવડતું હોય તો આવકાર્ય છે. આ તારણના સમર્થન માટે એમણે ‘ઘ ડોલ્સ હાઉસ’, ‘કાય ઘ બિલવેડ કન્ટ્રી’ તથા ‘ઘ એનિમલ ફાર્મ’નાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે.

મૂળ પાકિસ્તાની પરંતુ વર્ષો સુધી ભારતમાં રહીને પછીથી વેલ્સમાં સ્થાયી થયેલાં કવયિત્રી ઈમ્તિયાઝ ધારકરના અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓવર ઘ મૂન’ની સમીક્ષા અત્યંત

નોંધપાત્ર છે. નાના નાના ૧૧ ખંડમાં એ લખાઈ છે. સંગ્રહની એકમાત્ર પરભાષી કૃતિ-સમીક્ષા છે. આપણે ત્યાં જે હીરાબહેન પાઠકે 'પરલોકે પત્ર'ની રચના કરેલી એ રીતે ઇમ્તિયાઝ ધારકર મૃત પતિને કેન્દ્રમાં રાખીને આ અઘાંદસ કાવ્યો રચે છે. પતિ મૃત હોવા છતાં સતત એના હોવાની અનુભૂતિ થતી રહે છે. મુંબઈ શહેર અને એનાં સ્થાનવિશેષો, પતિ સાથેના ત્યાંના સંદર્ભોથી જીવંત થઈ ઊઠે છે. ટ્રેનનો કવચિત્રીએ મૃત્યુના રૂપક તરીકે કરેલો ઉપયોગ કે કલા વિવેકપૂર્ણ રીતે શ્રૃંગારનું આલેખન શોકભાવને કેવી ઉત્તમ રીતે કાવ્યમાં રૂપાંતરિત કરે છે એ પણ વિવેચક ઝીણવટથી જુએ છે. બોલચાલની વાણીમાંથી કાવ્યભાષા તરફની સર્જકની ગતિને પણ એમણે તપાસી છે. આ લેખ પુસ્તકસમીક્ષાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બન્યો છે.

માંડ ચાર ધોરણ ભણેલા રતિલાલ 'અનિલ', 'સફરના સાથીઓ' શીર્ષક હેઠળ વિવિધ ગઝલકારોનાં વ્યક્તિચિત્રો આપે છે. એમાં મુસ્લિમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ અને પાછળથી મહાગુજરાત ગઝલ મંડળે કેવી રીતે મુશાયરાની પરંપરાને જીવંત કરી અને ગઝલ માત્ર લખવાની નહીં, પણ 'કહેવાની' કળા છે એનો ઇતિહાસ પણ આપ્યો છે. અમૃત 'ઘાયલ', અમીન આઝાદ, શૂન્ય પાલનપુરી, મરીઝ, સાબિર અલી 'સાબિર' જેવા ૨૬ શાયરોનાં રેખાચિત્રો દોર્યાં છે. પણ ઉદયન ઠક્કર નોંધે છે એમ એ માત્ર દસ્તાવેજ નથી, પણ સાહિત્યિક કૃતિ બને છે. એનું કારણ અનિલની ભાષાશૈલી છે, પ્રસંગોની નાટ્યાત્મક રજૂઆત છે અને એમની તટસ્થતા છે. ઉદયન ઠક્કર લખે છે, 'લેખકનો અભિગમ સ્વસ્થ છે. આલોચના કરતા હોય ત્યારે પણ અંગત દ્વેષ વર્તાતો નથી.' આપણે ત્યાં આટલા તાટસ્થથી વ્યક્તિચિત્રો ઓછાં લખાયાં છે.

સરવૈયું સામાન્ય રીતે શુષ્કતાની સીમામાં પ્રવેશી જતું હોય છે. એમાં પણ બાળસાહિત્યની વાત કરવાની હોય તો માહિતીનો ખડકલો થઈ જતો દેખાય. પરંતુ આ પુસ્તકમાં વર્ષ ૧૯૯૬-૯૭ના બાળસાહિત્યનું કરાયેલું સરવૈયું જલસો કરાવી દે એવું રસાળ છે. બાળવાચકોનાં પ્રિય પાત્રો મિયાં કુસકી, તભા ભટ્ટ અને દલા શેઠ બાળકોની લાઇબ્રેરી માટે પુસ્તક ખરીદવા નીકળ્યા છે. આ કલ્પના જ કેવી મજાની છે! અને વિવિધ વાર્તાઓ, કવિતા, વિજ્ઞાનકથાઓ, સાહસકથાઓ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ફંફોસતા જાય છે અને એની ઓળખ શ્રોતા-વાચકને કરાવતા જાય છે! ઉત્તમ રીતે થયેલું આ સરવૈયું બાળવાચકની અપેક્ષા પણ દર્શાવે છે. બાળસહજ ભાષાનો પ્રયોગ પણ મનને ગમી જાય છે. ઉદયનભાઈ, મને આ સરવૈયું બહુ ગમ્યું...

પુસ્તકનો છેલ્લો લેખ ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિતા પરનો છે. આજે પણ હજી ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા વિશે આપણે ત્યાં કેટલી બધી ગૂંચવણો ચાલે છે! ૩ ખંડમાં લખાયેલા આ લેખમાં ઉદયન ઠક્કર પહેલાં ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા વિશે ચર્ચા કરે છે. બીજા ખંડમાં ડાયસ્પોરા સાહિત્ય વિશે વિવિધ વિદ્વાનોના મત આપીને તુલનાત્મક રીતે એક ડાયસ્પોરા કવિતાનો આસ્વાદ કરાવે છે. અને ત્રીજા ખંડમાં ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિતાની ડાયસ્પોરા વિભાવના તથા એમાં રહેલા કાવ્ય ગુણની તપાસ કરે છે. ગુજરાતી કવિતાની વાત કરતી વખતે અમેરિકા, બ્રિટન, પાકિસ્તાન તથા ઇટાલી જેવા દેશમાં વસતાં અને કવિતા લખતાં

કવિ-કવયિત્રીઓની સર્જકતાની ચર્ચા કરી છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અમેરિકામાં સર્જકો વધારે છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યમાં ઊર્મિકાવ્યો જેટલી જ ગઝલ પણ લખાય છે એ એમણે નોંધ્યું છે. પત્રા નાયક, મનીષા જોશી, મધુમતી મહેતા, આદિલ મન્સૂરી, નટવર ગાંધી, ઘનશ્યામ ઠક્કર, વિરાફ કાપડિયા, અશરફ ડાબાવાલા, બાબુ સુથાર, જયશ્રી વિનુ મરચંટ 'ભગ્ન', પ્રીતમ લખલાણી, ચંદ્રકાન્ત શાહ, જેવાં અમેરિકન સર્જકોની સાથે ડાહ્યાભાઈ પટેલ, દીપક બારડોલીકર, અદમ ટંકારવી કે જેઓ બ્રિટનમાં વસે છે, એમની રચનાઓનો પરિચય પણ લેખક કરાવે છે. વિભાજન પછી પાકિસ્તાનમાં વસી ગયેલા અજીબ કુરેશી, અશક માણાવદરી, અસીર અમદાવાદી, આદમ સુમરો તથા ઇબ્ને આદમની ગઝલ તથા હઝલ વિશે વાત કરવાનું લેખક ચૂક્યા નથી. ઇટલીમાં વસેલા એકમાત્ર ગુજરાતી કવિ પ્રદ્યુમ્ન તન્નાનાં ગીતોની એક ઝાંખી પણ અહીં થાય છે. આ બધા કવિઓ-ગઝલકારોની એક લાક્ષણિકતા નોંધતાં તેઓ લખે છે કે ડાયસ્પોરા કવિઓ માટે વતન પગ તળે નહીં પણ જીભની ટોચે હોય છે. આ સર્જકોએ ગીત ઉપરાંત સોનેટ જેવાં છંદોબદ્ધ સ્વરૂપમાં પણ ખેડાણ કર્યું છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્યને સમજવા માટે આ લેખ મદદરૂપ થશે.

ઉદયન ઠક્કરના આ પુસ્તકનું ગુજરાતી વિવેચન-અવલોકન ક્ષેત્રમાં સ્વાગત છે. પરિભાષાના ભાર વિનાની હળવી શૈલીએ થયેલી આ સમીક્ષાઓ, અવલોકનો અને આસ્વાદ સામાન્ય વાચકને પણ ગમશે એવો વિશ્વાસ છે.

(લેખાંજોખાં, લે. ઉદયન ઠક્કર, પ્રકાશક : આર. આર. શેક એન્ડ કંપની, અમદાવાદ-મુંબઈ, પ્ર. આ. ૨૦૨૩, પૃ. ૧૭૦, રૂ. ૨૨૫/-)

અભિનંદન

દિલીપ ઝવેરીને ૨૦૨૪ના વર્ષનો સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ

દિલીપ ઝવેરી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના અગ્રણી કવિ છે. તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'પાંડુકાવ્યો અને ઇતર' (૧૯૮૯) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રકાશિત કર્યો છે. જે આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં ખૂબ ધ્યાનપાત્ર બન્યો. એ પછી તેમણે 'ખંડિત કાંડ અને પછી' (૨૦૧૪), 'કવિતા વિશે કવિતા'(૨૦૧૬) કાવ્યસંગ્રહો આપ્યા છે. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનો ૨૦૨૪નો એવોર્ડ દિલીપ ઝવેરીનો કાવ્યસંગ્રહ 'ભગવાનની વાતો' (૨૦૨૧) ને મળે છે. દિલીપ ઝવેરીને હાર્દિક અભિનંદન.

હિમાંશી શેલતને કુવેમ્પુ પુરસ્કાર

આપણાં જાણીતાં સર્જક હિમાંશીબહેન શેલતને તેમની સાહિત્યક્ષેત્રે આપેલા પ્રદાન બદલ 'કુવેમ્પુ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર, ઈ. સ. ૨૦૨૪ની સાલ માટે, રાષ્ટ્રીય કુવેમ્પુ ટ્રસ્ટ, બેંગલુરુ, કર્ણાટક, દ્વારા આપવાનું જાહેર કરવામાં આવેલું છે. હિમાંશીબહેનને હાર્દિક અભિનંદન.

કાલવેગનો નોખો નકશો :

રાજેન્દ્ર પટેલ

[કાલવેગ, લે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્ર.ઝેન ઓપસ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪.]

‘કાલવેગ’, વહેતા સમયનો અને શેષ થતા જીવનની સાખે રચાયેલો, કવિ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનો નવમો કાવ્યસંગ્રહ છે. પરંપરાને અંકે કરી નવી ચેતના થકી કાવ્યરચના કરતા કવિ મૂળે આધુનિક સંવેદનાને સતત અભિવ્યક્ત કરે છે. એમની પ્રમુખ છબી વિવેચક તરીકેની છે પરંતુ કવિ તરીકેની આગવી ઓળખ ધરાવે છે. બલકે બંને ધારાઓ એમને માટે પરસ્પર પૂરક છે. વિદ્વત્તાનું અને સંવેદનાનું વિવિધ રીતે શબ્દ-શિલ્પ કંડારતા ગુજરાતી સાહિત્યના તે એક વિશિષ્ટ સર્જક છે. આ ઉપરાંત તેઓ એક ઉત્તમ અનુવાદક છે. આજે પણ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ‘ભારતીય કાવ્યઘોષ’ અન્વયે દરેક અંકમાં જુદી જુદી ભાષાના કવિઓની કાવ્યભાની રજૂ કરતાં અનૂદિત કાવ્યો મળતાં રહે છે. એમનું કોશકાર્ય હોય કે અન્ય ગદ્ય લેખો, દરેકમાં એક વિદ્વાનની અને સર્જકની નજર જોવા મળે છે.

‘કાન્ત તારી રાણી’ (૧૯૭૧), કવિનો એક અલગ મિજાજનો ઠોસ કવિપરિચય આપતો કાવ્યસંગ્રહ છે. મારા કોલેજકાળના સમયમાં જ્યારે પહેલી વાર કંઈ જુદા જ રંગ-રૂપનો અલગ પડતો આ કાવ્યસંગ્રહ જોયો અને એના પ્રેમમાં જ પડી ગયેલો. આ સંગ્રહના કાવ્યોએ એક આંચકો સર્જેલો. રૂઢ થયેલી કાવ્યોની ભાત(pattern)થી સાવ સામા છેડાની કવિતાએ કવિતા પ્રત્યે મારામાં ગજબનું આકર્ષણ ઊભું કરેલું. તેમાં સમગ્રપણે એટલે કે છપાઈથી માંડી અર્થ સુધીની નવી કવિતાની ઓળખ સમાયેલી છે. અલબત્ત તે પહેલાં કવિનો પહેલો પારંપરિક કાવ્યસંગ્રહ ‘મહેરામણ’ ૧૯૬૩માં પ્રગટ થઈ ચૂકેલો. પરંતુ કાવ્યસંગ્રહ ‘કાન્ત તારી રાણી’એ કાવ્યરસિકોનું સમગ્રપણે ધ્યાન દોરેલું.

કવિ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના કાવ્યસર્જનનો બીજો સ્તબક નોખાં કાવ્યોનો છે. જેનો આરંભ ‘પક્ષીતીર્થ’ (૧૯૮૮)થી શરૂ થયો. આ ધારામાં ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘પક્ષીતીર્થ’, ‘બ્લેક ફોરેસ્ટ’ (૧૯૮૯) અને ‘આવાગમન’ (૧૯૯૯). આ સ્તબકમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી સ્થળવિશેષ કાવ્યરચનાઓ છે. આ ત્રણે કાવ્યસંગ્રહ કવિની અનોખી સર્જનાત્મકતાનો પરિચય આપે છે. આ કાવ્યોમાં સ્થળવિશેષ સંદર્ભો છે પણ તે સ્થળકાળ નિરપેક્ષ સંવેદનોને અભિવ્યક્ત કરે છે. જ્યારે પક્ષીતીર્થ (વિવૃત્ત) (૨૦૦૪)માં, ‘કાન્ત તારી રાણી’, ‘પક્ષીતીર્થ’ અને ‘બ્લેક ફોરેસ્ટ’ ત્રણે સંગ્રહને સમાવિષ્ટ કર્યા છે.

વિશિષ્ટ કવિકર્મના એમના ત્રીજા સ્તબકમાં, ‘કામાખ્યા’ (૨૦૧૦), ‘એઅરકાફ્ટ’ (૨૦૧૯) અને હવે ‘કાલવેગ’ (૨૦૨૪) છે. ‘કામાખ્યા’માં સાંપ્રત કવિતાનો આગવો અવાજ સંભળાય છે. ઉત્કાંત થતી માનવજાતિ માટે હિંસા નહિ ફળદ્રુપતાની જરૂર છે. કવિ તારસ્વરે કહે છે :

**‘માડી, રક્તપાત, રક્તપાત નહિ,
રક્તસ્રાવ હો, શક્તિપાત હો’** (કામાખ્યાદેવી)

‘એઅરકાફ્ટ’ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિ સ્વયં કહે છે કે “અહીં જીવનના વ્યાપક ફલકને કાવ્યની શરતે મૂકવાનો પ્રયાસ છે”

‘કાલવેગ’માં કુલ એકતાળીસ રચનાઓ છે, જેમાં પંદર કાવ્યો કવિના હસ્તાક્ષરમાં પણ છે. એ રીતે ‘કાન્ત તારી રાણી’નો પ્રયોગશીલ કવિ આ ‘કાલવેગ’ની ગતિને આજે પણ પોતાની રીતે યથાવત્ રાખે છે! સર્જકનું શીલ અને ખમીર પંચાસી વર્ષની વયે પણ આ કાવ્યોમાં વહી રહ્યું છે! એ ઘટના આ કાવ્યો જેટલી જ રોમાંચકારી છે. અહીં વહી ગયેલા સમયના પાસ છે, વહેતા સમયના ઘાત પણ છે અને આવનારા સમયનો સ્વસ્થ સ્વીકાર છે. પણ કાલવેગ મધ્યે કવિના શબ્દો કેવા અટલ ઊભા છે! કવિ સ્વીકાર કરે છે “સ્રોત મંદ થતો આવે છે, પણ રચનાઓની ઊર્જાને તો હું પામી શકું છું.” અહીં શબ્દ અને સમયની બેવડી ગતિનો અનુભવ સંચિત છે. ‘કાલવેગ’ કાવ્યમાં બે ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ એક સોનેટમાં ૨૯ વાર પ્રયોજાયેલો છે. ‘ગયું’ ૧૭ વાર અને ‘જતું’ શબ્દ ૧૨ વાર એમ ૧૪ પંક્તિઓમાં કુલ ૨૬ વાર આવે છે જેથી કાલવેગની તીવ્રતા વર્તાય છે, એ જ કવિની કાવ્યકલા છે! અંતિમ એક જ પંક્તિમાં કવિ ‘જતું’ ક્રિયાપદ ૫ વાર વાપરે છે. સર્જકચેતના આ વહેતા સમયની ગતિમાં પોતાની સ્થિતિ, ગયેલા સમયની અને જતા સમયની તીવ્ર દશા દર્શાવે છે.

**નજીક કશુંક આવતું, ન ટકતું જરા ને જતું,
જતું, જતું, જતું, જતું, સકલ ચાલી વેગે જતું!**

આ સંગ્રહમાં બે છેડાની અભિવ્યક્તિ છે. ‘નરસિંહના પદનું પુનર્લેખન’ છે તો આ સમયની દારુણ થપાટ દર્શાવતું, મોરબી પુલના ધ્વંસની વ્યથા-કથા નિર્દેશતું કાવ્ય “સેતુભંગ” પણ છે. દીકરી ચિ. પર્વાણીને સંબોધાયેલી રચના છે તો ‘પૃથ્વીપ્રિયાને પત્ર’ પણ છે. એક રીતે આ ૫૩ પાનના લઘુ લાગતા કાવ્યસંગ્રહનો વ્યાપ જ કવિસમયનો સમગ્ર કાલવેગ વ્યક્ત કરે છે. આવનારા સમયના પદચિહ્ન કવિ કેવી સહજ રીતે મૂકે છે તે અહીં વ્યંજિત થાય છે.

હું જઈશ તો પડછાયા, તું શું કરીશ?

કેંક કહીશ? તો પડછાયા, હું સુખે જઈશ! (પડછાયા)

રખે માનતા કે કવિ ગતિહીન દશા દિશામાં વહે છે, સાચો સર્જક અંતિમ ક્ષણોમાં પણ કંઈક શોધે છે. અને એ શોધ જોવા જેવી છે:

ફરી ઈંડું થઈ ફૂટી જવા ચાહું છું

હું ગતિ નહીં, હવે સ્થિતિની શોધમાં છું. (ગતિસ્થિતિ)

આ સંગ્રહમાં વિવિધ કાવ્યપ્રકારો જોવા મળે છે. છાંદસ ને અછાંદસ કાવ્યો, ગીત ને અભંગમાં રચનાઓ, હાઈકુ ને ગદ્યકાવ્ય છે. પરંપરાનો ઢાંચો નવી બાનીમાં મઢેલો છે

તો સામે છેડે સાંપ્રત સંવેદના પારંપરિક વૃત્તમાં ગૂંથાયેલી છે. આ કવિ પોતાના કવિકર્મ પ્રતિ સજાગ છે. છતાં કેટલીક રચનાઓમાં aesthetic distance જોવા મળતું નથી. ક્યાંક અભંગની બાની મુખર બને છે તો ‘રસોઈઘર’માં બે રચનાઓમાં સર્જક તટસ્થ રહી શક્યા નથી. દા.ત. પહેલા અભંગમાં કવિ મળેલી કાવ્યક્ષણ ખોઈ બેસે છે. “સડો આસપાસ ક્યાંય છે ના!” સર્જકને ‘ના’ કહી દેવાની ક્યાં જરૂર હતી! બીજી રચનામાં અંતે ‘અપશુકન છે, બચો બચો!’ કહેવાથી કવિએ બચવું જોઈતું હતું. અલબત્ત પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાં કાળપગલાં સાંભળતાં સાંભળતાં સ્વસ્થ મને વિદાય વેળાની રાહ જોતા આ કવિ ગુજરાતી કાવ્યસૃષ્ટિમાં આગવો અને અનેરો અવાજ રજૂ કરે છે.

અહીં મરણનો ભય નથી, મૃત્યુને કવિ નમ્ર ભાવે સ્વીકારે છે. કોરોના સમયની સ્વઘરકેદને કવિ સહજ ભાવે જુએ છે અને ખૂબ પ્રતીતિપૂર્વક કહે છે :

“થોડુંક થોડુંક જીવવાનું સુખ, ઝાડું હવે ન રળિયામણું
બધું જ થોડું થોડું, થોડામાં ઝાઝેરો આનંદ.”

કોરોનાકાળને સુખે વ્યતીત કરતાં કરતાં કવિ આ કાવ્યોમાં થોડામાં ઝાડું જુએ છે. એક કૃતજ્ઞતા અનુભવે છે અને પૃથ્વી પ્રિયાને કહે છે: “કઈ માટીની બનેલી છે તું પૃથ્વી! તેં પણ મને ક્ષણાર્ધ માટે અળગો નથી કર્યો. સદાય પ્રસન્ન કર્યાં કર્યો છે... અને... એટલે જ તારું અમૃત લઈ જવાને મારે માટે અન્ય કોઈ ભુવનો નથી. કોઈ અન્ય સ્વર્ગ નથી. તું જ મારું સ્વર્ગ છે. પૃથ્વી! તારી સાથે હું સદા સ્વર્ગવાસી છું, હું સદા સ્વર્ગવાસી રહીશ.”

હવે કવિને અંતિમ સમય નજીક ભાસે છે. પોતાના વિના અહીં સવાર તો પડશે એ મિશ્રોપજાતિ છંદમાં સહજોક્તિમાં વ્યક્ત થયેલું સૉનેટ આમ છે ;

હું રોકતો જે અવકાશ મારો,
સદાય તે મુક્ત થઈ રહેશે!
મારા વિનાની પડશે સવાર!,
અસ્તિત્વનો કોઈ હશે ન ભાર!

અંતિમ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓમાં કવિ અંતે કાલવેગની સાક્ષીએ આપણને એક પ્રશ્ન કરે છે

“બંધ ઘરની ચાવી કોઈ પાસે!
મારો બજાનો કયમ જોવાશે?”

આમ કહેતાં કવિ લહેરથી ‘પહેલી યાત્રા’માં ઉદ્બોધે છે;

“વાહ રે વાહ
આવી બોજ વગરની તો
આ કદાચ મારી પહેલી યાત્રા હશે!”

કવિની આ બોજમુક્ત યાત્રા પૂર્વેની એમની શબ્દસંપદા આપણી મહામૂડી છે એ વાત નિશ્ચિત છે. આપણે કવિના શબ્દોમાં જ કવિને કહીએ :

“હું અવતરીશ
ત્યારે કોઈ નવજાત નગર મારી સામે ખિલખિલ કરતું હશે.”

ઝાલાવાડની ધરતીનું મોંઘેરુ સાહિત્યરત્ન : ઊજમશી પરમાર

સુરેશ રા. ચૌહાણ

લીંબડી પાસેની ભોગાવો નદીમાં 'ગાઈડ' ફિલ્મના કલાઈમેક્સનાં દૃશ્યોનાં શૂટિંગ માટે ફિલ્મના કલાકારો અને ટેકનિશિયનોએ પડાવ નાખ્યો હતો. ગામલોકો સૂકી ભક્ર ભોગાવોમાં દેવઆનંદ અને વહિદા રહેમાનને મળવા પડાપડી કરતા હતા, ત્યારે એક સત્તર વર્ષનો છોકરો 'ગાઈડ'ની લેખિકા 'પર્લ એસ બક'ને શોધતો હતો. જ્યારે તે મળ્યા ત્યારે તેમની સમક્ષ બિસ્સામાંથી પાંચની નોટ કાઢી અને નોટના કોરા ભાગમાં તેમની સહી માગી. પર્લ એસ બકે થોડાક આશ્ચર્ય સાથે ઉમળકો દાખવીને હસતાં હસતાં છોકરાની પીઠ થપથપાવીને નોટના કોરા ભાગમાં સહી આપી.

આ છોકરાએ આ પ્રસંગને જીવનના 'એક યાદગાર પ્રસંગ' તરીકે ૧૯૬૦માં 'આરામ'ના એક અંકમાં મોકલ્યો અને છપાયો પણ ખરો. આ છોકરો તે લીંબડીના ઊજમશી પરમાર.

દરેક સફળ માણસની શૈક્ષણિક કારકિર્દી ઉજ્જવળ હોય તેવું બનતું નથી, તેવું જરૂરી પણ નથી. એવા ઘણા દાખલા આપી શકાય તેમ છે, પણ તેનો અહીં અવકાશ નથી. ઊજમશીને ભણતર ચડે નહિ અને ગણિત ગમે નહિ, એટલે પિતાના કડિયાકામના કોન્ટ્રાક્ટના કામમાં મદદ કરે અને નવરાશના સમયે ઊજમશી ક્યારેક ફૂવા, તળાવ કે નદીમાં ધુબાકા દેતા તો ક્યારેક ગરાસિયા ગોઠિયાના ઘોડા પર વગડો ખૂંદવા નીકળી પડતા, તો ક્યારેક સાઈકલ પર ટૂરનાં ગામોમાં રઝળપાટ કરતા.

મોટા ભાઈ બળદેવભાઈ ભણવામાં હોશિયાર. લાઈબ્રેરીમાંથી ચોપડીઓ વાંચવા લાવીને ઊજમશીને વાંચવા આપે. ઊજમશીને વાંચવામાં મજા પડતી. મોટા ભાઈ તો એન્જિનિયર થયા. નાનાં રમાબહેને મેડિકલમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ઊજમશી ટ્રેસર તરીકે સ્થાપત્ય કચેરીમાં જોડાયા અને ડ્રાફ્ટમેનના હોદ્દા પરથી નિવૃત્ત થયા.

'નિરીક્ષક'નાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં બેએક વર્ષ તેના મુખપૃષ્ઠ પર ઊજમશીએ રેખાચિત્રો દોર્યાં. તેમાંનું એક ચિત્ર ગાંધીવાદી મગનભાઈ દેસાઈનું હતું, જે ખૂબ વખણાયું. પણ ઊજમશી ખ્યાતિ પામ્યા તો વાર્તાકાર તરીકે જ.

‘ઊંચી જાર નીચા માનવી’ તેમની પ્રથમ વાર્તા જેને ‘સંદેશ’ ચંદ્રક મળ્યો. પછીથી તો ‘ચાંદની’, ‘આરામ’ અને અન્ય ગુજરાતી સામયિકોમાં પણ તેમની વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ થઈને વખણાવા લાગી. ભાગ્યે જ એવું કોઈ ગુજરાતી સામયિક હશે કે જેમાં ઉજમશીની વાર્તા ન મળે !

‘ઊંચી જાર નીચા માનવી’ પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહને ૧૯૭૫માં ગુજરાત સરકારનું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું.

ગાંધીનગરમાં તેમના આ વાર્તાસંગ્રહના વિમોચન વખતે શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ અને શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. તેમની વાર્તાઓમાં ગ્રામ્ય પરિવેશ અને જાનપદી વાતાવરણ ઘબકતું હતું. તેમનો બીજો વાર્તાસંગ્રહ ‘ટેટ્રાપોડ’ ૧૯૮૫માં આવ્યો, જેને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીએ પ્રથમ પારિતોષિકે પોષ્યો. તેની વાર્તા ‘ટેટ્રાપોડ’ અને ‘તનહાઈ’ જરા હટકે હતી. ‘તનહાઈ’ તો હિંદીમાં અને દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ પામી. આ ઉપરાંત એક અંગ્રેજી સામયિકના પ્રકાશકે તેને ‘Loneliness’ તરીકે અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત કરવા ઉજમશીની અનુમતિ માગી હતી. ઉજમશી ગુજરાતના સીમાડા વળોટી બહાર પણ એક અરજી વાર્તાકાર તરીકે આગવી ઓળખ પામ્યા. ‘તનહાઈ’ના એક પરિચ્છેદને તો રાધેશ્યામ શર્માએ કેમેરાની કમાલ કહી છે.

‘સૂરજનો ઘગઘગતો ગોળો ગબડતો ગબડતો દરિયામાં મોં બોળવાનો થયો છે, તેને ખેંચવા જાણે એકાદ ખેતરવા લાંબી દોરીનો ગલ ફેંકતો પેલો માછી છોકરો આડે આવવાથી કાળો ઘબ થઈ ગયો છે’. આ છે ઉજમશીની કલમની કમાલ.

લેખકના બીજા બે વાર્તાસંગ્રહો ‘પટારો’ ૧૯૮૯ અને ‘હારોહાર’ ૨૦૧૫માં પ્રકાશિત થયા. ‘હારોહાર’ માટે તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. ઉજમશીની વાર્તાઓ એટલી બધી પ્રબળ હતી કે રાજકોટની એક વિદ્યાર્થિનીએ તેના ઉપર સાહિત્યકાર નીતિન વડગામાના માર્ગદર્શન હેઠળ એમ. ફિલ. કર્યું.

બુધસભામાં બચુભાઈ રાવતે રાબેતા મુજબ નામ લીધા વિના ઉજમશીભાઈનું ગીત વાંચ્યું. હાજર સહુએ ઉમળકાભેર વધાવી લીધું. જ્યારે ઉજમશીનું નામ જાહેર થયું ત્યારે પિનાકિન ઠાકોરે ધ્રુજારી પ્રસરાવી ‘આ તો વાર્તાકાર આપણી છાવણીમાં ઘૂસી આવ્યો છે.’ બચુભાઈએ લાગણું જ કહ્યું, ‘સબળ રચના લઈને આવ્યા છે, અધિકારપૂર્વક ઘૂસ્યા છે.’ આ ગીતના શબ્દો હતા.

‘કોડિયા એલી નહિ રે, મોં તો જેગવી દીધા તન’ જે કુમારમાં ૧૯૭૫માં છપાયું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શતાબ્દી ગ્રંથ શ્રેણી અંતર્ગત તેમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ઘટમાં ઝલર બાજે’ ૨૦૦૩માં પ્રકાશિત થયો, જેની ૯ પાનાંની પ્રસ્તાવના મૂર્ધન્ય કવિ ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે લખી છે. ‘કવિએ સ્નેહજીવનના આલેખનમાં સુરુચિ અને શુચિતાની પાળ બરોબર સાચવીને ભાવચિત્રણ કર્યું છે. તેમની સંવેદના તળ જીવનની ભોંય સાચવીને મુક્ત રીતે વિહરી છે.’ ૨૦૧૦માં ‘શબ્દ ગહન ગંભીરા’ની પ્રસ્તાવનામાં દલપત પઢિયારે

લખતાં કહ્યું, ‘ક્યારેક તો એવું લાગે કે કવિને કોઈ પરિભાષાનો ખપ નથી, તેઓ પોતીકી બાનીમાં આગવી અભિવ્યક્તિ સાધી શકે છે.’ પોતાની ઓળખમાં કવિ કહે છે કે,

‘જે જડી ગયું તે પરમ પદ જે પડી ગયું તે પાતક રે
હું જગન્નાથની ખમતીધર ખડકીનો જૂનો જાયક રે.’

સંત સાધનાની પરિભાષામાં ગુરુપદનો મહિમા પણ કવિ પોતાની ભાષામાં કરે છે.

‘તમે રે ઘૂંટાવિયો એકડો ગુરુજી મારે કરવા અગિયાર રે,
અક્ષરની ઓળખ આ પારથી મારે કરવી ઓ પાર રે.’

ગઝલ તેમને સદી નહિ, પણ તેમનાં ગીત અને કવિતામાં પ્રેમ અને આધ્યાત્મની જુગલબંધી જોવા મળે છે. શબ્દસાધના ઉપરાંત અનેકવિધ કલાઓ ઉજમશીને સાધ્ય હતી. ચિત્રકામ, ભીંતચિત્રો, માટીકામ, ભરતકામ જેવી લોકકળામાં પણ તેમની ઘણી બધી નૈસર્ગિકતા હતી. તેઓ જો કદાચ મુંબઈની જે જે સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં ગયા હોત તો ગુજરાત જ નહિ પણ સમગ્ર રાષ્ટ્ર તેમને અલગ રીતે ઓળખતું હોત.

એક વાર તેમની પત્ની શારદાબહેને સાડી છપાવવા શહેરમાં જવાની વાત કરી. પરંતુ ઉજમશીએ જૂના સ્લીપરના તળિયાને વ્યવસ્થિત કાપ્યું. પછી બ્લેડથી કોતરીને સરસ ડિઝાઇન બનાવી. આમ છાપકામનું એક બીબું બનાવી દીધું અને તેને સ્ટેમ્પપેડની શાહીથી સાડી છાપી. તેના પર શારદાબહેને ભરતકામ કર્યું અને તે સાડી ખૂબ જ વખણાઈ. આ ઉપરાંત તેઓ નાનામોટા કાપડના ટુકડાઓને પેચવર્ક કરી તકિયા-ઓશીકાના કવરને ઓપ આપતા. તેમનું ઘર આવી કળાઓથી શોભતું.

‘જન્મારો’ ૨૦૧૩માં તેમની પહેલી નવલકથા પ્રકાશિત થઈ. આમ તો તે પોતાની જ જીવનકથા છે, જેને મુંબઈની કલાગુર્જરી સંસ્થાએ દ્વિતીય પારિતોષિકે પોંખી હતી.

તેઓ એક નખશિખ કલાકાર, કવિ, લેખક તો હતા જ આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય પણ બન્યા અને છેવટ સુધી રહ્યા. પરંતુ તેથી વધુ એક અદના આદમી હતા. જરાય કપટ નહિ. હૈયે તેવું જ હોઠે હોય.

૨૦૧૪ના ઈન્દોર ખાતેની જ્ઞાનસત્ર તેમજ ૨૦૧૫ના ભુજના અધિવેશનના જવા આવવાના ટ્રેનના રાત્રિપ્રવાસ વખતે ‘જન્મારો’ અને અન્ય વાર્તાઓ વિશે અઢળક વાતો કરી. ઘણી બધી વાર્તાઓનાં બીજ તેમની આ એકમાત્ર નવલકથા ‘જન્મારો’માં છે. ઈન્દોરના બે દિવસના વધારાના રોકાણમાં મિત્રો સાથે માંડું, ઓમકારેશ્વર, મહેશ્વર ફ્યાં. જેનો ઉલ્લેખ તેમણે ‘છાલક’ના ૨૦૧૬ના જાન્યુઆરીના અંકમાં ‘નોખી મૂરત નોખી નજર’ લેખમાં કર્યો હતો.

એક વાર બુટભવાની, ગણપતપુરાથી કોઠગંગડ રેલવેસ્ટેશન જવા ગાડીના પાટે ચાલતાં ચંપલની પટ્ટી તૂટી ગઈ, તો આ વખતે ખીલી તરીકે બાવળની શૂળનો ઉપયોગ કરી કામચલાઉ ઉપાય અજમાવ્યો.

તેઓ સંગીત જાણતા અને અચ્છા ગાયક પણ હતા. તેની પ્રતીતિ અમને દ્વારકા સુધીના સોળ કલાકના લોકલ ટ્રેનના પ્રવાસમાં થઈ. અંતાક્ષરીમાં તે એકલા અમને છને હંફાવતા. અંતાક્ષરીમાં આખાં ગીતો ગાય. તેમના મોબાઇલમાં ત્રણસો ઉપરાંત જૂનાં દુર્લભ ફિલ્મીગીતોનો સંગ્રહ હતો. દરેક ગીત પાછળનો ઇતિહાસ પણ તેમને યાદ હોય. જાણે હિન્દી સિનેમાની વિરાસતની બોલતી તસવીર.

એક વાર ઉજમશીએ મિત્રો સાથેના અંબાજીના પ્રવાસ દરમ્યાન ગુજરાતી વનવાસી પરિષદ સંચાલિત છાત્રાલયની મુલાકાત લીધી. ત્યાં કોઈ પુસ્તકનું કબાટ નજરે ન ચડતાં તેમણે ગૂહપતિને કબાટની વ્યવસ્થા કરાય તો પોતે પુસ્તકો આપવાની તૈયારી દર્શાવી. આ ઉપરાંત ડાંગ જિલ્લામાં વનયાત્રા કરી અને ત્યાંના વનવાસીઓ સાથે તેમણે બે રાત્રિ રોકાણ પણ કર્યું.

ઉજમશીને મહુવાના અસ્મિતા પર્વ અને 'સદ્ભાવના પર્વ'માં મોરારિબાપુનું આમંત્રણ તો હોય જ. આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં ક્યાંય પણ ચાલતી તેમની રામકથામાં પણ તેઓ આમંત્રિત રહેતા. એક વખત 'સદ્ભાવના પર્વ'ના મંચ પરથી વક્તા તરીકે તેમણે લોકોને પોતાનું કલાકૌશલ્ય નિઃશુલ્ક શિખવાડવા ઓફર કરી હતી.

૨૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭ના દિવસે તેમને તેમના વાર્તાસંગ્રહ 'હારોહાર'ને મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક લેવા જવાનું હતું. એ જ દિવસે સવારે થોડા દિવસ અગાઉ એક કાર દુર્ઘટનામાં ઘાયલ થયેલા તેમના અધ્યાપક પૌત્રીનું હોસ્પિટલમાં જ અવસાન થયું અને તેઓ સખત ભાંગી પડ્યા હતા. બીમાર થયા, કમળો થયો. હૈદરાબાદ અધિવેશનમાં જવાની રેલવેટિકિટ કેન્સલ કરાવી. ૯ ડિસેમ્બરે અમે મિત્રો તેમને મળવા ગયા. આ વખતે તેમના ચહેરા પર પૌત્રીના અવસાનનો વિષાદ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો હતો. સમયે તેમણે મોરારિબાપુનું સુરતની રામકથાનું આમંત્રણકાર્ડ અમને આપ્યું. પોતે જઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી અમને જવા સૂચવ્યું. અમે ના પાડી. એકાદ કલાક અમે ત્યાં રોકાયા અને તે દરમ્યાન સાહિત્ય, સિનેમા અને સંગીતની ખૂબ વાતો કરી. આ વખતે તેઓ ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા. તે વખતે અમને ખબર ન હતી કે અમારી આ છેલ્લી મુલાકાત હશે.

૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ના દિવસે ઉજમશી અમદાવાદ કેન્સર હોસ્પિટલમાં વેન્ટિલેટર પર હોવાના સમાચાર મળ્યા. તેમના સ્વજનોના જણાવ્યા મુજબ તેઓ ત્યારે પણ મિત્રોને મળવા ઈચ્છતા હતા. પરંતુ અમે મિત્રો પહોંચીએ તે પહેલાં તો યમરાજ પહોંચી ગયા હતા. ભદ્રેશ્વર સ્મશાનગૃહે ઘણા સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિમાં તેમના અંતિમ સંસ્કાર થયા અને સાબર તટે તેમનો દેહ પંચમહાભૂતમાં વિલીન થઈ ગયો.

૧૧મી જૂન, ૧૯૪૩ના દિવસે ભોગાવો નદીના કાંઠે જન્મેલો ઝાલાવાડની ધરતીનો આ પનોતો પુત્ર ધ્રુવતારક તરીકે સદાય પ્રકાશતો રહેશે.

હિમાંશી શેલતને કુવેમ્પુ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર

કિરીટ દૂધાત

હિમાંશીબહેનને મહાન ક્ષત્ર કવિ કુવેમ્પુના નામ સાથે જોડાયેલો ઈ.સ. ૨૦૨૪નો 'કુવેમ્પુ રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર' આપવાની જાહેરાત થઈ છે. 'રાષ્ટ્રકવિ કુવેમ્પુ ટ્રસ્ટ' દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૧૩થી આ સન્માન ભારતની બંધારણ માન્ય ભાષાઓ પૈકી એક ભાષાના સર્જકને દર વર્ષે આપવામાં આવે છે, જેમાં પાંચ લાખ રૂપિયાનું માનધન, ચાંદીનો ચંદ્રક અને માનપત્રનો સમાવેશ થાય છે. ટ્રસ્ટના જણાવ્યા મુજબ આ પુરસ્કાર જાન્યુઆરી, ૨૦૨૫માં બેંગલુરુ મુકામે જાહેર સમારંભમાં અર્પણ થશે. આમ પણ કવિ કુવેમ્પુનો ગુજરાત સાથે એક અનોખો નાતો છે. હિમાંશીબહેનને અભિનંદન અને ટ્રસ્ટને શાબાશી.

આજના સમયમાં હિમાંશી શેલત જેવાં સર્જકનું આપણી વચ્ચે હોવું આશ્વાસનરૂપ છે. 'સાત પગથિયાં અંધારા કૂવામાં' નામની 'નવનીત'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ટૂંકી વાર્તાથી ઈ.સ. ૧૯૭૮માં એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી, ખાસ તો ઈ.સ. ૧૯૮૭માં એમનો પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'અંતરાલ' પ્રસિદ્ધ થયો એ સમયથી એમની ઓળખ મુખ્યત્વે વાર્તાકારની રહી છે. એક સજ્જ અધ્યાપક, નવલકથાકાર, ચરિત્રકાર, નિબંધકાર, વિવેચક, કટાક્ષકાર, મોટા ગજાનાં સંપાદક અને અનુવાદક જેવી બહુઆયામી ઓળખ ધરાવતાં હિમાંશીબહેનને નર્મદ અને મેઘાણીની બાબતમાં કરીએ છીએ એમ ફક્ત સાહિત્યકારના યોગદામાં મર્યાદિત કરી નાખીએ તો એ આપણી પણ ટૂંકી દૃષ્ટિ કહેવાશે. એમને એક કર્મશીલ-સર્જક તરીકે જાણવાનો પરિશ્રમ કરીશું તો એમનાં નામ અને કામનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

એક તબક્કે અંગત જીવનમાં ઊભી થયેલી કટોકટીમાંથી રાહત મેળવવા એ જાહેર પ્રવૃત્તિ તરફ વળ્યાં અને સુરતના રેલવે પ્લેટફોર્મ પર રખડતાં, ભટકતાં બાળકોનાં જીવનમાં પરિવર્તન લાવવાની એમની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તો આપણને 'પ્લેટફોર્મ નંબર ચાર' જેવું પુસ્તક મળ્યું, એમના પશુ અને પ્રાણીપ્રેમમાંથી આપણને 'વિકટર' જેવું સંસ્મરણ મળ્યું. સુરતની સેક્સ વર્કસબહેનોના કલ્યાણ માટેની પ્રવૃત્તિના પરિપાક રૂપે એ સ્ત્રીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી અદ્ભુત વાર્તાઓ મળી. એમની સેક્સ વર્કસનાં પાત્રોની વાર્તાઓનો સમયની દૃષ્ટિએ મંટો પછી પણ, મારા મતે, ઈયત્તા અને આયામની રીતે જોઈએ તો એનો વ્યાપ મંટોથી મોટો છે. એ વાર્તાઓમાં એમણે આ સ્ત્રીઓમાં અને મધ્યમ વર્ગની દરેક સ્ત્રીઓમાં માનવીય તત્ત્વનું જે નિરૂપણ કર્યું છે એનાથી આપણને નવી અને સ્વસ્થ દૃષ્ટિ મળી છે. સર્જકનું કામ જ આ છે. તમે જેને દૂરબીનના એક છેડેથી જોતા હતા એ દૂરબીન અવળું ફેરવીને એવી અલગ દૃષ્ટિ આપે કે આપણા પૂર્વગ્રહો અને ગ્રંથિઓમાં ઢીલ આવે. આ છે હિમાંશી શેલતનું પ્રદાન. તો, પાછલાં વરસોમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઓળખ અંગે જાણીજોઈને ઊભી કરાયેલી સંકીર્ણતા, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં મત વ્યક્ત કરવામાં ઘટતી જતી મોકળાશ,

ઉપરથી નક્કી કરી આપેલા એક જ narrativeને એજન્ડા તરીકે બધાને માથે ઠોકી બેસાડવાના ગણતરીપૂર્વકના દુરાગ્રહ સામેનો આકોશ એમનાં સર્જનનો ધ્રુવપદ રહ્યો છે.

એ હંમેશાં પોતાના સાહિત્યને કર્મશીલતાની અને પોતાની કર્મશીલતાને સાહિત્યની સરાણે ચડાવતાં રહ્યાં છે. આ વેળા એમનો આગ્રહ શુદ્ધ કલાકૃતિ નિપજાવવાનો રહ્યો છે. પરંતુ એમાં જીવનની આડે કલા આવે તો એવી કલાનો એમણે બહુ મોહ રાખ્યો નથી. એથી ક્યારેક એમની ઉત્તરકાળની કૃતિઓ એક સાદું સમીકરણ રચતી હોય એવું, મારા જેવાને, લાગે, પરંતુ એમના સાહિત્યને સમગ્રમાં જોતા એક જાગૃત પ્રહરી તરીકે પોતાની કર્મશીલતાને કોઈ પણ ભોગે જાળવી રાખવાનું એમનું સાતત્યપૂર્વકનું વલણ દેખાશે. એ રીતે હિંમંશીબહેન આપણાં એકમેવ સર્જક છે.

એમણે વી. એસ. નાઇપોલ પર પીએચ.ડી. કર્યું છે. નાઇપોલનાં પ્રવાસવર્ણનોમાં રહી રહીને એક અકળામણ પ્રગટ થતી લાગે કે એક સમયે જે દેશો યુરોપીય કોલોની હતા અને જેની સામે લડીને ગુલામીમાંથી આઝાદ થયાં પછી એ સંસ્થાનો સમય જતાં એમના ભૂતકાળના માલિકો એવાં યુરોપીય રાજ્યો કરતાં ઉત્તમ લોકશાહી તો ઠીક, નામની લોકશાહી પણ શા માટે સાબિત ન થયાં? ઊલટાનાં અધોગતિ પામીને banana republic - ચણામમરા અર્થવ્યવસ્થા - કેમ બની બેઠાં? આ આકોશ એ પોતાના તેજાબી ગદ્યમાં વ્યક્ત કરતાં. એ રીતે જાગૃક નાગરિક તરીકે હિંમંશીબહેનની પીડા એ છે કે આઝાદીના પચાસ-પંચોતેર વરસમાં ભારતમાં સામાન્ય નાગરિકની વિચારણાએ, જાહેરજીવનમાં અને રાજકીય ક્ષેત્રે કેવી કેવી ઊલટી દિશાઓ પકડી! એમણે આ પીડાને તીવ્ર કટાક્ષમય ગુજરાતીમાં સતત આપણી સાથે વહેંચી છે.

એક સમકાલીન તરીકે એમના અંગત પરિચયમાં પણ આવવાનું થયું છે. એક વાર હિંમંશીબહેન સાથે અમે બે-ત્રણ મિત્રો ક્યાંક પ્રવાસ કરતા હતા. રસ્તામાં કોઈ અજાણ્યા ગામની અંતરિયાળ ગલીમાં બે ઘડી રોકાયાં. ત્યાં તો બે-ત્રણ કૂતરાં આવીને કાયમી પરિચય હોય એમ એમની સાથે ગેલ કરવા માંડ્યાં. મિત્રોએ પૂછ્યું કે, ‘તમે આ ગામમાં અગાઉ આવી ગયાં છો? આ બધાં જૂનાં પરિચિત છે?’ એમણે હસીને ના પાડી. ‘તો આ બધાં...?’ એમણે કહ્યું, ‘ફક્ત હું નહીં પણ એવી દરેક વ્યક્તિ કે જે પ્રાણીપ્રેમી છે એને પૂર્વપરિચય ન હોય તોપણ આ પ્રાણીઓ, અકળ સમજણથી જાણી જાય છે કે આ આપણું સ્વજન છે. તમારે એમને અગાઉ મળવાની જરૂર નથી!’ બીજો પ્રસંગ, હું ‘કૂતરાં’ વાર્તા લખતો હતો ત્યારે બે-ત્રણ નરસલનાં કૂતરાંની લાક્ષણિકતાઓ જાણવા એમને ફોન કર્યો. મારી જિજ્ઞાસા પરથી એમને લાગ્યું કે હું કૂતરાંની સમગ્ર જાત વિશે કશુંક આડુંઅવળું લખીશ. એમણે કરેલી કડક ઊલટતપાસને અંતે જાણ્યું કે મારી વાર્તામાં માણસજાતના આ સાચા દોસ્ત વિશે કશું ઘસાતું નહીં લખું પછી જ એમની જાણકારીનો દાબડો ખૂલ્યો.

આ લખાણની શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે કે કુવેમ્પુ સાથે ગુજરાતને એક વિશિષ્ટ અનુબંધ છે, ઈ.સ. ૧૯૬૭નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર આપણા ઉમાશંકર જોશી સાથે કુવેમ્પુને સહિયારો મળ્યો હતો. અલબત્ત, હિંમંશીબહેનને ઈનામોની નવાઈ નથી એ આપણે જાણીએ છીએ પણ જ્ઞાનપીઠથી સહેજ યાદ આવ્યું કે, હિંમંશીબહેનના અસંખ્ય પ્રશંસકોની જેમ મારા મતે પણ, દડો હવે જ્ઞાનપીઠના દરબારમાં છે.

શ્રદ્ધાંજલિ

પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય(૧૫/૮/૧૯૩૪-૧૧/૧૨/૨૦૨૪) :
ગુજરાતી સંગીતનું ઘરેણું અને ઘરાણું : ભાવાંજલિ

અમર ભટ્ટ

૧૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૨૪ના દિવસે (તિથિ પ્રમાણે માગશર સુદ ૧૧- જે ગીતાજયંતી પણ છે અને કબીર નિર્વાણદિન પણ) ગુજરાતી સુગમસંગીતને પોતાનાં સ્વરાંકનો અને ગાનથી રળિયાત કરનારા કલાકાર પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય(હવે પછી એમને સૌ કલાકારો જે હુલામણા નામથી બોલાવતા હતા તે નામ ‘પીયુ’ તરીકે ઉલ્લેખીશ)નો સ્વર ઈશ્વરલીન થયો. એમનાં જીવન અને સંગીત વિશેની કેટલીક વાતો અને કેટલીક મારી અંગત સ્મૃતિઓ વાગોળીને આ મૂર્ધન્ય સંગીતકારને અંજલિ આપવી છે. એમની પાસે સુગમસંગીતની ખૂબીઓ શીખવાનો મને મળેલો આનંદ પણ વહેંચવો છે અને એમનાં, મને ખૂબ પ્રિય એવાં, સ્વરાંકનોનો રસથાળ પણ તમારી સમક્ષ મૂકવો છે.

ઉત્તરસંડા એમનું ગામ. પિતા જાણીતા ડૉક્ટર હતા અને રાજપીપળા રાજ્યમાં ફરજ બજાવતા હતા. માતાનો કંઠ ખૂબ સારો. સરવા કાન, સતેજ યાદશક્તિ અને જે કાંઈ સાંભળ્યું હોય તે અદ્વલ ગાઈ બતાવવાની સક્ષતા ધરાવતા બાળ પુરુષોત્તમને એક શુભેચ્છક તે સમયે ખૂબ પ્રચલિત આર્ય નૈતિક નાટક મંડળીના સંચાલક પાસે લઈ ગયા અને કેંક ગાવા કહ્યું. ‘પીયુ’એ “રામરાજ્ય” ફિલ્મનું નૂરજહાંએ ગાયેલું “બીના મધુર મધુર કુહ બોલ” ગાઈ સંભળાવ્યું. સૌ કોઈ તાજ્જુબ થઈ ગયા. તરત રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટને આ ગીતની તર્જ ઉપર શબ્દો લખી આપવા કહેવામાં આવ્યું અને એમણે લખી આપ્યું “સાધુ ચરણ કમલ ચિત્ત જોડ”. ‘પીયુ’ બાલસાધુના વેશમાં સ્ટેજ પર પ્રથમ વાર આવ્યા- આર્ય નૈતિક નાટક મંડળીના નાટક “અપરમાતા”માં બાળકલાકાર તરીકે. અમદાવાદમાં પહેલા જ શોમાં એમણે ગાયેલા રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટલિખિત ગીત “સાધુ ચરણ કમલ ચિત્ત જોડ”ને ૧૭ વાર વન્સ મોર મળ્યા. અઢારમા વન્સ મોર વખતે થાકી ગયેલા બાળ પુરુષોત્તમ સ્ટેજ ઉપર જ ઊંઘી ગયા. ચાર્લી ચેપ્લિનનું સ્મરણ થાય છે. ચાર્લીનાં માતા સ્ટેજનાં કલાકાર હતાં; પણ એક વાર એમનું ગળું બરાબર ન હોવાથી બરાબર રજૂઆત ન કરી શક્યાં તેથી શ્રોતાઓએ એમનો હુરિયો બોલાવ્યો. આયોજકોએ આબરૂ બચાવવા ૮-૯ વર્ષના ચાર્લીને સ્ટેજ પર મૂક્યો ને પછી તો ચાર્લી ચેપ્લિન કલાજગતમાં છવાઈ ગયા. ‘પીયુ’ ૧૯૪૧ અને ફરી ૧૯૪૪માં ઘરેથી ભાગીને મુંબઈ ગયા, પણ ગભરાઈને ગામભેગા થઈ ગયા. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૩૪ના દિવસે જન્મેલા આ કલાકાર ૧૫મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના દિવસે ભારતને આઝાદી મળી તે પહેલાંથી જ

આઝાદ હતા. સ્ટેજની દુનિયા માટે એ મુંબઈ જાય તે માતાપિતાને પસંદ નહોતું ત્યારે રહસ્યગર્ભિત વાતો કહેવા માટે જાણીતા એમના દાદાએ માતાપિતાને કહ્યું કે એને મુંબઈ બોલાવી રહ્યું છે, એને આશીર્વાદ આપો ને મોકલો. સંગીત અને રંગમંચ માટેની લગન અને અંદરની અગનને લીધે આ સંગીતનો ને સ્ટેજનો જીવ પાછો મુંબઈ ગયો. એક પછી એક સુખદ સંયોગ બનતા ગયા - જૂની રંગભૂમિના દિગ્ગજ અશરફખાને એમને સાંભળ્યા અને એમના થકી એ અનેક કલાકારો અને શુભેચ્છકોના સંપર્કમાં આવ્યા. કહે છે કે અશરફખાન ગ્રીનરૂમમાં તૈયાર થાય તે દરમિયાન બાળ પુરુષોત્તમને સાંભળતા. દિલીપ ઘોળકિયા સાથેની અનાયાસ મુલાકાતે 'પીયુ'ને એમના માનસગુરુ અવિનાશ વ્યાસનો સંપર્ક કરાવ્યો અને પછી તો અંગ્રેજીમાં કહે છે તેમ - Rest is history. અવિનાશ વ્યાસના સંચાલનમાં ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં "આ માસનાં ગીતો" કાર્યક્રમ યોજાતો. અવિનાશ વ્યાસની ગેરહાજરીમાં આનું સંચાલન અવિનાશભાઈના આ 'પશવા' - એટલે કે 'પીયુ'ને સોંપાયું અને અનેક વર્ષો સુધી આ કાર્યક્રમ એમણે સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યો. અવિનાશ વ્યાસ મહિલાઓ માટે સુગમસંગીતના વર્ગો ચલાવતા તેનું સંચાલન પણ 'પશવા'એ સંભાળ્યું. એ માટે હાર્મોનિયમ વગાડવું જરૂરી હતું. 'પીયુ'એ રોજના પાંચ-છ કલાક રિયાઝ કરીને હાર્મોનિયમ પર પોતાની હથોટી જમાવી લીધી. એક શુભેચ્છકના સૂચનથી શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ આપવા માટે પ્રખ્યાત એવા શ્રી નવરંગ નાગપુરકર પાસે શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ લેવી શરૂ કરી. એમણે એક નિયમ લીધેલો - તાનપુરા પર રિયાઝ કર્યા વગર અન્નનો દાણો ન લેવો. આ નિયમનું જડબેસલાક પાલન જીવનના અંત સુધી એમણે કર્યું. ઉસ્તાદ નઝાકત અલી - સલામત અલીના પરિચયમાં આવ્યા પછી અનેક વાર એમણે એમના ગાયન સાથે હાર્મોનિયમ સંગત કરી. આ ઉસ્તાદો સાથેની સંગત દરમિયાન મંગેશકર પરિવારની મીઠી નજર પીયુ પર પડી. આમ, વાતમાંથી વાત બનતી ગઈ. રમેશ પારેખે કવિતાલેખનની સુખદ અનુભૂતિ વર્ણવવા કહેલો આ શે'ર 'પીયુ'ના સંગીતજગતમાં પ્રવેશ માટે વાપરવા માંગુ છું -

**“ઉઠાવું પેન ત્યાં થાતાં પતંગિયાનાં શુકન,
ફૂલોનું નામ લખું ત્યાં જ અનુકૂળ પવન”**

સુખ્યાત બ્રાઝિલિયન લેખક પાઓલો કોહેલોની નવલકથા “આલ્કેમિસ્ટ”માં એક યાદગાર વાક્ય મારે ટાંકવું છે-

“When you want something, all the universe conspires in helping you to achieve it”.

'પીયુ' સંગીતક્ષેત્રે એક પછી એક સોપાન સર કરતા ગયા. તાજુબની વાત એ છે કે ૧૯૫૦માં એમણે પાર્શ્વગાયક મુકેશજી સાથે એક ડ્યુએટ ગાયું-“અમે ગામડાના માણહ છીએ”; જેમાં એમણે સ્ત્રીના અવાજમાં ગાયું. આ ગીત મૂળ ગીતા રોચ ગાવાનાં હતાં; પણ સંજોગવશાત્ તે આવી ન શક્યાં અને માટે 'પીયુ'એ આ રચના ગાઈ. નૃત્યનાટિકાઓના સફળ દિગ્દર્શક શ્રી યોગેન્દ્ર દેસાઈ દ્વારા દિગ્દર્શિત અનેક નૃત્યનાટિકાઓમાં અવિનાશ

વ્યાસ અને ‘પીયુ’નું સંગીત ખૂબ પ્રશંસા પામ્યું. આશા ભોસલે પણ આ નૃત્યનાટિકાઓમાં ગાતાં. ‘પીયુ’ના સ્વરનિયોજનોથી પ્રભાવિત થઈને લતા મંગેશકરે એમનાં કેટલાંક ગીતો ગાયાં. - ભાસ્કર વોરાલિખિત “હેયાને દરબાર”, વેણીભાઈ પુરોહિતરચિત “માઝમ રાતે નીતરતી ચાંદની” અને ગરબી કવિ દયારામની રચના-“હવે સખી નહીં બોલું, નહીં બોલું નહીં બોલું રે”. “હેયાને દરબાર” આકાશવાણી, મુંબઈ માટે ૧૯૫૯માં ધ્વનિમુદ્રિત થયું. તે વખતે આકાશવાણી, મુંબઈમાં ગુજરાતી સુગમસંગીત વિભાગમાં પ્રોડ્યુસર તરીકે ભારતીય સંગીત અને પાશ્ચાત્ય સંગીત(harmony, chords વગેરે) બંનેના જાણકાર સ્વરકાર શ્રી અજિત મર્યન્ટ હતા. એમણે લખેલો આ ગીતના ધ્વનિમુદ્રણ અંગેનો યાદગાર પ્રસંગ ભાસ્કર વોરાનાં ગીતોના પુસ્તક ‘હેયાને દરબાર’માં છપાયો છે-

“...હેયાને દરબાર’ગીતની વાદ્યસંગીતરચના(Arrangement) માટે સુવિખ્યાત સંગીત-દિગ્દર્શક બેલડી લક્ષ્મીકાંત-પ્યારેલાલમાંના શ્રી પ્યારેલાલ શર્મા આવ્યા હતા. ગીતસંગીતના રિહર્સલ બાદ શ્રી પ્યારેલાલને પિયાનોવાદનની ખોટ જણાઈ. એમણે મને પિયાનો વગાડવાનું સૂચન કર્યું પણ ધ્વનિમુદ્રણની જવાબદારી મારે માથે હોવાથી હું લાચાર હતો. આખરે મેં તોડ કાઢ્યો કે પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય પિયાનોસંગત હાર્મોનિયમ-વાદનની રીતે કરે.....માત્ર એક જ ધ્વનિમુદ્રણમાં ગીત ધ્વન્યાંકિત થઈ ગયું. ‘Harmony’ના સિદ્ધાંતોથી અજાણ હોવા છતાં ભાઈ પુરુષોત્તમે કોઠાસૂત્રથી પ્રમાણભૂત ‘આર્પેજિયોસ’ અને ‘કોર્ડ્સ’ વગાડી ગીતને સભર કરી દીધું. ધ્વન્યાંકિત ગીત સાંભળીને લતા મંગેશકર તૃપ્ત થયાં.”

(પાશ્ચાત્ય સંગીતની પરિભાષામાં ‘કોર્ડ્સ’ એટલે ત્રણ કે તેથી વધુ સ્વરોનું સંયોજન જે એકસાથે વાગે ત્યારે લયદાર મિશ્રણ ઊભું થાય અને ‘આર્પેજિયોસ’ એટલે ‘કોર્ડ્સ’ના સ્વરો એકસાથે નહીં પણ એક પછી એક વાગે તે.) આમ, પાશ્ચાત્ય સંગીતની ટેકનિક ન જાણતા હોવા છતાં ‘પીયુ’ એમના હાર્મોનિયમવાદનમાં એ વાત લઈ આવ્યા. આ ગીતનાં સ્વરાંકન અને ગાન તો એકદમ કર્ણપ્રિય હતાં જ, ને એમાં વળી સૂઝપૂર્વકની વાદ્યસંગત ભળી.

મહંમદ રફીસાહેબે એમની ખૂબ જાણીતી ગઝલ “દિવસો જુદાઈના જાય છે” (શાયર: ગની દહીંવાલા)ગાઈ અને બેગમ અખ્તરે એમની બે ગઝલો ગાઈ - મરીઝસાહેબની “મેં તજી તારી તમન્ના એનો આ અંજામ છે” અને બેફામસાહેબની “શું જલું કે કોઈની જાહોજલાલી થાય છે”. ‘પીયુ’ના સ્વરાંકનમાં શ્રી જિતુભાઈ મહેતાની રચના “અમથી અમથી મૂઈ, ઓલ્યા માંડવાની જૂઈ”ની, ‘પીયુ’, રાસબિહારી દેસાઈ અને પિનાકિન મહેતાની ત્રિપુટીએ ગાયેલી, રેકર્ડ મારાં મમ્મીની પ્રિય રેકર્ડ હતી.

એમનાં લગ્ન સંગીતશાસ્ત્રનાં જાણકાર એવાં ચેલાણા ઝવેરી સાથે થયાં. એમની બંને પુત્રીઓ - વિરાજ અને બીજલ ખૂબ સુરીલાં ગાયિકાઓ છે. ઓછામાં ઓછા ૧૫૦૦૦ જેટલા કાર્યક્રમોમાં કેવળ ગુજરાતી રચનાઓ પ્રસ્તુત કરીને અનેરી લોકચાહના મેળવનારા ‘પીયુ’ને સહકલાકાર તરીકે કોકિલકંઠી ગાયિકા હંસાબહેન દવેનો સાથ મળ્યો. અવિનાશ વ્યાસને માતાજીમાં ખૂબ આસ્થા હતી. એમના માનસપુત્ર ‘પીયુ’ પણ માતાજીના પરમ

ભક્ત હતા. ઘણાં વર્ષો સુધી દર બેસતા વર્ષે તે મોટા અંબાજી દર્શન કરવા જતા. બેઠક હોય કે મોટા રંગમંચનો કાર્યક્રમ હોય, ‘પીયુ’ મોટે ભાગે શરૂઆત માતાજી ઉપરની અવિનાશ વ્યાસની રચના “હવે મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડો મોરી માત, ગગન આવી નોરતાની રાત”થી કરતા.

એવું નહોતું કે એમણે સંઘર્ષ નહોતો કર્યો. એ ઓપેરા હાઉસથી ચાલતા અંધેરીના મોહન સ્ટુડિયો કેટલીય વાર ગયા હશે. એમનો અવાજ આમ તો સહેજ husky-; પણ અવાજના modulations - ઉતાર-ચઢાવ કે આરોહ-અવરોહ દ્વારા ને સતત રિયાઝ દ્વારા એમણે એમના અવાજમાં અજબગજબની મીઠાશ આણી. રજૂઆતની તાજગી અને સ્વયંરક્ત ઊપજોએ સમગ્ર ગાયકીમાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા. તકલીફો વેઠીને ‘ઉપાધિયોગ’ને ‘સમાધિયોગ’માં પરિવર્તિત કરીને આ કલાકાર ગુજરાતી સંગીતજગતમાં છવાઈ ગયા. આત્મવિશ્વાસ, મક્કમ મનોબળ અને સંગીતની રટ એ એમની સફળતાના પાયામાં હતાં.

‘પીયુ’ નાની બેઠકો-મહેફિલો કે મોટા રંગમંચના કાર્યક્રમો બંનેમાં સરખી તક્ષીનતાથી પ્રસ્તુતિ કરતા. મારે એમની બેઠકોની વાત ખાસ કરવી છે, કારણ કે હું મારી દસ વર્ષની ઉંમરથી એમની બેઠકો માણતો આવ્યો છું. સહેજ માંડીને વાત કરું. અમદાવાદમાં રાયબડમાં મારું મોસાળ (મારાં મમ્મીના પ્રપિતામહ નરસિંહરાવ દિવેટિયાનું ઘર) એ ઘર ‘પીયુ’ની રાતોની રાતો ચાલી હોય તેવી એકાધિક મહેફિલોનું સાક્ષી હતું. હું શરૂઆતનાં વર્ષોમાં કુતૂહલવશ અને પછી રસપૂર્વક આવી મહેફિલો માણતો. શ્રોતાઓમાં સુધાબહેન- ક્ષેમુભાઈ દિવેટિયા, વિભાબહેન-રાસબિહારી દેસાઈ, હર્ષદા-જનાર્દન રાવલ જેવાં ગુજરાતી સંગીતનાં જાણીતાં કલાકારો તો ખરાં જ; પણ તે ઉપરાંત માધવ રામાનુજ જેવા કવિઓ અને થોડા સહૃદયી શ્રોતાઓ હોય. સ્વરકાર દક્ષેશ ધ્રુવ, જે વ્યવસાયે સોલિસિટર અને ‘પીયુ’ના પરમ મિત્ર અને ચાહક પણ હતા તે મે મહિનામાં કોર્ટમાં વૈકેશન હોય તે દરમિયાન મુંબઈથી અમદાવાદ આવતા; દિવેટિયા કુટુંબના જમાઈ હોવાથી મારા મોસાળમાં રહેતા. ૧૯૭૪માં મે મહિનામાં મારા મોસાળમાં સૌપ્રથમ વાર ‘પીયુ’ને મારી ૧૦ વર્ષની વયે આવી બેઠકમાં સાંભળ્યા. આવી બેઠકો - કે જેમાં કલાકાર તેને પોતાને પ્રિય હોય તેવી રચનાઓ રજૂ કરે, તેમાં ઊપજ અંગની ગાયકી દ્વારા ગીતમાં તે દિવસના તે ક્ષણે સૂઝે તેવા રંગ પૂરે, ભાવકો તરફથી મળતી તત્કાણની દાદ કલાકારને નવી ઊપજ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે - હવે જૂજ થતી જાય છે. આવી મહેફિલોની જીવંતતા બહુ ચેપી હતી. એનો રંગ લાગે પછી મોટા મંચ પર આમજનતાને રાજી કરવા થતા કાર્યક્રમો બેઠક માણનારાને પસંદ ન પણ પડે. ‘પીયુ’ને તે વખતથી લગભગ છેક સુધી મેં સાંભળ્યા. છેલ્લે તારીખ ૨૪ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૪ના દિવસે હું એમને સ્વરકાર દક્ષેશ ધ્રુવના પુત્ર અને પુરુષોત્તમપ્રેમી શ્રીરાજ ધ્રુવ સાથે મુંબઈ એમના પેડર રોડના નિવાસસ્થાને મળ્યો, ને અમારી ફરમાઈશથી કેટલીક દુર્લભ રચનાઓ એમણે ગાઈ સાંભળાવી. ‘પીયુ’ને આટલાં વર્ષો સતત સાંભળીને થયેલી અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા કવિવર ટાગોરના શબ્દો ઉછીના લઉં છું -

“તમે કેવી રીતે ગાન કરો હે ગુણી?

હું તો સુણી અવાક, રહું કેવળ સુણી

સૂરનો પ્રકાશ ભુવને આખા ફેલે
 સૂરનો પવન વ્યાપી ગગને રેલે
 પાષાણ તોડી વ્યાકુળ વેગે ધસે વહી જાય સૂરની સૂરધૂની
 મનને થાય એ તારા જેવું ગાય
 કંઠમાં મારા સૂર ન ખોજ્યો જાય
 કહેવા હું ચાહું કેંક વચન
 હાર સ્વીકારી પ્રાણ આ મારા રુએ
 મુજને તમે બાંધ્યો કેવા પાશે,
 યોગમ મારી, સૂરની જાળ વણી?"

મારા આગ્રહથી મારા ઘરમાં ૧૪ નવેમ્બર, ૧૯૮૬ના દિવસે એમની બેઠક યોજેલી. એમાં પચાસેક શ્રોતાઓ આવશે એમ ધારેલું; પણ mouth publicity એટલી બધી થઈ કે લગભગ ૩૦૦ શ્રોતાઓએ રાતના ૯ થી સવારે ૪.૩૦ સુધી એમને અને હંસાબહેનને ભરપેટ માણેલાં. મારું સદ્ નસીબ કે શ્રોતાઓમાં ક્ષેમુભાઈ-સુધાબહેન, રાસભાઈ-વિભાબહેન, ગૌરાંગ વ્યાસ, સૌમિલ-શ્યામલ - આરતી મુનશી તો ખરાં જ; પણ શાયર ગની દહીંવાલા પણ હાજર હતા અને એમની સાથે 'પીયુ'માં કેંક ભાળી ગયેલા સંગીતપ્રેમી સુરુભાઈ વોરા પણ હતા. ગની દહીંવાલાની ઘણી રચનાઓ એ દિવસે એમણે રજૂ કરી. આમ તો ગની દહીંવાલાની, 'પીયુ'એ સ્વરબદ્ધ કરેલી, બધી જ રચનાઓ મને પ્રિય છે; પણ સ્થળ સંકોચને કારણે બેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરું-

“મારગ મળશે હે હૃદય તો મૂંઝવણનું શું થશે
 ધાર કે મંઝિલ મળી ગઈ તો ચરણનું શું થશે”

આ ગઝલનું રાગ આભોગી ઉપર આધારિત સ્વરાંકન એ ગુજરાતી કાવ્યસંગીતનો 'ખયાલ' છે તેમ હું માનું છું. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં 'ધ્રુપદ' શૈલીના ગાયન પછી જે શૈલી આવી અને આજે મહદંશે રજૂ થાય છે તે 'ખયાલ' શૈલીનું ગાયન. ગુજરાતી સંગીતના દરેક ઊભરતા કલાકાર માટે કેટલીક રચનાઓ શીખવી જરૂરી છે. રૂપક તાલ(સાત માત્રા) માં ધીમી લયમાં આ સ્વરરચના અનેરું વાતાવરણ ઊભું કરે છે. બીજી રચના તે

“હૈયું ઠાલવવું છે મારે
 અવળું છે આ આભ શકોરું, સવળું થાશે ક્યારે”

આ સ્વરરચનામાં આપણા સંગીત અને પાશ્ચાત્ય સંગીતનું રૂડું મિશ્રણ છે અને એનું 'પીયુ'એ કરેલું ગાન એ આપણા કાન માટે અમૂત સમાન છે.

ઉમાશંકર જોશીએ શાસ્ત્રીય ગાયક ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમ ખાનસાહેબના અવસાન સમયે શિખરિણી છંદમાં લખેલા કાવ્યમાંની આ પંક્તિઓ 'પીયુ' નથી ત્યારે મારે કહેવી છે -

“હતું તારે કંઠે પરમ કેં કર્ણામૃત સમું
 બધાયે નાદોને જીવતર મજ્યું કંઠ તુજથી”

સંગીતનું પ્રથમ કામ શાંતિ આપવાનું છે અને એ માટે ગાયકીમાં space -pauses- યેન હોવા જરૂરી છે. માટે જ આવાં સ્વરાંકનો દિલોદિમાગ પર ઊંડી અસર કરે છે અને ગાયકની ખરી કસોટી આવાં સ્વરાંકનોની પેશગીમાં થતી હોય છે. મોઝાર્ટનું વાક્ય છે-It is the space between the notes that makes the music. ‘પીયુ’નું ગાયન રસ, યેન અને ભાવથી ભરપૂર હતું.

મોટા સ્ટેજ પરના કાર્યક્રમોમાં સૂરપ્રધાન રચનાઓ, અને બેઠકોમાં શબ્દપ્રધાન રચનાઓ ‘પીયુ’ રજૂ કરતા. બંને પ્રકારની પ્રસ્તુતિમાં શબ્દ પર સૂરનો અભિષેક થઈ રહ્યો છે તેમ શ્રોતાઓને લાગતું. આજકાલ જોવા મળતી વાદ્યસંગીતની અતિશયતા ક્યારેય એમના સ્ટેજ શોઝમાં જોવા નહોતી મળતી. સ્ટેજ પર એ પોતે, એમનું હાર્મોનિયમ, હંસાબહેન દવે, તબલાવાદક અને કદાચ મંજીરાં જેવાં વાદ્યોના કલાકાર હોય છતાં સ્ટેજ ભરેલું લાગતું. એ ગાતા ન હોય ત્યારે એમનું હાર્મોનિયમ ગાતું હોય એવું અદ્ભુત હાર્મોનિયમ એ વગાડતા. ટાગોર અને નહેરુજીએ જો એમનું હાર્મોનિયમ સાંભળ્યું હોત તો એમનો હાર્મોનિયમ પ્રત્યેનો અણગમો ટક્યો ન હોત. આવા સ્ટેજ શોઝમાં લોકપ્રિય અને ઝમકદાર રચનાઓની વચ્ચે પણ ‘પીયુ’ એકાદ એમને ગમતી ગુજરાતી કવિતા પણ પ્રસ્તુત કરતા અને એ રીતે શ્રોતાઓના કાનને પણ તૈયાર કરતા અને રસથી સમૃદ્ધ કરતા. સ્વભાવ રમૂજ, ટીબળી ને વળી નાનપણથી નકલ કરવામાં પાવરધા હોવાને લીધે ભલભલાની મિમિક્રી કરીને કાર્યક્રમમાં ભરપૂર મનોરંજન પીરસતા. એમને પ્રથમ વાર સાંભળ્યા હોય તેવો શ્રોતા કે એમને અનેક વાર સાંભળીને પરિપક્વ થયેલો શ્રોતા કાર્યક્રમમાથી કેંક મેળવીને જતો. એકની એક રચના (દા. ત. રંગલો જામ્યો કાલિંદડીને ઘાટ) હજાર વાર ગાઈ હોવા છતાં એક હજાર એકમી વાર પણ તે એટલા જ ભાવ અને એટલી જ નિષ્ઠાથી ગીત અને ગાનમાં રમમાણ થઈને એવી રીતે રજૂ કરતા કે એ everfresh-evergreen લાગે. રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલનો શે’ર છે-

“રોનક ચહેરા પર ન જો લાવી શકો
છલકો નહીં તો ક્યાંથી છલકાવી શકો”

‘પીયુ’ છલકીને છલકાવનારા કલાકાર હતા. મારી જેમ ઘણાની એવી લાગણી હશે જ કે એમનાં સંગીતની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ કહી શકાય એવાં સ્વરાંકનો એમણે બેઠકોમાં રજૂ કર્યાં જે મોટા સ્ટેજ શોઝમાં રજૂ ન થઈ શક્યાં. એનું કારણ કદાચ ગુજરાતી પ્રજાની એ ગીતો ઝીલવાની ક્ષમતા અંગે શંકા હોઈ શકે; પણ એમાં અંતે ગુમાવ્યું છે ગુજરાતી પ્રજાએ. કદાચ એટલા માટે જ નાની મહેફિલો, બેઠકોમાં ગાવા ‘પીયુ’ હંમેશાં તત્પરતા બતાવતા, કારણ કે એમાં જ એમનું કલાકાર તરીકેનું શ્રેષ્ઠ પીરસવાનો એમને મોકો મળતો. ૨૦૧૬નું સાહિત્યનું નોબેલ પારિતોષિક અમેરિકન ગીતકાર-સંગીતકાર-ગાયક બૉબ ડાઇલને મળ્યું. આ પારિતોષિક સ્વીકાર-પ્રવચનમાં બૉબ ડાઇલને જે કહ્યું તે અનુભવ ‘પીયુ’નો પણ હશે જ-

“....As a performer I’ve played for 50,000 people and I’ve played for 50 people and I can tell you that it is harder to

play for 50 people. 50,000 people have a singular persona, not so with 50. Each person has an individual, separate identity, a world unto themselves. They can perceive things more clearly. Your honesty and how it relates to the depth of your talent is tried....”

૨૦૧૭માં ‘પીયુ’ને ભારત સરકારે પદ્મશ્રીથી નવાજ્યા.

મોટા સ્ટેજ શોઝમાં એમણે રજૂ કરેલી રચનાઓમાંના કાવ્યતત્ત્વ અંગે ઘણા puristsને વાંધો હતો; પણ ‘પીયુ’ની નજીક હોવાથી એટલું હું ખાતરીપૂર્વક કહીશ કે ‘પીયુ’ની માતૃભાષા પ્રત્યેની નિષ્ઠા અજોડ હતી. “નવનીત સમર્પણ”માં રાજુ દવે દ્વારા લેવાયેલા ઇન્ટરવ્યૂમાં એમણે કહેલું-

“...મને ભાષા સાથેની એક લગન હતી. માતૃભાષાની. ધુરંધરો કહેતા કે ગુજરાતીમાં ભજન, દુહા અને ગરબા સિવાય મ્યુઝિક ક્યાં છે? મને લાગી આવ્યું. મનમાં ગાંઠ વાળી કે જોઈ લો અને દેખાડ્યું કે ગુજરાતી સંગીત શું છે.”

એમના માનસગુરુ અવિનાશ વ્યાસના અવસાન પછી ઉમાશંકર જોશીએ અવિનાશ વ્યાસને અંજલિ આપતાં જે લખ્યું હતું તે એમના ‘શેષ સમયરંગ’ પુસ્તકમાં છપાયું છે-

“..... પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ-મંચનકલાઓમાં એ રચ્યાપચ્યા રહ્યા. અનેકના ગળામાં બેસી જાય એવાં અગિયાર હજાર જેટલાં વિવિધ લોકભોગ્ય ગીતો રચ્યાં-ગાયાં. ... તે રચનાઓ મુખ્યત્વે સૂરલક્ષી હતી, શબ્દલક્ષી ન હતી. શબ્દ તો આધાર માત્ર. ગીત ઊંચકાય તે તો એની તર્જની તાજગી, નવીનતા અને તાત્કાલિક ચેતોહરતાને કારણે.... એમની રચનાઓની મુલવાણી કવિતાની દૃષ્ટિએ ન કરવાની હોય, એના લોકભોગ્ય સ્વરવૈભવની દૃષ્ટિએ જ કરવાની રહે. તેઓ માતાના ભક્ત હતા અને એમની માતાની પૂજા અંગેની કેટલીક રચનાઓ કવિત્વગુણ ધરાવતી હોવા સંભવ છે. ગેય, સુગેય ગીતો મોસમે મોસમે પ્રજાને મળતાં રહેવા જોઈએ(પછી એમાંથી જે કોઈક ગણતર કૃતિઓ કાવ્ય તરીકે ટકે)....”

આ શબ્દો ‘પીયુ’એ દીવાને-આમ માટે આપેલાં-ગાયેલાં ગીતો અને એમણે ગુજરાતી સંગીતક્ષેત્રમાં આપેલા પ્રદાન માટે પણ કહી શકાય.

મને હંમેશાં એવું લાગ્યું છે કે સુગમસંગીત ‘પીયુ’નો વ્યવસાય હતો ને કાવ્યગાન એમનો શોખ હતો. કેટકેટલા કવિઓની કેટકેટલી ઉત્તમ કવિતાઓ એમણે ગાઈ કે સ્વરબદ્ધ કરી. કવિઓનું લિસ્ટ આપું, પણ એ અધૂરું જ રહેશે-

નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, મોરારસાહેબ, ગોરખનાથ, ભગા ચારણ, દયારામ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા, રામનારાયણ પાઠક, શયદા, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જોશી, રાજેન્દ્ર શાહ, મકરન્દ દવે, જયન્ત પાઠક, મરીઝસાહેબ, શૂન્ય પાલનપુરી, અમૃત ઘાયલ, મનસ્વી પ્રાંતીજવાલા, બેફામસાહેબ, સૈફ પાલનપુરી, જલન માતરી, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર દવે, જગદીશ જોશી, આદિલ મન્સૂરી, રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી,

માધવ રામાનુજ, મનોજ ખેરિયા, રાજેન્દ્ર શુક્લ, પન્ના નાયક, વિનોદ જોશી, મુકેશ જોશી, હિતેન આનંદપરા, કેલાસ પંડિત, ડૉ. હેમેન દેસાઈ, ભગવતીકુમાર શર્મા રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', ભાસ્કર વોરા, જિતુભાઈ મહેતા, અવિનાશ વ્યાસ.....

શાસ્ત્રીય સંગીતની તાલીમ અને લોકસંગીતકારો સાથેની મૈત્રી એમને સ્વરાંકનોમાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડી. પરંપરાગત ગઝલોનાં, એમણે કરેલાં સ્વરનિયોજનોમાં રાગસંગીતનો આધાર જોવા મળશે - જેમ કે બેગમ અપ્તરે ગાયેલી ગઝલ 'મેં તજી તારી તમન્ના' રાગ જોગ પર આધારિત છે; બેફામસાહેબની 'પીયુ'એ ગાયેલી ગઝલ 'સપના રૂપેય આપ ન આવો નજર સુધી'માં રાગ મધુવંતીના સ્વરો છે. મને ખૂબ ગમતું સ્વરાંકન તે મીરાંબાઈની કૃતિ 'માઈ રી મીં તો મધુવનમેં નીરખ લિયો નંદલાલ', જેમાં રાગ ગાવતીના સ્વરો છે. દયારામનાં પદો - 'હવે સખી નહીં બોલું, નહીં બોલું, નહીં બોલું રે' અને 'વૃંદાવનમાં થનકાર થનક થૈ'માં ગુજરાતની પ્રાદેશિક સોડમ સંભળાશે. રમેશ પારેખની રચના 'હવે પાંપણોમાં અદાલત ભરાશે' અને અનિલ જોશીના ગીત 'સુકી જુદાઈની ડાળ તણાં ફૂલ અમે'માં સંગીતના બારેબાર સ્વરોનો ખૂબીપૂર્વકનો ઉપયોગ એમણે કર્યો છે અને પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં વપરાતા 'કોર્ડ્સ'નો આધાર આ રચનાઓને અનોખી કર્ણપ્રિયતા બક્ષે છે. આમ, સ્વરાંકનોમાં એમણે પરંપરા પણ જાળવી અને પ્રયોગશીલતા પણ દાખવી.

એમની પાસે બેસીને શીખવાનો લ્હાવો મને મળ્યો હતો. ૧૯૯૮માં મેં 'પીયુ'ને ગઝલના સ્વરનિયોજન વિશે માર્ગદર્શન આપવા વિનંતી કરી હતી. એક દિવસ એ અમદાવાદમાં એમના પરમ મિત્ર અને સાહિત્યકાર શ્રી પીતાંબર પટેલના પુત્ર શ્રી વિક્રમ પટેલને ત્યાં હતા ત્યારે મને ત્યાં બોલાવ્યો. ગઝલની સ્વરગૂંથણી અંગે એમણે કરેલી રસપ્રદ વાતોનો સાર આ હતો:

૧. ગઝલ એના રદીફ-કાફિયા(પ્રાસ-અનુપ્રાસ)ને લીધે ને એમાં રહેલી ચોટને લીધે વંચાય કે ગવાય તે સાથે જ (કદાચ તે પહેલાં જ) કમ્યુનિકેટ થતી હોય છે.
૨. શબ્દમાં જે ચોટ છે તે સ્વરનિયોજનમાં એક punch દ્વારા આવવી જોઈએ- ખાસ કરીને રદીફ અને કાફિયાના સ્વરનિયોજનમાં.
૩. ગઝલના સ્વરનિયોજનમાં ગઝલિયત સચવાવી જોઈએ. વળી, શાસ્ત્રીય સંગીતમાં સાંભળવા મળતા બોલ-બાંટ, બોલ-બનાવ, લયકારી વગેરે ગઝલગાયકીને જુદા જ પરિમાણ પર લઈ જાય છે.
૪. ગઝલનું સ્વરનિયોજન ગીત કરતાં અલગ હોવું જરૂરી છે.
ગીતમાં ઘણું કરીને ભાવસાતત્ય હોય છે. ગઝલમાં એ જરૂરી નથી. પ્રત્યેક શો'ર એક રીતે જોઈએ તો સ્વતંત્ર કવિતા બની શકે.
૫. શાસ્ત્રીય રાગોનો ઉપયોગ પરંપરાગત ગઝલના સ્વરૂપને વધુ અનુકૂળ છે. [એમણે 'મેં તજી તારી તમન્ના'(જોગ રાગ) અને 'મારગ મળશે હે દહદય'(આભોગી રાગ) ગાઈને પણ સમજાવ્યું]

મહિના પછી એ પાછા આવવાના હતા એ દરમિયાન ગઝલનું સ્વરનિયોજન કરવાનું મને લેસન આપતા ગયા. મેં મરીઝસાહેબની બે ('જિંદગીને જીવવાની ફિલસૂફી સમજી લીધી' અને 'પ્રેમમાં ખેંચાણ છે આવી ગઈ શ્રદ્ધા મને') અને મનોજ ખેડેરિયાની એક ગઝલ (તમારા શહેરમાં રહેવાની ફાવટ આવવા લાગી)નાં સ્વરનિયોજનો કર્યાં. મહિના પછી એ પાછા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે એમને મેં મારી એ ગઝલો સંભળાવી; એમણે મારી પીઠ થાબડી અને રચનાત્મક સૂચનો પણ કર્યાં. આ માટે કયા શબ્દોમાં 'પીયુ'નો આભાર માનું?

૧૯૮૮-૮૯માં હું અમેરિકા કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં મારા LL.M.ના અભ્યાસ માટે ગયો હતો. સાથે 'પીયુ'એ અપાવેલું ફોલ્ડિંગ હાર્મોનિયમ પણ હતું. 'પીયુ'એ ત્યાં રહેતા અનેક ગુજરાતીઓને ખાસ ફોન કરીને મને સાંભળવા ભલામણ કરી હતી. વળી નવેમ્બર ૧૯૮૮થી ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૯ સુધી 'પીયુ' પણ અમેરિકા આવ્યા હતા; એટલે પાંચ-છ weekends એમના સાંનિધ્યમાં રહેવા મળ્યું તે મારું સદ્ભાગ્ય!

'પીયુ'એ ગુજરાતી સુગમસંગીત ક્ષેત્રે પોતાનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું તે છેવટ સુધી રહ્યું અને એમના ગયા પછી પણ ગુજરાતી પ્રજાનાં હૃદયમાં એ વ્યાપ્ત રહેશે. અનેક યુવા કલાકારોને માર્ગદર્શન અને છત્રછાયા પૂરી પાડનારા 'પીયુ'ને હું ગુજરાતી સંગીતનું ઘરેણું પણ કહીશ અને ઘરાણું પણ!

છેલ્લે, હરીન્દ્ર દવેના શબ્દો બદલીને જાણે કે 'પીયુ' કહી રહ્યા છે -

“થોડોક ગાનમાં છું, થોડો સ્મરણમાં છું,
સંકેત્યો ત્યાસ દેહે, સ્વજન! હું નથી ગયો”

હવે એમનાં સર્જનોમાંથી થોડાંક આચમન રૂપે માણો.

મને ખૂબ ગમતાં, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયનાં,
બિનગુજરાતી કલાકારોએ ગાયેલાં, સ્વરાંકનો

હૈયાને દરબાર :
કવિ : ભાસ્કર વોરા;
ગાયક : લતા મંગેશકર

માઝમ રાતે નીતરતી ચાંદની :
કવિ : વેણીભાઈ પુરોહિત;
ગાયક : લતા મંગેશકર

હવે સખી નહીં બોલું :

કવિ : દયારામ; ગાયક : લતા મંગેશકર

દિવસો જુદાઈના જાય છે :

કવિ : ગની દહીંવાલા; ગાયક : મહંમદ રફી
(આ જ રચના 'પીયુ'ના અવાજમાં, એક બેઠકમાં,
સમયના બંધન વિના ગવાયેલી પણ સાંભળો)

મેં તજ તારી તમન્ના એનો આ અંજામ છે :

કવિ : મરીઝ; ગાયક : બેગમ અપ્તર

પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયે ગાયેલાં અન્ય

સ્વરકારોનાં, મને ગમતાં સ્વરાંકનો :

મૈયા મારો મનવો હુઓ રે બૈરાગી :

કવિ : મોરારસાહેબ; સ્વરકાર : ક્ષેમુ દિવેટિયા

મનષા માલાણી :

કવિ : ગોરખનાથ; સ્વરકાર : ક્ષેમુ દિવેટિયા

સાવ રે અધૂરું મારું આયખું :

કવિ : નિનુ મઝુમદાર;

સ્વરકાર : ક્ષેમુ દિવેટિયા

(પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય અને કે. મહાવીરના
યુગલ સ્વરોમાં ૧૯૬૬-૬૭નું ધ્વનિમુદ્રણ)

નેણાં, મત બરસો મત બરસો :

કવિ : વેણીભાઈ પુરોહિત;

સ્વરકાર : અજિત મર્યન્ટ

તારો છેડલો તું માથે રાખને જરા :

કવિ : નંદકુમાર પાઠક;

સ્વરકાર : દિલીપ ધોળકિયા

મારે રુદિયે બે મંજુરાં :

કવિ : ભગવતીકુમાર શર્મા;

સ્વરકાર : દક્ષેશ ધ્રુવ

દૂરિત કૂપે પડ્યો છું :

કવિ : નરસિંહરાવ દિવેટિયા;

સ્વરકાર : ક્ષેમુ દિવેટિયા

મને ખૂબ ગમતાં, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયનાં,
ગુજરાતી ગાયકોએ ગાયેલાં સ્વરાંકનો

તારે રે દરબાર :

કવિ : ભાસ્કર વોરા;

વૃંદાવનમાં થનકાર થનક થૈ :

કવિ : દયારામ;

ગાયક : વિરાજ - બીજલ ઉપાધ્યાય

પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આલ્યાં :

કવિ : હરીન્દ્ર દવે; ગાયક : હંસા દવે

કોકના તે વેણને વીણી વીણીને વીરા! :

કવિ : મકરન્દ દવે;

ગાયક : વિરાજ-બીજલ ઉપાધ્યાય

અમથી અમથી મૂઈ :

કવિ : જિતુભાઈ મહેતા

ગાયકો : પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાય,
રાસબિહારી દેસાઈ, પિનાકિન મહેતા

મને ખૂબ ગમતાં, પુરુષોત્તમ ઉપાધ્યાયનાં,

એમણે પોતે ગાયેલાં સ્વરાંકનો :

હવે મંદિરનાં બારણાં ઊઘાડો :

શબ્દ : અવિનાશ વ્યાસ

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું :

કવિ : નરસિંહ મહેતા

માઈ રી મીં તો મધુવનમોં :

કવિ : મીરાંબાઈ

સબ અપની અપની ગતમોં :

કવિ : સુન્દરમ્

માર્ગ મળશે હે હૃદય ❖ કવિ : સુન્દરમ્

જીવનભરનાં તોફાનો ખાળી રહ્યો છું :

કવિ : મરીઝસાહેબ

હૈયું ઠાલવવું છે મારે ❖ કવિ: ગર્ની દહીંવાલા

આંસુને પી ગયો છું હું: ❖ કવિ : હરીન્દ્ર દવે

પુશ્પમાં ખીલેલાં ફૂલ હતાં :

કવિ : સૈફ પાલનપુરી

શ્વણને તોડવા બેસું તો વરસોનાં વરસ લાગે :

કવિ : મનોજ ખડેરિયા

હવે પાંપણોમાં અદાલત ભરાશે :

કવિ : રમેશ પારેખ

કીડી સમી શ્વણોની આ આવજાવ શું છે :

કવિ : રાજેન્દ્ર શુક્લ

મારી કોઈ ડાળખીમાં પાંદડાં નથી :

કવિ : અનિલ જોશી

સુક્કી જુદાઈની ડાળ તણાં ફૂલ અમે

કવિ : અનિલ જોશી

આ કોની મનોરમ દૃષ્ટિથી આકાશનું

અંતર ભીંજાણું! :

કવિ : ગર્ની દહીંવાલા

(QR Codes તૈયાર કરવા બદલ યુવા ઍડવોકેટ અને ગાયક ઋષભ કાપડિયાનો સવિશેષ આભાર.)

શ્રદ્ધાંજલિ

અવિરત ઉત્તમ કામનો પર્યાય : શ્યામ બેનેગલ (૧૯૩૪-૨૦૨૪)

ભરત મહેતા

હમણાં જ ૧૪મી ડિસેમ્બરે પોતાના મિત્ર કળાકારો - નસીરુદ્દીન, કુલભૂષણ બરબંદા, શબાના આઝમી સાથે જીવનનાં નેવું વર્ષ પૂરાં કર્યાનો આનંદ લેતા ફોટોગ્રાફ્સ શ્યામ બેનેગલના જોયેલા ત્યારે સ્વપ્નેય નહોતું વિચાર્યું કે અઠવાડિયા પછી શ્યામબાબુ આપણને કાયમ માટે છોડીને ચાલી જશે. ભારતીય સિનેમાનું એક મહત્ત્વનું પ્રકરણ શ્યામ બેનેગલ બની ચૂક્યા છે. ઋત્વિક ઘટક, સત્યજિત રાય, બિમલ રોય, મૃણાલ સેન, ગુરુ દત્ત, મણિ કૌલ, અદૂર ગોપાલકૃષ્ણન, ગોવિંદ નિહલાની જેવાં યશસ્વી દિગ્દર્શક પરંપરાનું એક નામ છે શ્યામ બેનેગલ.

એમના પિતાજી શ્રીધરને ફોટોગ્રાફીનો ખૂબ ખૂબ શોખ હતો. જીવનમાં જ્યાં ત્યાં પ્રારંભે ભટક્યા કર્યું. મુંબઈ, દિલ્હી, શિમલા; છેવટે હૈદરાબાદમાં સ્થાયી થયા. છ છોકરાંના બાપ. બાળકોને ફિલ્મો બતાવવા ઘરમાં જ પ્રોજેક્ટર રાખેલું. શ્યામ બેનેગલ સહુથી નાના. સહુથી મોટા ભાઈએ પેંજિન ફિલ્મ રિવ્યૂઝ બંધાવેલું એમાંથી સારા લેખો શ્યામને વાંચવા મોકલે. મોટા ભાઈ કોલકાતા હતા એમને આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મોમાં ખૂબ રુચિ હતી. હૈદરાબાદમાં સ્થાયી થયેલ આ કુટુંબના નજીકના સગા ગુરુ દત્ત હતા. ગુરુદત્ત જ્યારે જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે ફિલ્મી વાતો ઉખેળાતી! શ્યામ બેનેગલને ફિલ્મમાં રસ પડે તો વારંવાર જોતા. ‘પથેર પાંચાલી’ ૪૦ વાર જોયેલી, રેડ શૂઝ અઢાર વાર, ઓન ધ વૉટરફ્રન્ટ ત્રીસથી વધુ વાર. બાર વર્ષની ઉંમરે રજામાં મજા જ મજા એવી નાનકડી ફિલ્મ શ્યામ બેનેગલે બનાવી હતી.

અર્થશાસ્ત્ર સાથે સ્નાતક થયા બાદ હૈદરાબાદમાં અધ્યાપનનું કાર્ય કરી શ્યામ બેનેગલ મુંબઈ પહોંચ્યા હતા. જ્યાં શ્યામ બેનેગલે વિજ્ઞાપનની સંસ્થામાં કામ કરેલું. એમણે આશરે એક હજાર જેટલી જાહેરાતો બનાવેલી છે. ત્યારબાદ દસ્તાવેજી ફિલ્મો પણ એમનો શોખ રહ્યો છે. મહીસાગર નદીની પરિયોજના વિશેની એમની ગુજરાત સરકાર માટેની ફિલ્મ ‘ઘર બેઠે ગંગા’ (૧૯૬૨) હતી. ગુજરાત સાથેનો આ નાતો એમને ‘મંથન’ પૂર્વે હતો. ઈ. ૧૯૬૬થી ૧૯૭૩ સુધી ઋઝ.ઈ.ઈ.માં અધ્યાપન કર્યું; આમ, ફિલ્મ બનાવતાં પૂર્વે જ ફિલ્મગુરુ બન્યા હતા! આ જ સંસ્થામાં ૧૯૮૦થી અધ્યક્ષ બન્યા હતા. જ્યાં એમણે અનેક નવી પ્રતિભાઓને ઘાટ આપ્યો. જેમાં સઈદ મિર્ઝા યાદ કરી શકાય. કુરિયનસાહેબે સહકારી દૂધ મંડળીઓ દ્વારા ક્રાંતિ કરેલી. આજે એ અમૂલ વિશ્વવિખ્યાત કંપની બની ચૂકી છે. ‘મંથન’ ફિલ્મ આ સહકારી મંડળીના દૂધ ઉત્પાદક ખેડૂતોના નાના નાના ફાળામાંથી બની હતી. મંથન એ આ ક્રાંતિને રેખાંકિત કરતી દસ્તાવેજી ફિલ્મ છે, પણ માનવીય પરિમાણોના સ્પર્શના કારણે કેવળ દસ્તાવેજી રહી નથી. જેવો દેશ તેવા વેશની જેમ અહીં

સંગીત-ગીતમાં ગુજરાતી સ્પર્શ છે. અડધી સદીની ફિલ્મ કારકિર્દીમાં પૂર્ણ કદની ૨૪ ફિલ્મો આપવી એ નાનુંસૂનું કામ નથી. વળી, આ બધી જ ફિલ્મો ઉદ્દેખનીય અને ચર્ચિત પણ રહી. પોતાની પહેલી ફિલ્મ ૧૯૭૪માં આપી ત્યારે શ્યામ બેનેગલ ૪૦ વર્ષના હતા. ઈ. ૨૦૨૩માં 'મુજબ' ફિલ્મ આપી. બાંગ્લાદેશના નિર્માતા વિશેની આ ફિલ્મ હતી.

એમનું સહુથી મોટું પ્રદાન એ રહ્યું કે એમણે કળા ફિલ્મોનું નિર્માણ ભારતમાં વિશેષ બોલાતી હિંદીમાં જ કર્યું. જેના કારણે એક વ્યાપકવર્ગ એમને પ્રાપ્ત થયો. જ્યારે સમાંતર સિનેમાનો જુવાળ ઓસર્યો ત્યારે પણ શ્યામ બેનેગલે ભલે ઉત્કૃષ્ટ નહીં, પરંતુ રોચક ફિલ્મ આપી- 'વેલકમ ટુ સક્ક્રનપુર' બદલાઈ રહેલું ભારત તમે અહીં રમતા રમતા વાંચી શકો. શ્યામ બેનેગલની માતૃભાષા હિન્દી ન હતી. કેટલીક ફિલ્મો એમને બીજી ભાષામાં બનાવી, પરંતુ એ હિંદીમાં બનાવ્યા પછી જ. જેમ કે ઈ. ૧૯૭૮ની 'કોંડુરા' હિન્દીની સાથોસાથ તેલુગુમાં બની. મુજબુર રહેમાન પર બનેલી ફિલ્મ બંગાળી તેમજ હિંદીમાં, નેતાજી સુભાષબાબુવાળી ફિલ્મ પણ અંગ્રેજી અને હિંદીમાં બની છે. કેવળ મેકિંગ ઓફ ધ મહાત્મા અંગ્રેજીમાં જ બની છે. ભાષાના સંદર્ભે જ વાત કરી રહ્યા છીએ ત્યારે બીજી એક વાત નોંધવી જોઈએ કે ભલે એમની ફિલ્મો હિંદીમાં હોય છતાં ફિલ્મ જે સ્થળ- વિશેષ સાથે સંકળાયેલી હોય ત્યાંના લય/લહેકાઓનો પ્રભાવ એ હિંદીમાં દેખાય. 'મંથન'- (૧૯૭૬)ના સંવાદો પર ગુજરાતીનો પ્રભાવ છે, 'નિશાન્ત' (૧૯૭૮)માં તેલુગુનો પ્રભાવ, 'ભૂમિકા' (૧૯૭૭)માં મરાઠી ભાષાનો, 'ઝૂનૂન'(૧૯૭૯)માં પશ્ચિમી ઉત્તરપ્રદેશનો પ્રભાવ છે.

એમણે પહેલી જ ફિલ્મથી એ પરિચય આપી દીધો કે ફિલ્મ બનાવવાનો એમનો હેતુ કેવળ મનોરંજનનો નથી. ગાંધી, નહેરુ અને આંબેડકરની વિચારધારાનો પ્રભાવ એમની ફિલ્મો પર દેખાય છે. અંકુરમાં ગરીબ દલિતોના આર્થિક અને શારીરિક શોષણની વાર્તા હતી. શબાના આઝમીની આ પહેલી ફિલ્મ હતી. ફિલ્મના અંતે એક કિશોર જમીનદાર સૂર્યાના ઘર પર પથ્થર ફેંકે છે ત્યાં ફિલ્મ પૂરી થાય છે. કાચ ફૂટે છે અને શ્યામ બેનેગલની પક્ષધરતા પ્રગટ થાય છે. આ ઘટનાને પરિવર્તનના પ્રતીક લેખે જોઈ શકાય. એના પછીની ફિલ્મ નિશાન્તમાં ગામનો જમીનદાર એક શિક્ષકની પત્નીને ઉઠાવીને લઈ જાય છે. જમીનદાર અને એનો ભાઈ એનું જાતીય શોષણ કરે છે. પરંતુ ફિલ્મના અંતે ગામના લોકો આ જમીનદાર વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરે છે. વિદ્રોહના ફૂટેલા અંકુરનો આ રીતે વિકાસ થાય છે. બીજું એક વલણ પણ એમની ફિલ્મમાં નોંધવા જેવું એ છે કે આપણે ત્યાં દલિતપાત્રોનો પ્રવેશ સશક્ત સ્વરૂપે ન હતો. તે એમની ફિલ્મોમાં છે. અંકુરની નાયિકા લક્ષ્મી એક દલિત સ્ત્રી છે. મંથનમાં પણ ઉચ્ચ સવર્ણો અને નીચી ગણાતી જાતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે. આ ફિલ્મમાં નસીરુદ્દીન શાહની ભૂમિકા દલિત વિદ્રોહી વ્યક્તિની છે. ૧૯૯૯માં 'સમર' નામની ફિલ્મ નિર્માણ વિશેની ફિલ્મ બનાવેલી. એમાં મધ્યમવર્ગમાં, ખાસ કરીને સવર્ણ યુવાનોમાં રહેલી જાતિવાદી માનસિકતાની આકરી ટીકા કરવામાં આવી છે. હિંદુ-મુસ્લિમ સંયોજિત સંસ્કૃતિવાળા આ દેશમાં કેટલીક ફિલ્મો ખૂબ પ્રસ્તુત છે. 'મમ્મો', 'સરદારીબેગમ' અને 'ઝુબૈદા' જોઈ શકાય.

શ્યામ બેનેગલની ફિલ્મકળાનું એક લક્ષણ છે સ્ત્રીશોષણ અને એની સામેનો

સંઘર્ષ. 'ભૂમિકા', 'મંડી', 'મમ્મો', 'સરદારીબેગમ', 'હરીભરી', 'ઝુબૈદા', 'સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા' સ્ત્રીકેન્દ્રિત ફિલ્મો છે. 'મંથન', 'સરદારીબેગમ', 'ભૂમિકા', 'મંડી', 'મમ્મો', 'અંકુર', 'ઝુબૈદા' કોઈ પણ ફિલ્મો લઈ લો તમે જુઓ કે નારીપાત્રોનું સશક્ત આલેખન થયું છે. પિતૃસત્તાક, પુરુષસત્તાક ભારતીય ફિલ્મજગતમાં શ્યામ બેનેગલનું આ પ્રદાન યથાસ્થિતિને પડકાર આપનારું રહ્યું છે. વળી આ સ્ત્રીઓ જાતિવિશેષ(દલિત) અને સમુદાયવિશેષ(મુસ્લિમ)નું પણ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ગાંધીજી, નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ, મુજબુર રહેમાન વિશેની જીવનકથનાત્મક ફિલ્મો પણ બનાવી છે. સાહિત્યકૃતિ પર આધારિત ફિલ્મો પણ એમને બનાવી છે. ખાનોલકરની નવલકથા કોંડુરા પરથી એ જ નામની ફિલ્મ, હંસા વાડેકરની આત્મકથા પરથી બનાવેલી ભૂમિકા ફિલ્મ, ધર્મવીર ભારતીની આધુનિક નવલકથા સૂરજ કા સાતવાં ઘોડા, નવલકથા પરથી ટી. વી. ફિલ્મ, ખાલીદ મોહમ્મદની કૃતિઓ પરથી મમ્મો, સરદારી બેગમ અને ઝુબૈદા પણ યાદ કરી શકાય. રસ્કિન બોંડની ફ્લાઈટ ઓફ પિજિયન પરથી બનાવેલી ઝૂનૂન ફિલ્મ અઢારસો સત્તાવનના હિંસાસભર દિવસોમાં પાંગરેલી એક પ્રણયકથાનું આલેખન કરે છે. મંડી ઉર્દૂ લેખક ગુલામ અબ્બાસની વાર્તા પર આધારિત ફિલ્મ છે.

અંકુરમાં પિતાની જમીન સંભાળવા પુત્ર શહેરથી ગામડે આવે છે. ખેતરમાં કામ કરતી એક સ્ત્રી પ્રત્યે એ આકર્ષણ અનુભવે છે. એ સ્ત્રીનો પતિ બહેરો-મૂંગો(પ્રતીક?) છે, વળી પાછો એ ક્યાંક ચાલ્યો જાય છે. સુંદર મજૂરણ લક્ષ્મીને પેલો જમીનમાલિક ભોગવે છે. લક્ષ્મી ગર્ભવતી બને છે. ખોવાઈ ગયેલો પતિ આવે છે ત્યારે એ પિતા બનવાનો રાજીપો અનુભવે છે અને ખેતરના માલિક પાસે એ રાજીપો વ્યક્ત કરવા જાય છે. ત્યારે ગભરાઈ ગયેલો જમીનદાર એને મારવા માડે છે. લક્ષ્મી પતિને છોડાવવા આવે છે, આજીજી કરે છે. પ્રેમ કરતા જમીનદારનું આ વરવું રૂપ લક્ષ્મી જોઈ શકતી નથી. ભૂમિકામાં એક કળાકાર સ્ત્રીના વિવિધ પુરુષો સાથેના પ્રણયસંબંધોની સ્ફોટક કથા છે. આ પ્રકારની નારીછબિની કલ્પના તે ગાળામાં કરવી મુશ્કેલ છે.

શ્યામ બેનેગલની એક વિશેષતા એ પણ હતી કે પ્રતિભાવાન સર્જકોને એ ઓળખી લેતા. એ કળાકારો પાસેથી એવું કામ લીધું કે તેઓ આજે ફિલ્મની દુનિયાના શ્રેષ્ઠ કળાકારો ગણાય છે. શબાના આઝમી, નસીરુદીન શાહ, ઓમ પુરી, કે. કે. રૈના, સાધુ મહેર, સઈદ જાફરી, અમરિશ પુરી, રજત કપૂર, કુલભૂષણ ખરબંદા, ગિરીશ કર્નાડ, અનંત નાગ, અમોલ પાલેકર, નીના ગુપ્તા, શ્રેયસ તેલપડે, મનોજ બાજપાઈ યાદ કરી શકાય.

શ્યામ બેનેગલનું એક મહત્વનું કામ સીમાસ્તંભરૂપ તે ટી.વી. શ્રેણીઓ એમને બનાવી છે. ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તાઓ પરથી બનાવેલી ધારાવાહિક કથાસાગર અને જવાહરલાલ નહેરુની ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા પરથી બનાવેલી 'ભારત એક ખોજ'(૧૯૮૮) ઉત્તમ ધારાવાહિક ગણાય છે. ભારત, એક ખોજની બીજી એક વિશેષતા એ છે કે નહેરુએ ચર્ચેલી સાહિત્યકૃતિઓનું પણ અહીં દૃશ્યાંકન રજૂ થાય છે. ભારત, એક ખોજ આપણી ચિરંજીવ ધારાવાહિક બની ચૂકી છે. ભારત એક ખોજના પૃષ્ઠ એપિસોડ છે. આ ફિલ્મશ્રેણી આજે ખૂબ જ પ્રસ્તુત છે. જ્યારે વિવિધરંગી ભારતીય ઇતિહાસને એકરંગી, એકાંગી બનાવવાનો ભદ્રો પ્રયાસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આવી શ્રેણીનું પરિશીલન સદીઓના

ડહાપણની યાદ આપશે. યાત્રા નામની એક ટી.વી. શ્રેણી પણ યાદ કરી શકાય. સંવેદન-શીલ નાગરિક સમાજના ઘડતરમાં આવી સિરિયલોનું યોગદાન અનન્ય છે. નહેરુ અને સત્યજિત રાય પરની એમની દસ્તાવેજી ફિલ્મો અત્યંત મહત્વની ગણાય છે. બે-ત્રણ વર્ષ સુધી ખૂબ મહેનત કરીને આ ફિલ્મો બની છે. સત્યજિત રાય વિશેની ફિલ્મ પ્રયોગશીલ દસ્તાવેજી ફિલ્મ છે. જેમાં આપણે ફિલ્મ ‘સદ્ગતિ’નું શૂટિંગ કરી રહેલા સત્યજિત રાયને જોઈએ છીએ, એમની ફિલ્મોના ટુકડાઓ પણ અહીં છે. આ ઉપરાંત એમણે ૨૦૧૪માં ‘સંવિધાન’ નામની ટી.વી. શ્રેણી બનાવી હતી જે આજે ખૂબ પ્રસ્તુત છે. ભારતના બંધારણનું અંતિમ સ્વરૂપ અપાય તે પૂર્વે ત્રણ વર્ષ ખૂબ જ ચર્ચાઓ બંધારણસમિતિએ કરેલી, એનો આધાર લઈને આ ધારાવાહિકનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આજે આપણે જે બંધારણ પર ગૌરવ લઈ શકીએ છીએ એ બંધારણ પાછળ આઝાદીની બે શતાબ્દીઓ સુધી ચાલેલા સંઘર્ષનો ફાળો છે. જેના કારણે આપણે સામંતવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ બેઉની સામે લડી શક્યા. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ એ કેવળ રાજકીય લડત ન હતી, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક લડત પણ હતી. સંવિધાનના નિમિત્તે આ પ્રકારનું જ્ઞાન નવી પેઢીને પહોંચાડવાનું મહત્વનું કાર્ય શ્યામ બેનેગલે કર્યું છે.

પુરસ્કારોની તો કહો કે વૃષ્ટિ જ એમના પર થઈ છે. ભારતીય ફિલ્મ માટેનો સહુથી મોટો પુરસ્કાર દાદાસાહેબ ફાળકે પુરસ્કાર(૨૦૦૫) સહિત અઢાર જેટલા રાષ્ટ્રીય પુરસ્કારો એમની ફિલ્મોને મળ્યા છે. પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ પુરસ્કાર પણ પ્રાપ્ત થયા છે. સોવિયત લેન્ડનો નહેરુ પુરસ્કાર પણ યાદ કરી શકાય. એમની લગભગ દરેક ફિલ્મોને દેશના તેમ જ વિદેશના પુરસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છે.

વાસ્તવિકતાની સંકુલતા પ્રગટાવવા એ નિર્મમતાથી રજૂઆત કરતા હતા. મંડીમાં વેશ્યાઓના મહોલ્લામાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વિશે ઊહાપોહ કરવા આવેલી સ્ત્રીસંસ્થાઓનો ફોટોગ્રાફર જ પ્રદર્શન વચાળે જ એક સ્ત્રીને ભોગવે છે! ‘મંડી’માંથી એક મૂંગી છોકરી મુક્તિ ઝંખે છે. એને સ્ત્રીસંસ્થા મુક્તિ અપાવે છે. નારી સુરક્ષાગૃહમાં એને મૂકવામાં આવે છે. ફિલ્મના અંતે ખૂબ દોડીને આવતી આ છોકરી જે વેશ્યાગૃહમાંથી મુક્તિ પામેલી એની માલિક, મૌસીને ભેટીને ઘુસ્કે ઘુસ્કે રડતી હોય છે! ફિલ્મ અહીં પૂરી થાય છે. મંડીનું લગભગ નરક જેવું જીવન પણ આપણા સરકારી નારીસુરક્ષાગૃહોથી વધુ સુરક્ષિત છે! એમનો આ કટાક્ષ લોહિયાળ હતો. આ સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં પરિવર્તન ઝંખતી સ્ત્રીસંસ્થાઓને શ્યામ બેનેગલનું આ ફિલ્મમાં સ્ત્રીસંસ્થાનું કરાયેલ આ આલેખન ગમ્યું જ ન હતું. એનો વિરોધ સુધ્ધાં થયેલો. મારા જેવાને આશ્ચર્ય એ થયેલું કે શ્યામ બેનેગલ જેવા પ્રગતિશીલ ફિલ્મકારે મનુસ્મૃતિને માનનાર દાદા આઠવલેજીની પ્રવૃત્તિ વિશે ‘અંતરનાદ’ ફિલ્મ બનાવી હતી! સંવિધાનનું નિર્માણ કરનાર જ અંતરનાદ બનાવે એ મારે ગળે ઊતરતું નથી. અવિરત ઉત્તમ કળાકૃતિઓ આપનાર ફિલ્મકાર તરીકે શ્યામ બેનેગલ હરહંમેશ યાદ આવશે.

કવિતા :

અજવાળું દીકરું મધરાતે : ગોપાલ ઘકાણ, મોહનનગર, હનુમાનપરા રોડ, હરિરાજ ચેરિ. ટ્રસ્ટ સામે, અમરેલી, ૨૦૨૪, ૩. પૃ. ૯૬. રૂ. ૧૮૦. ૭૫ ગીતોનો સંગ્રહ, • છેલ્લો શ્વાસ : ‘ઉલ્કૃત’ રાધનપુરી, પરિમલ ફાઉન્ડેશન, રાધનપુર, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૧૦૪. રૂ. ૧૨૦. ૭૮ ગઝલનો સંગ્રહ.

અવળી ગંગા તરી જવી છે : લલિત ત્રિવેદી, રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૧૧. રૂ. ૨૫૦. ૧૦૨ ગઝલોનો સંગ્રહ • આસપાસ : દક્ષા પટેલ. ઝેન ઓપ્સ અમદાવાદ. ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૮૮. રૂ. ૧૭૫. ૬૩ કવિતાઓનો સંગ્રહ. • ઋણાનુબંધ : દિનેશ કાનાણી, ઝેન ઓપ્સ, અમદાવાદ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૨૧૪. રૂ. ૩૨૫. ૨૧૪ ગઝલોનો સંગ્રહ.

વાર્તાસંગ્રહ :

ઊઘડતી દિશા : સંજય ચૌધરી, ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૪૪. રૂ. ૨૩૦. ૧૫ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

હાસ્યકથા :

વિવાહપુરાણ : સુનિલ ભીમાણી, આર. આર. શેઠ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૧૦૮. રૂ. ૧૨૫. વાંઢાની પીડાનું હાસ્યોપનિષદ.

બાળસાહિત્ય :

બળદકાકા બગાસિયા : મણિલાલ પટેલ ‘જગતમિત્ર’, અવનિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૬૪. રૂ. ૧૦૦. ૧૧ બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ

સંશોધન :

ગામીત જાતિનાં લોકગીતો : ડૉ. મેરુ વાઢેળ, વીરનર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી સુરત, ડે. પૃ. ૧૨૪. રૂ. ૨૮૦. ગામીત જાતિનાં લોકગીતોનું સંશોધન. • મહાપંથી પાટ પરંપરા અને તેના સંતકવિઓ : દલપત પઢિયાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૩૨૮. રૂ. ૬૦૦. • શબ્દમૂળની શોધ : હેમન્ત દવે-સુહાગ દવે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૨૧૬. રૂ. ૬૫૦. ગુજરાતી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશેની નોંધો.

વિવેચન :

ગુજરાતી સોનેટ : ડૉ. મેરુ વાઢેળ, ડિવાઈન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૦૪. રૂ. ૧૫૦.

સંપાદન :

મારી શાળા આચાર અને નવાચાર : સંપા. તખુભાઈ સાંડસુર, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૨૦. રૂ. ૩૦૦. (ગુજરાતની નમૂનેદાર શિક્ષણસંસ્થાઓનો પરિચય સંચય).
• ઊંચો ઊંચો ઈડરગઢના કાંગરા : દિનેશ પરમાર, બામણા, તા. હિંમતનગર, ૨૦૨૪, ડે. પૃ. ૧૪૪. રૂ. ૨૨૦. (ઈડર-ભિલોડા વિસ્તારનાં લોકગીતો) • થાળ ભયો શગ મોતીડે : દિનેશ પરમાર, બામણા, તા. હિંમતનગર, બીજી આ. ૨૦૨૨, ડે. પૃ. ૧૨૭. રૂ. ૧૫૦. (અરવલ્લી ગિરિકંદરા પ્રદેશનાં લોકગીતો) • પૂ. મોરારીબાપુના અમૃત રામાયણની રત્નકણિકાઓ : ડૉ. નવીન ધામેચા. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૨૬૪.

અનુવાદ :

પથેર પાંચાલી : અનુ. અનિલા દલાલ, અરુણોદય પ્રકાશન, ૨૦૨૪. ડે. પૃ. ૩૦૪. રૂ. ૪૨૫. બંગાલી નવલકથા. • ખચ્યામની સુરાહી : સુરેશ પરમાર 'સુર', ઝેન ઓપ્સ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૨૪, કાઉન. પૃ. ૭૫. રૂ. ૨૫૦. અંગ્રેજ લેખક એડવર્ડ ફિટ્ઝરલ્ડે કરેલો તેમની ૭૫ ઉત્તમ રૂબાઈઓના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુવાદ.

પ્રકીર્ણ :

અકમ-વિજ્ઞાન : ડૉ. પી. સી. પરીખ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ-અકમ વિજ્ઞાન ફાઉન્ડેશન, ૨૦૨૩, ડે. પૃ. ૯૬. રૂ. ૧૦૦. • જૈન દર્શનમાં તત્ત્વ-મીમાંસા : ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર ચિમનભાઈ પરીખ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૨૦૨૧, ડે. પૃ. ૪૦. રૂ. ૨૦. • મધ્યકાલીન સંત મહામતિ પ્રાણનાથ : ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર ચિમનભાઈ પરીખ, ૨૦૨૧, ડે. પૃ. ૧૪૩. રૂ. ૪૦.

જો તમને નિરાંત મળે તો ફળિયામાં ખુરશી મુકાવી, સામે શેતરંજી પથરાવી, પાંદડાં ફરકતાં હોય ને પંખી ચિકચિક કરતાં હોય ને તડકા લાંબા થતા હોય ને હવામાં ટાઢક અને ભેજ ભળ્યાં હોય ને કથરોટમાં બાજરાના લોટ પર પાણી રેડાતું હોય ને મીઠું ભભરાઈ જવા આતુર હોય ને છોરકાં ફરાક પાટલૂન ખંખેરી ગજવાનાં પાંચીકાગોટી ગણી લઈ ચાળથી શેડા લૂંછી સામે પલાંડી વાળીને બેસે ને કહે આજે નવી વારતા સંભળાવો. નરબંકાની, હીરરાંઝાની, રાજારાણીની, ભૂતપ્રેતની, બગલાકાગડાની નહીં. અસલી ભગવાનની.

ત્યારે તો તમારી પાસે સમય જ સમય હોય ને!

(‘સમયની સોચ’, ભગવાનની વાતો, દિલીપ ઝવેરી, ૨૦૨૧)

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાતની અન્ય સાહિત્યિક
સંસ્થાઓ અને પ્રબુદ્ધજનોની બેઠકનો અહેવાલ

તા. ૬-૧૦-૨૦૨૪, રવિવાર

સમીર ભટ્ટ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને કેટલાક મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો દ્વારા છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરની સ્વાયત્તતા સંદર્ભે આંદોલન થઈ રહ્યું છે. આગામી સમયમાં સ્વાયત્તતા અંગેની આપણી સૈદ્ધાન્તિક પ્રતિબદ્ધતાઓ અને તેની ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટેના વધુ સુદૃઢ પ્રયાસો અંગેના આંદોલનની દિશા વિશે વિચારણા કરવા તા. ૬-૧૦-૨૦૨૪ ને રવિવારે સવારે ૧૦.૩૦ કલાકે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે એક બેઠક યોજાઈ જેમાં ઉપસ્થિત સંસ્થા પ્રતિનિધિઓ અને સાહિત્યકારો દ્વારા વિમર્શ કરવામાં આવ્યા. આ બેઠકમાં કેટલાક ઉપસ્થિત ન રહી શકેલા સાહિત્યકારોએ પત્ર પણ લખી મોકલેલ. આ બેઠકની વિગતોનો અહેવાલ આ મુજબ છે.

બેઠકનો પ્રારંભ મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે આવકાર આપી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા સ્વાયત્તતા આંદોલનના બધા જ ઠરાવોની માહિતી આપી અને આ આંદોલન વિશે અને તેના આગામી કાર્યક્રમો વિશે ચર્ચા કરવા સભ્યોને આહ્વાન આપી સૌપ્રથમ પ્રમુખશ્રીને વિનંતી કરી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ પોતાના ઉદ્બોધનમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તતાની અનિવાર્યતા ચીંધી અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં પહેલાં જે રીતે પ્રમુખની ચૂંટણી થતી હતી તે અને ત્યારબાદ વરણીનો આખો ઇતિહાસ રજૂ કર્યો. મહામંત્રી સમીર ભટ્ટે પરિષદના વખતોવખતના ઠરાવો વાંચી સંભળાવેલા તેની ઠરાવો તરફની અને સ્વાયત્તતા તરફની પોતાની પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી. પરિષદના સૌ હોદ્દેદારોને આ બાબત લાગુ પડે છે તે મક્કમ રીતે તેમણે જણાવ્યું. તેમણે આ બેઠકમાં ઉપસ્થિત સૌ કોઈ આંદોલનની દિશા નક્કી કરે તેવી અપેક્ષા વ્યક્ત કરી. તેમણે વ્યક્તિગત રીતે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમ બંને રીતે આંદોલનની આગેવાની લેવાની પણ તૈયારી દાખવી, ત્યારબાદ પ્રમુખશ્રીએ મહામંત્રી સમીર ભટ્ટને આવેલા પત્રોના વાંચન કરવા જણાવ્યું.

મહામંત્રીએ પત્રોનું વાંચન કર્યું જેનો ધ્વનિ નીચે મુજબ છે.

(૧) **બકુલ ટેલર** : ઉચિત રીતે બકુલભાઈએ પરિષદ દ્વારા કેવળ ઠરાવ નહીં પણ સક્રિયપણે તેને વળગવાને બદલે થોડા નવા વ્યૂહો સાથે, બૌદ્ધિક તર્ક સાથે આંદોલનની નવી દિશા આપવાની જિંકર કરી, તેમણે નિષ્ક્રિયતાની ટીકા કરી અસહકાર અંગે વિચાર પણ કરવાનું સૂચવ્યું.

(૨) **ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સિતાંશુ યશચંદ્ર, પ્રકાશ ન. શાહ, પ્રફુલ્લ રાવલ, રાજેન્દ્ર પટેલ** : આ સંયુક્ત પત્રમાં ત્રણ પૂર્વપ્રમુખ અને બે ઉપપ્રમુખોએ સ્વાયત્તતા

આંદોલનની તીવ્રપણે તરફેણ કરી અને સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટીઓ, કારોબારી અને મધ્યસ્થના સભ્યો, પરિષદના ઠરાવોને પ્રમાણિકપણે વળગી રહે અને આંદોલનને મજબૂત બનાવે તેમાં સાહિત્યકાર તરીકે અમારો પ્રબળ ટેકો છે તેમ જણાવ્યું. વળી પરિષદના વર્તમાન, મધ્યસ્થ અને કારોબારી સમિતિમાં ચૂંટાઈને આવેલા સભ્યોએ પોતાના ઉમેદવારી પત્રમાં સહી કરીને ખાતરી આપી છે કે પરિષદના ઠરાવો અને નીતિ વિરુદ્ધનું વર્તન પોતે નહીં કરે. આ પવિત્ર અને કાયદેસર બાંહેધરી આ સૌ, પરિષદ પ્રમુખશ્રી અને વિશેષમાં પરિષદના ટ્રસ્ટીમંડળ પણ પાળે તેવી જિજ્ઞાસુ કરી; આ ઉપરાંત ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ વધુ એક પત્ર લખીને પરિષદના ટ્રસ્ટીના ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેવા વિશે નિરાશા અને દુઃખ વ્યક્ત કરી ભવિષ્યમાં તેવું ન થાય તેવી માગણી કરી.

(૩) રમણ સોની : સાહિત્યકાર રમણ સોનીએ કેવળ વિચાર-વિમર્શથી આગળ વધી તીવ્ર આંદોલનની દિશામાં આગળ ધપવાની જિજ્ઞાસુ કરી આ આંદોલનને સક્રિય ટેકો આપ્યો.

(૪) સુરતના સાહિત્યકારો અને મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો : કપિલદેવ શુક્લ, રમેશ પટેલ, મંચક ત્રિવેદી, ઈશ્વર પટેલ, બકુલેશ દેસાઈ, રાજન ભટ્ટ, બકુલ ટેલર અને સંધ્યા ભટ્ટ વગેરેએ લખેલા સંયુક્ત પત્રમાં પરિષદના પૂર્વપ્રમુખો, મહામંત્રીઓ અને મધ્યસ્થ સમિતિના સભાસદોની સભામાં સર્વાનુમતે અકાદમીની સ્વાયત્તતા અંગેના ઠરાવો પસાર થયા છે હાલના પ્રમુખ તેમજ તમામ હોદ્દદારો સ્વાયત્તતા માટે પ્રતિબદ્ધ રહીને ચૂંટણી લડ્યાં છે તે યાદ અપાવી અકાદમી જેવી સરકારી સંસ્થા સ્વાયત્ત હોવી જોઈએ તેવી દૃઢ માન્યતા રજૂ કરી. તેમણે પૂર્વસૂરિઓ નિષ્ફળ ગયાનો રંજ વ્યક્ત કર્યો અને આંદોલન સક્રિય બને તેવી આશા વ્યક્ત કરી. આ સૌ મિત્રોએ અહીં કોઈ ઠરાવ ન કરતાં સામાન્ય સભા સુધી આ મુદ્દો લઈ જવો તેવી પણ માન્યતા વ્યક્ત કરી.

(૫) હિમાંશી શેલત : હિમાંશી શેલતે સ્વાયત્તતા અંગે સક્રિયતાના પ્રશ્નોના ઉત્તર નથી મળતાં તેનો રંજ વ્યક્ત કર્યો. કેવળ ચર્ચા તેવો આંદોલનનો અર્થ અસ્વીકાર્ય હોવો જોઈએ. હવે સક્રિયતાનાં ક્યાં ચકો પરિષદ ગતિમાન કરશે તે અંગે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

(૬) પ્રતાપસિંહ ડાભી 'હાકલ' : સ્વાયત્તતાની નવેસરથી સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા કરવાની જિજ્ઞાસુ કરી અન્ય ભાષા સાહિત્યની સંસ્થાઓને પણ જોડવાની વાત કરી. તેમણે મધ્યસ્થ સમિતિ પર નિયંત્રણો શા માટે? તેવો પ્રશ્ન મૂક્યો. તેમણે પરિષદમાં પણ પૂર્ણ-પણે સ્વાયત્તતા થકી જ કામકાજ થયું છે તેવો પ્રશ્ન કર્યો.

(૭) તુષાર વ્યાસ : તુષાર વ્યાસે સુરતના મિત્રોના પત્રમાંથી પોતાનું નામ પરત લીધું. ઊહાપોહ અને આંદોલન શબ્દ સામે વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. સ્વાયત્તતા વિચાર, સિદ્ધાંતનો સવાલ ન હોય તો નિરર્થક છે. સ્વાયત્તતા અંગે સાચું નથી થઈ રહ્યું તેમ કહ્યું. સ્વાયત્તતા હોવી જ જોઈએ, બધા જ નિર્ણયોમાં પરિષદે પોતાની રેખા લાંબી કરવી જોઈએ.

(૮) રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય : તેમણે સ્વાયત્તતા આંદોલન અંગે પરિષદના નીતિ નિયમને એક સામાન્ય સભ્ય તરીકે પૂર્ણપણે ટેકો જાહેર કર્યો અને સ્વાયત્તતા અંગે જિજ્ઞાસુ પણ કરી.

(૯) કેશુભાઈ દેસાઈ : સ્વાયત્તતા સાહિત્ય અકાદમીના વિચારોનું અનુમોદન કરવા છતાં કેશુભાઈએ સાહિત્ય અકાદમી પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન થઈ શકે નહીં તેવું કહ્યું.

(૧૦) **વર્ષા અડાલજા** : સ્વાયત્ત ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તંદુરસ્ત લોકશાહી માટે અનિવાર્ય છે તે માટે સરકાર સાથે સંવાદ કે વિચારણા કરવી અને બને તો પ્રતિબદ્ધ બની પુનઃ વિચાર કરવો તેવું કહ્યું.

(૧૧) **હરિકૃષ્ણ પાઠક** : મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક', ઉમાશંકર જોશીને યાદ કરીને હરિકૃષ્ણ પાઠકસાહેબે સ્વાયત્તતાની માંગણી વિશે દૃઢ રહેવાની જિજ્ઞાસુ કરી તેના આંદોલન બાબતે સૂચનો પણ કર્યાં. મૂલ્યના રક્ષણ માટે પ્રતિબદ્ધ રહેવું તેવી વાત મૂકી.

(૧૨) **પંકજ ત્રિવેદી** : અકાદમીની સ્વાયત્તતા કપરું કામ છે. રાજ્ય સરકાર ઉપરાંત કેન્દ્ર સરકાર સુધી જવું, સીધો સંવાદ થાય તે ઇચ્છનીય છે. બધાં ક્ષેત્રોમાં સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન વિકટ છે. બધા જ સર્જકોને આ અંગે વિનંતી કરવી.

(૧૩) **સંજય ચૌધરી** : સ્વાયત્તતાના આંદોલનને ટેકો આપી રાજ્ય-કેન્દ્રને રજૂઆત કરવી, આંદોલનની ભૂમિકા અને આકાર રચવો, માત્ર કાગળ પર ન રહેવું તેમ કહ્યું. રૂબસદ શબ્દ સામે જ વાંધો છે. સાહિત્ય જોડે એવી સમજણ છે. બીજી સંસ્થાઓને જોડવી જ જોઈએ. ઠરાવ વિશે મુક્ત ચર્ચા અનિવાર્ય.

(૧૪) **હેમાંગ રાવલ** : મિટિંગનો મુખ્ય મુદ્દો આંદોલન આગળ વધારવાનો છે. ૪૦ સભ્યોને ઠરાવ બંધનકર્તા રહે છે. ફોર્મ ભરતી વખતે આ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈતું હતું. પરિષદના ઠરાવને બંધાયેલા રહેવું પડે નૈતિક મૂલ્યો મહત્વના છે. ભગતસાહેબની શહીદીનું શું? લડત માટે સૌ પ્રતિબદ્ધ રહીએ.

સમૂહ માધ્યમોમાં યુવાનોને માહિતગાર કરવા, આજનું રેકોર્ડિંગ જાહેર કરો, પગલાં સમિતિની બેઠક કરવી સંસ્થાના નિયમો ચુસ્ત પળાય, ગુજરાત ગુણિયલ છે, નાણાના અભાવે ઝૂકવું નહીં. આજની પરિસ્થિતિમાં સરકારને વ્યવસ્થિત રજૂઆત કરવી, ૧૮૨ ધારાસભ્યો, મુખ્યમંત્રીને પત્ર લખવો, દરેક પક્ષપ્રમુખને મળવું, પ્રતિનિધિમંડળ રચવું, સ્વાયત્તતાનો અંક ફરી છાપવો, આંદોલનમાં મીડિયાને મહત્ત્વ આપવું (પત્રકાર પરિષદ બોલાવવી, પત્રો લખવા, અસંખ્ય કાર્યક્રમો કરવા. પ્રમુખશ્રી ચૂંટણી સમયના તેમના વચનને ધ્યાનમાં લઈ એક વર્ષનો રોડમેપ પ્રેસકોન્ફરન્સ કરી જાહેર કરે. બુધસભા અને પાક્ષિકીમાં વાત થાય છે.

(૧૫) **અનિલા દલાલ** : સ્વાયત્તતા અનિવાર્ય છે. પરિષદની પ્રતિબદ્ધતા સભ્યોએ પાળવી જોઈએ. કેટલાક સભ્યોને દૂર કરવાનો નિર્ણય સ્વીકારવો. અન્ય સંસ્થાઓનો સહયોગ લેવો, પ્રમુખશ્રી કર્મઠ છે, કાર્યશીલ છે – તેથી શ્રદ્ધા છે કે આંદોલનને વેગ મળશે.

(૧૬) **રૂપા શેઠ** : સ્વાયત્તતા અંગે અત્યાર સુધી સક્રિયતાની ઓછપ હતી. આપણી ફરજમાં આવે છે કે આંદોલન સક્રિયતાથી રજૂ કરીએ. રૂબસદમાં યોગ્ય પ્રક્રિયા થઈ છે. પરિષદ અને સર્જક સ્વાયત્તતા અંગે પ્રતિબદ્ધ રહેવો જોઈએ.

(૧૭) **ધારણી શુક્લ** : સ્વાયત્તતા આંદોલન સક્રિય રાખવું. એને મારો ટેકો છે.

(૧૮) **રાધિકા પટેલ** : સ્વાયત્તતા આંદોલનમાં સક્રિયતા અનિવાર્ય અને હું પ્રતિબદ્ધ છું. યુવાનો અળગા છે એ હકીકત છે પણ સાચી માગણી આત્માનો અવાજ મને શું કહે છે?

એક કવિ તરીકે મારો અંતરાત્મા સ્વાયત્તતાની માગણીને સક્રિય ટેકો આપવા પ્રેરે છે. આપણા અંતરાત્માનો સાચો ચહેરો આપણને સંઘર્ષ તરફ લઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. અકાદમી જે રીતના કાર્યક્રમો કરે છે તે બહુ જ ચિંતાનો વિષય છે. સ્વાયત્તતા અનિવાર્ય છે. હર્ષદભાઈને મારો સંપૂર્ણ ટેકો છે તેઓ રોડમેપ રજૂ કરે, હું તૈયાર છું.

(૧૯) ચેતન શુક્લ : સ્વાયત્તતા આંદોલનમાં પ્રમુખશ્રીની સાથે લડતમાં સક્રિય થવું જ રહ્યું, પ્રમુખશ્રી રોડમેપ આપે જ. લડતમાં જોડનારનો વ્યાપ વધારવો. દરેક જગ્યાએ યુવાનોને જણાવવાનું છે ૪૦ મિત્રોએ આ બાબતે સ્વીકારવી જ જોઈએ.

(૨૦) જયદેવ શુક્લ : સ્વાયત્તતાની માત્ર વાતો જ થઈ છે. નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા છે. સરકારને આપણે સમજાવી શક્યા નથી. સ્પષ્ટ રીતે આપણે રજૂઆત કરવી રહી. સરકાર લોકશાહીનું પાલન કરે, સાહિત્યકારોનો અવાજ ઊઠવો જોઈએ. આંદોલન કરવું જ રહ્યું, જેટલા સક્રિય થઈ શકીએ એટલું થવું રહ્યું જ.

(૨૧) કિરીટ દૂધાત : સભાના આંદોલન અને અસહકારના વલણ સાથે સંમત.

(૨૨) રમેશ ર. દવે : કટારલેખકો, વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકોને જોડીએ, આમ કરવાથી વ્યાપ વધશે, એક ટૂંકો સારગ્રાહી પત્ર લખવો, (સ્વાયત્તતા વિશેનો સાર કે જેમાં કાર્યક્રમ અમે આ રીતે આગળ વધારવા માગીએ છીએ એના તબક્કાઓ રજૂ થવા જોઈએ.) ઠરાવોનું અમલીકરણ, વ્યાપક અને મુદ્દાસર રજૂ કરવું જ જોઈએ. સક્રિયતા વિના નહીં ચાલે, મધ્યસ્થ અને કારોબારી - આયોજનબદ્ધ રીતે ચાલે. આ દરેક માણસની અનિવાર્યતા છે. સરકારી આધિપત્ય વધે તે ન ચાલે. આખી વાત લોકો સુધી પહોંચાડીએ.

(૨૩) પરેશ નાયક : ત્રણ મહિને આવી એક બેઠક થવી જોઈએ. સ્વાયત્તતા બાબતે ચિંતન એમાં થાય.

નારાયણભાઈ દેસાઈ, ઉમાશંકર જોશી, નિરંજન ભગતની આખી પરંપરાને જાળવવી રહી. પગલાં સમિતિ પુન ગઠિત કરવી જોઈએ. સ્વાયત્તતા આંદોલન વિશેના પરિષદના ઇતિહાસની નાની પુસ્તિકા રજૂ કરવી. પરિષદ માથું ન નમાવે, વિવેકપૂર્ણ, સાતત્યપૂર્ણ રીતે કામ થયું છે. શબ્દોના તેજનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ. 'પરબ'માંથી ટેગ લાઈન કેમ ભૂંસી નાખી? આ ન ચાલે, મુખ્યમંત્રીને રજૂઆત કરવી, પગલાં સમિતિ ફરી ચેતનવંતી કરવી. રઘુવીરભાઈ કેમ જુદી ભૂમિકાએ છે? હર્ષદભાઈ સરસ આકાર આપે તેવી અપેક્ષા, 'પરબ'ની ટેગલાઈન પાછી લાવો, રઘુવીરભાઈ સાથે જ રહે તેવી વિનંતી.

(૨૪) પ્રકાશ ન. શાહ : આગળ જવા માટે મળ્યા છીએ, પગલાં નક્કી કરીએ, કામ નક્કી કરીને ચાલીએ, હર્ષદભાઈ સાથે સક્રિયતાથી જોડાઈશું, મૂલ્યાત્મક નહીં પણ વ્યૂહાત્મક ફેરફાર.

(૨૫) દાન વાઘેલા : સ્વાયત્તતાની સમજણ આપતી શિબિર ગોઠવવી, બહુ આગળ નથી જવાયું, હવે કંઈક કરવું રહ્યું, અન્ય સંસ્થાને સાથે રાખવી.

(૨૬) દિલીપસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા) : સ્વાયત્તતાની પુસ્તિકા થવી જોઈએ. રઘુવીરભાઈને વિનંતી કે સક્રિય થાય, આગેવાની લે.

(૨૭) ભીખેશ ભટ્ટ : સ્વાયત્તા અનિવાર્ય છે. હવે જે પગલાં છે એને અસરકારક બનાવવાં, વડાપ્રધાનશ્રી સુધી જવું પડે, તેમના સંકેતોથી જ સ્વાયત્તા છીનવાઈ છે તો ત્યાં સુધી જઈએ, રૂખસદના મુદ્દાને ફરી વિચારવો. રાજ્યોની અન્ય સંસ્થા વિશે વિચારવું, અભ્યાસ કરવો.

(૨૮) યોગેશ જોષી : રઘુવીરભાઈએ ભૂતકાળમાં ઉમાશંકર જોશીનો જન્મદિવસ સ્વાયત્તા દિવસ યોજવાની વાત કરી હતી. આંદોલન, અસહકાર અનિવાર્ય છે.

(૨૯) ગિરીશ જોષી : પરિષદના મુખપત્રમાં રોડમેપ રજૂ કરવો, પરિષદના સામાન્ય સભ્ય સુધી વાત પહોંચવી જોઈએ.

(૩૦) નીતિન શુક્લ : ગુજરાત વિશ્વકોશ અકાદમીની સ્વાયત્તા હોવી જ જોઈએ, એને ટેકો આપે છે.

પરિષદના કાર્યક્રમોમાં સક્રિય રહેશે જોડાશે, આ વિશ્વકોશની વાત, હવે વ્યક્તિગત, સ્વાયત્તાની વાતને લોકો સુધી પહોંચાડીએ. લોકોનો પ્રભાવ ઘણો છે ગાંધીજીના શબ્દોમાં 'કોશિયાને સમજાય તેવી ભાષામાં સ્વાયત્તાની વાત મૂકવી', લોકોની ભાષામાં આંદોલન થવું જોઈએ, ધારાસભ્યો, સંસદસભ્યો, લોકપ્રતિનિધિને લખવું, વિધાનસભામાં પ્રશ્નો પુછાવીએ પ્રાઈવેટ બિલ લાવવાની કોશિશ કરવી, સ્પેસિફિક, એચીવેબલ, રિલેવન્ટ, ટાઈમબાઉન્ડ, સ્માર્ટ એક્શન, પ્રતિબદ્ધ રહેવું, ઓબ્જેક્ટિવ છીએ, માત્ર વ્યૂહરચના બદલવી રહી, ધ્યેય પ્રાપ્તિ હોવી ઘટે, કોઈ ખાલીપો ન સર્જાવો જોઈએ. અકાદમી પણ સાહિત્યિક વિશ્વ ધરાવતી થાય તેવી ચિંતા પણ કરવી જોઈએ. અકાદમી લોકોના પૈસે ચાલે છે, સ્પષ્ટતા સાથે સ્વાયત્તા માગવી જોઈએ.

(૩૧) રઘુવીર ચૌધરી : આંદોલનના પ્રારંભે કાનૂની લડાઈ આદરી, વ્યક્તિગત પ્રયાસો પણ થયા, કેન્દ્ર સુધી પહોંચવું જોઈએ, સામાન્ય સભ્યો સુધી પહોંચવું જોઈએ. અસર પડે તેવા વિદ્વાનો બુદ્ધિજીવીઓને જોડવા, વચના પ્રશ્નો છે પણ હું સાથે જ હું પ્રયત્નો કરીશું. મળશે તો આનંદ થશે, સરકારની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સાહિત્યની આપણી સંસ્થા ચલાવીશું. ગતિ અનિવાર્ય છે.

અંતે હર્ષદ ત્રિવેદીએ સમાપન કરતાં જે મુદ્દા રજૂ કર્યા તે :

લગભગ એક સૂર આ બેઠકમાં રજૂ થયો છે અને તે 'અકાદમી સ્વાયત્ત હોવી ઘટે' હવે લડત આપણે જાગ્રત છીએ એટલે આગ્રહ છે. આખી બેઠકમાંથી જે વાત ફલિત થાય છે તે આ મુજબ છે : (૧) સ્વાયત્તા માટે જે કંઈ કરવું પડે તે કરવું, (૨) સમૂહને સાથે લઈ ચાલવું તે મુદ્દો, (૩) પરિષદમાં દાન આવી રહ્યાં છે. પરિષદે દરેક સર્જકને જોડવા રહ્યા, આ કેમ બને? તે જોવું રહ્યું, (૪) લડતમાં કોઈ બીજો મત નથી. (૫) 'પરબ'ના દરેક અંકમાં એક પેઈજ મૂકવું એનો ઠરાવ કરવો. (૬) પગલાં સમિતિની બેઠક બોલાવવી.

બેઠકના અંતે મહામંત્રીએ ઉપસ્થિત સૌ સંસ્થા પ્રતિનિધિઓ અને સાહિત્યકારોનો આભાર માની બેઠક પૂર્ણ જાહેર કરી.

સમીર ભટ્ટ, મહામંત્રી

તા.ક. : આ આખી બેઠકનું વીડિયો રેકોર્ડિંગ કરવામાં આવ્યું. શ્રદ્ધેયતા માટેનાં આ પગલાં બદલ પ્રમુખશ્રીએ મહામંત્રીને અભિનંદન પણ આપ્યા.

પરિષદવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

‘પાક્ષિકી’

તા. ૧૪/૧૨/૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત વાર્તાકાર સાગર શાહએ એમની વાર્તા ‘ડાકણ’નું પઠન કર્યું હતું. તથા તા. ૨૮-૧૨-૨૦૨૪ના રોજ વાર્તાકાર નીલેશ મુરાણીએ એમની વાર્તા ‘મેરેજ ટોન’નું પઠન કર્યું હતું.

ગ્રંથાલય નામકરણ સ્મૃતિવિશેષ ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથાલય’ પરિસંવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયના ઉપક્રમે ગ્રંથાલયનામકરણ (૨૯-૧૧-૧૯૮૩) સ્મૃતિવિશેષ પરિસંવાદ ‘ગ્રંથ અને ગ્રંથાલય’નું આયોજન થયું હતું. ગ્રંથાલય-પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા અને પ્રેરક મહાનુભાવોની તસવીરોનું અનાવરણ પરિષદપ્રમુખ હર્ષદભાઈ ત્રિવેદી, ગ્રંથાલય કચેરી નિયામકશ્રી પંકજભાઈ ગોસ્વામી, ઉપપ્રમુખ યોગેશ જોષી, મહામંત્રીશ્રી સમીર ભટ્ટ, ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના અધ્યાપકો અને ગ્રંથપાલોની હાજરીમાં કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ ઉદ્ઘાટન બેઠકમાં ગંગારામ વાઘેલાના આવકારગીત પછી ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ ચી. મં. ગ્રંથાલય અને તેનાં આગામી આયોજનો વિશે વાત કરી હતી. પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં મહામંત્રી સમીર ભટ્ટ અને અતિથિવિશેષ પંકજભાઈ ગોસ્વામીએ ગ્રંથાલયના વિકાસ અંગેની માહિતી આપી હતી. તેમજ પરિષદપ્રમુખ હર્ષદભાઈએ બીજવક્તવ્ય આપતાં જણાવ્યું હતું કે સ્વતંત્રપણે બાળગ્રંથાલય અને મહિલાવિભાગ ઊભો કરવાનું આયોજન છે.

પ્રથમ બેઠકમાં વૈશાલીબહેન ઘોળકિયાએ પુસ્તકો આપણને જીવનની કપરી પરિસ્થિતિઓમાંથી બહાર કાઢવામાં કેવો ભાગ ભજવે છે તેની વાત કરતાં કેટલાંક સ્ત્રીકેન્દ્રી પુસ્તકોની નાયિકાઓ વિશે રસપ્રદ શૈલીમાં રજૂઆત કરી હતી. ઊર્મિલાબહેન રાવતે હરતાંફરતાં ગ્રંથાલયો છેવાડાના માણસોને પણ કેવી રીતે ગ્રંથાલયસેવા પૂરી પાડી શકે તે દર્શાવતી એક ટૂંકી ફિલ્મ રજૂ કરીને ગ્રંથાલયની આ નવી ભૂમિકા પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો. નિયતિબહેન મિસ્ત્રીએ ૧૯૫૦ આસપાસથી લઈને અત્યાર સુધીના જુદા જુદા સમયના તબક્કાઓમાં ગ્રંથાલય અને એના વાચકોના વાંચનલક્ષી મનોજગતમાં કેવાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. અત્યારે ઇન્ટરનેટનો યુગ છે. પણ વાચકોને ગ્રંથાલયમાં જે મળે તે ઇન્ટરનેટ આપી શકતી નથી, એમ અધ્યક્ષીય પ્રવચન આપતાં ડૉ. ઊર્મિલાબહેન ઠાકરે ગ્રંથો, ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલોની અગત્યતા રજૂ કરી હતી. પ્રથમ બેઠકનું સંચાલન દીપ્તિબહેન શાહે કર્યું હતું. દ્વિતીય બેઠકમાં સર્વશ્રી ડૉ. જયરામ દેસાઈ, ડૉ. પ્રયત્કર કાનડિયા અને ડૉ. યોગેશ પારેખે તેમનાં વક્તવ્યોમાં ગ્રંથપાલો કઈ

રીતે ગ્રંથાલયની અને ગ્રંથપાલોની છબિને સમાજમાં ઉજ્જવળ કરી શકે તેની વાત મૂકતાં વાચકલક્ષી સેવાઓ પર ભાર મૂક્યો હતો, અને જરૂર પડ્યે નિયમોનો ભંગ કરીને પણ જરૂરિયાતવાળા વાચકોને સેવાઓ પૂરી પાડતાં અનેક ઉદાહરણો તેમની પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન આપેલી સેવાઓની વાત કરતાં આપ્યાં હતાં.

સમાપન બેઠકમાં શ્રી પંકજભાઈ બાવીશીની અધ્યક્ષતામાં અતિથિવિશેષ તરીકે ડૉ. રીઝવાન કાદરીએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ડૉ. મફતભાઈ પટેલે સમાપન વ્યાખ્યાન આપતાં ગ્રંથાલયોની દશા અને દિશા વિશે વાત કરી હતી. ઈતુભાઈ કુરકુટિયાએ આભારવિધિ કરી હતી. સૂચનો પ્રતિભાવમાં હેમાબહેન રાવલ, ગંગારામ વાઘેલા, દીપ્તિ શાહ, વિધિ ભગોરા અને દિલીપ વાઘેલાએ કેટલાક જરૂરી મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા હતા. આ આખા કાર્યક્રમનું સંચાલન શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ કર્યું હતું.

નવલકથા સર્જન વિશે કેફિયત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયના સ્થાપનાદિન ૧૭ માર્ચ, ૧૯૮૦ નિમિત્તે યોજાતા પુસ્તક સાથે સંવાદ-૩ના ઉપક્રમે ૩૦-૧૧-૨૦૨૪ના રોજ નવલકથાવિષયક વ્યાખ્યાનમાં ‘સર્જકની કેફિયત’માં પરિષદના ઉપપ્રમુખ યોગેશભાઈ જોષીએ એમની સર્જનયાત્રાની વાત કરી હતી. ‘મારી નવલકથાનું ડીએનએ’ વિશે વાત કરતા શ્રી શિશિર રામાવતે પોતાની નવલકથાની શરૂઆત કોલમ નિમિત્તે ધારાવહિક સ્વરૂપે થઈ હતી. પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં મહામંત્રી સમીરભાઈએ બંને સર્જકોને એકબીજાના પૂરક ગણાવ્યા હતા. ઈતુભાઈ કુરકુટિયાએ આભારવિધિ કરી હતી અને આખા કાર્યક્રમનું સંચાલન પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી શ્રી પરીક્ષિત જોશીએ કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમ સાથે પરિષદના ઉપક્રમે યોજાયેલા ૨૫ થી ૩૦ નવેમ્બરેના એક સમાહના વૈવિધ્યસભર કાર્યક્રમનો દોર પૂર્ણ થયો હતો.

અનંગ મહેતાની સ્મૃતિમાં મેહુલ સુરતીનું સન્માન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાયટીના ઉપક્રમે તા. ૨૪-૧૦-૨૦૨૪ના રોજ સોસાયટીના હોલમાં વિખ્યાત અભિનેતા દર્શન જરીવાલાએ અનંત મહેતા સ્મૃતિ-વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. અને આ પ્રસંગે સંગીતકાર મેહુલ સુરતીનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ચીમનલાલ મંગળદાસ ગ્રંથાલયમાં ગ્રંથાલયના સ્થાપનાદિન નિમિત્તે દર મહિને થતા પુસ્તક પ્રદર્શન અન્વયે ડિસેમ્બર મહિનામાં આ વખતે પ્રેરણાત્મક પુસ્તકોનું પ્રદર્શન તા. ૧૭-૧૨-૨૦૨૪થી ૨૭-૧૨-૨૦૨૪ દરમિયાન રાખવામાં આવ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

નીતિન વડગામાના દ્વૃત્તમા જન્મદિન પ્રસંગે

તા. ૧૦-૧૨-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા નીતિન વડગામાના દ્વૃત્તમા જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક અંતર્ગત સાહિત્યકાર નીતિન વડગામાએ પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

પુસ્તકપરિચય

તા. ૨૧-૧૨-૨૦૨૪ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા 'પુસ્તકપરિચય' અંતર્ગત સાહિત્યસર્જક રસિક ઝવેરીના પુસ્તક 'અલગારી રખડપટ્ટી' વિશે મણિલાલ હ. પટેલે અને સાહિત્યસર્જક સ્વામી આનંદના પુસ્તક 'નઘરોળ' વિશે મનસુખ સહ્યાએ આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્યો આપ્યાં.

શબ્દસંપદા

તા. ૨૨-૧૨-૨૦૨૪ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે, શાસનસમ્રાટ ભવન, ઓડિટોરિયમ હોલ, હડીસિંગની વાડી, દિલ્હી દરવાજા બહાર, અમદાવાદમાં પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી હડીસિંગ કેસરીસિંગ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા 'શબ્દસંપદા' શીર્ષક અંતર્ગત જૈન સાહિત્યસર્જક શ્રાવક કવિ ઋષભદાસના જૈન સાહિત્યગ્રંથ 'હીરવિજયસૂરિરાસ' વિશે સાહિત્યકાર ઋષિકેશ રાવલે અને જૈન સાહિત્યસર્જક મંગલમાણિક્ય મુનિના જૈન સાહિત્યગ્રંથ 'અબંડ વિદ્યાધર રાસ' વિશે સાહિત્યકાર અભય દોશીએ અભ્યાસલક્ષી વક્તવ્યો આપ્યાં.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં રોહિત શુક્લનું યોજાયેલું વ્યાખ્યાન

વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લ વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત જાણીતા શિક્ષણવિદ શ્રી રોહિત શુક્લએ 'શિક્ષણ પરિકલ્પના અને પરિણામ' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું.

રવીન્દ્રભવન અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નવા સંયુક્ત ઉપક્રમે

રવીન્દ્ર સંગીતની ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં થયેલી પ્રસ્તુતિ

રવીન્દ્રભવન અને ગુજરાત વિશ્વકોશના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં રવીન્દ્રનાથના અભ્યાસી શૈલેશ પારેખે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે વિજ્ઞાન વિષયની થીમ પર આધારિત ૧૧ ગીતોની પ્રસ્તુતિ દેબાશિષ રાયચૌધરી અને રોહિણી રાયચૌધરીએ કરી હતી.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં યોજાયેલ બે પુસ્તકનું વિમોચન

ગુજરાતના સંસ્કારપુરુષ શ્રી પોપટલાલ હેમચંદની સ્મૃતિમાં યોજાતા વ્યાખ્યાન અંતર્ગત તા, ૨૨-૧૧-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં ધરમશી સંપટલિખિત 'પ્રતાપી પૂર્વજો' અને 'રાજનગરનાં રાજરત્નો' - બે પુસ્તકોનું વિમોચન જૈનશ્રેષ્ઠી શ્રી સંવેગ લાલભાઈએ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે કુમારપાળ દેસાઈએ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ગૌરવભાઈ શેઠે બન્ને પુસ્તકો વિશે વાત કરી હતી.

મણિપુરની વેદનાની ગીત-સંગીત દ્વારા પ્રસ્તુતિ

ભારતના 'સમભગિની' પૂર્વોત્તર રાજ્યમાંના એક મણિપુરના સંગીત પરિવારના કલા-કસબીઓએ વિશ્વકોશભવનમાં મણિપુરી ગીત-સંગીતની હૃદયસ્પર્શી પ્રસ્તુતિ કરી. આ કાર્યક્રમ તા. ૧૯-૧૧-૨૦૨૪ના રોજ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજાયો હતો. જેમાં મણિપુરની પારંપરિક ગીતસમૃદ્ધિ રજૂ કરવામાં આવી હતી. એમાં વર્તમાન સમયના મણિપુરની વેદનાની સાથોસાથ મણિપુરના પ્રકૃતિ સૌંદર્યને આલેખતાં ગીતોની પણ પ્રસ્તુતિ થઈ હતી. મણિપુરની વિખ્યાત ગાયિકા માંગકા મયાંગલાંબામ દ્વારા લોકસાહિત્યની નૃત્ય સાથે પ્રસ્તુતિ કરવામાં આવી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં વિશ્વસંસ્કૃતિપર્વની ઉજવણી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની સ્થાપનાનું આ ૪૦મું વર્ષ છે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તેના સ્થાપના દિવસને વિશ્વસંસ્કૃતિપર્વ તરીકે ઊજવે છે. આ પર્વ ત્રણ દિવસ ઊજવાય છે. ત્રણેય દિવસ સાહિત્ય, સંગીતને અનુલક્ષીને કાર્યક્રમ ઊજવવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ તા. ૩૦-૧૧-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના શ્રી હીરાલાલ સભાગૃહમાં યોજાયો હતો. કવિતાનું વિશ્વ સંગીતની નજરે એ શીર્ષક હેઠળ શ્રી અમર ભટ્ટે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, રિલકે, ઓમર ખય્યામ, ગુજરાતી સાહિત્યના નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, દયારામ, કવિ કાન્ત, ઉમાશંકર જોશી વગેરે કવિઓની કવિતાનું સંગીતસભર ગાન કર્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં

શ્રી રતિલાલ ચંદરયા માતૃભાષા ગૌરવ એવોર્ડ અર્પણ સમારોહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ અને ગુજરાતી લૅક્સિકનના ઉપક્રમે ચંદરયા પરિવાર પ્રેરિત શ્રી રતિલાલ ચંદરયા માતૃભાષા ગૌરવ એવોર્ડ એકત્ર ફાઉન્ડેશનને એનાયત થયો. આ એવોર્ડ એકત્ર ફાઉન્ડેશન વતી શ્રી અતુલ રાવલે સ્વીકાર્યો હતો. એવોર્ડ અર્પણ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીના હસ્તે શ્રી પી. કે. લહેરી, શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ અને શ્રી મુકેશ શાહની ઉપસ્થિતિમાં તા. ૨-૧૨-૨૦૨૪ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં એનાયત થયો હતો.

આ અંકના લેખકો

- Abhijit Shukla : 8003 Inverness Lakes Trl Fort Wayne IN. 46804
U.S.A. Sanity is not statistical. - George Orwell
260 409 3022
- અમર ભટ્ટ : ૪૭ બ્રાહ્મણ મિત્રમંડળ સોસાયટી, કચ્છી જૈન ભવનની બાજુમાં,
સત્યપથ ૩ એપાર્ટમેન્ટની સામે, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬
- અરવિંદ પંડ્યા : 'ઘર', ૧૭૭૫-બી, નાગરિક સોસાયટી, સરદારનગર, ભાવનગર.
- આકાશ ઠક્કર : aakashthakkar22@gmail.com
arrjithakkar@hotmail.com
- ઈતુભાઈ કુરકુટિયા : વ્યાખ્યાતા ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯
- કાન્તિ ગોર : 'સુદર્શન' ૯૨, એન.આર.આઈ. સોસાયટી, શ્રીજીનગર, આર.ટી.ઓ.
રિલોકેશન પાસે, પો. માધાપર-૩૭૦૦૨૦
- કિરીટ દૂધાત : A/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦.
- ગુરુદેવ પ્રજાપતિ : રામજી મંદિરની બાજુમાં, જૂનાબજાર, કરજણ, વડોદરા-૩૯૧૨૪૦
- દિનેશ ડોંગરે : ૩૯/સી, રામવાટિકા સોસાયટી, વૃન્દાવન પાર્ક પાસે, પાણી ગેટ,
વડોદરા-૩૯૦૦૧૯.
- નટવર પટેલ : એ/૫૦૩, નિશાન રેસિડેન્સી, શુકનસિટી પાસે, આનંદ પાર્ટી
પ્લોટ રોડ, ન્યૂ રાણીપ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- પરાગ ત્રિવેદી : એ/૮૦૧, સત્યમ સ્કાયલાઈન, એ.ઈ.સી. ચાર રસ્તા, ટોરેન્ટ
પાવર ઓફિસ સામે, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
- પીયૂષ રાવલ : અંગ્રેજી વિભાગ, માનવ વિદ્યાભવન, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- પૂર્વી અપૂર્વ બ્રહ્મભટ્ટ : ૩૨, ચંદન ટેનામેન્ટ વિભાગ-૨, જશોદાનગર બસ સ્ટોપ પાસે,
વટવા GIDC રોડ, જશોદાનગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૪૫.
M. ૯૭૭૩૪૨૧૮૩૫
- પ્રવીણ ગઢવી : 'આસવલોક', ૪૬૬/૨, સેક્ટર-૧, ગાયત્રી મંદિર પાછળ,
મજૂરાગેટ પાસે, સુરત-૩૯૫૦૦૨.
- ભરત મહેતા : બી-૯૭, યોગીનગર ડુપ્લેક્ષ, રામાકાકા મંદિરની સામે, છાની,
વડોદરા-૩૯૧૭૪૦
- ભાવિન ગોપાણી : મહાવીર કૃપા, ૨૦, ગંગાધર સોસાયટી, સરદાર પટેલ
હાઈસ્કૂલની સામે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
૯૮૨૫૬૯૮૬૨૮

- મહેશ દેસાઈ : બી/૧૫, ૩જે માળ, રાજુ ફ્લોટ, વિશ્વકર્મા મંદિર પાછળ, મજૂરા ગેટ પાસે, સુરત-૩૯૫૦૦૨.
- મીનળ દવે : એ/૧૮, હરિધામ સોસાયટી, તુલસીધામ શાક માર્કેટ પાસે, ઝાડેશ્વર રોડ, ભરૂચ-૩૯૨૦૧૮.
- મેગી અસ્નાની : megiasanani@gmail.com.
- રજનીકાંત પાઠક : સી-૬૩, પૃથ્વી ટાવર, જોધપુર ગામ રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ
- રણછોડ પરમાર : ૧૬૭૮/૨, સેક્ટર-૨/ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
- રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
- રાજેશ પંડ્યા : એ-૫, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૨૪.
- વર્ષા પ્રજાપતિ : ૧૭/૩૪, શક્તિનગર સોસાયટી, નવલેખા બંગલા પાસે, બાપુનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૪.
- શિવજી રૂખડા : અમરપરા, બગસરા-૩૬૫૪૪૦, જિ. અમરેલી.
- શોભિત દેસાઈ : ૩૦૧, જોય રેસિડેન્સી, રામક્રિષ્ણા મિશન પાસે, ૧૨મો રસ્તો, ખાર (વે.) મુંબઈ-૪૦૦૦૫૨.
- સાહિલ પરમાર : ૧૪૧૧/૧, સેક્ટર-૨/બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૭.
- સુરેશ ચૌહાણ : બી-૫૦૧, ઋગવેદ રેસિડેન્સી, શ્રીનાથ બસ ડેપોની બાજુમાં, પંચાલ વાડી સામે, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
- હરીશ ધોબી : હરિઓમનગર, કાછિયાની વાડી, ડેરોલ સ્ટેશન રોડ, મુ. પો. કાલોલ. જિ. પંચમહાલ.
- હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા', એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર.
- હર્ષવી પટેલ : વાયા. બીલીમોરા, મુ. પો. કેસવી, તા. ગણદેવી, જિ. નવસારી-૩૯૬૩૬૦. મો. ૯૪૨૭૮૬૪૪૦૪
- હેમંત દવે : 'રામગીરી', ૧૪, સિદ્ધાર્થનગર પીજ માર્ગ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૨.
- હેમંત ધોરડા : ૫, યશવંતનગર, પહેલે માળ, શોપર્સ સ્ટોપ પાસે, એસ. વી. રોડ, અંધેરી (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮.

આજીવન સભ્યોની યાદી

૧. નૈયા ડી. જોષી	અમદાવાદ	૨૮. હર્ષદ એમ. દવે	વડોદરા
૨. અતુલ બી. ઉજાગર	અમદાવાદ	૨૯. જિતેન્દ્ર એસ. જોષી	કુંદેલી
૩. લલિત ખંભાયત	અમદાવાદ	૩૦. અમિતાભ મેકવાન	વ.વિદ્યાનગર
૪. જિતેન્દ્ર રતિલાલ જોશી	અમદાવાદ	૩૧. બાલેન્દ્રશેખર જાની	રાજકોટ
૫. મિતેષકુમાર કડિયા	અમદાવાદ	૩૨. મનોજકુમાર બી. પંડ્યા	જોરાવરનગર
૬. ચેતન સી. શેઠ	સુરત	૩૩. અંશુ લક્ષ્મીશંકર જોશી	અમદાવાદ
૭. અમૃત એમ.વડિયા	સુરત	૩૪. પ્રણવ એસ. જોષી	વડોદરા
૮. ડૉ. જયંત ઉમરેઠિયા	વડોદરા	૩૫. ધ્વનિ એન. વૈષ્ણવ	ભાવનગર
૯. ડૉ. બળદેવભાઈ પ્રજાપતિ	ગાંધીનગર	૩૬. અલ્પેશ એ. પંડ્યા	ભાવનગર
૧૦. અનંતરાવ ડી. મારું	અમદાવાદ	૩૭. શ્વેતા એસ. મહેતા	ચિલોડા
૧૧. મહેશકુમાર સી. પરમાર	ઠાસરા	૩૮. નિકુંજ એમ. ભટ્ટ	સોનગઢ
૧૨. પ્રસન્ન જે. ભટ્ટ	સુરત	૩૯. ભરતકુમાર વાઘેલા	સિહોર
૧૩. મનોજ એલ. મિસ્ત્રી	સુરત	૪૦. ફિરદોશ દેખૈયા	ભાવનગર
૧૪. રમેશભાઈ પી. રજ્યા	ડીસા	૪૧. સ્મિત એન. મહેતા	ભાવનગર
૧૫. અંકુર પી. બેન્કર	ભરૂચ	૪૨. ઉદયજી એન. મારુ	ભાવનગર
૧૬. મયુરિકા જી. લેઉવા	ભરૂચ	૪૩. ધ્રુવકુમાર દેસાઈ	ભાવનગર
૧૭. મધુકાન્ત પી. પ્રજાપતિ	અમદાવાદ	૪૪. બાવણિયા ડી. રાણા	ભાવનગર
૧૮. દર્શના એમ. રાવળ	ભાવનગર	૪૫. શામજીભાઈ ચૌહાણ	ભાવનગર
૧૯. જયેશ ટી. ભટ્ટ	ભાવનગર	૪૬. રાજીવકુમાર ભટ્ટ	ભાવનગર
૨૦. ડૉ. ઓમપ્રકાશ ત્રિવેદી	ભાવનગર	૪૭. સુનીલ પરમાર	ભાવનગર
૨૧. શ્રીધર વ્યાસ	અમદાવાદ	૪૮. ભરત વાળા	ભાવનગર
૨૨. ડૉ. સંતોષ દેવક	વેગા	૪૯. નેહા પુરોહિત	ભાવનગર
૨૩. ચેતનકુમાર એસ. શાહ	સુરત	૫૦. ડૉ. સુરેશ જે. પરમાર	ભાવનગર
૨૪. રજનીકાન્ત શાહ	કરજણ	૫૧. અંજના ગોસ્વામી	ભાવનગર
૨૫. તન્વી કે. ટેડેલ	આણંદ	૫૨. ઈશ્વરભાઈ ચૌધરી	થાવર
૨૬. વિપુલ કે. વાળા	કડીદરા	૫૩. બાબુભાઈ પરમાર	બગસરા
૨૭. કાન્તિભાઈ સોલંકી	માંગુકા	૫૪. સ્નેહલ ચૌધરી	અમદાવાદ

સંસ્થા આજીવન

૧. ચત્રભુજ મોતીલાલ વિદ્યાલય	પાલિતાણા
૨. સાર્વજનિક પુસ્તકાલય	અમદાવાદ
૩. સરકારી વિનયન કૉલેજ	ચોટીલા

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫ માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીખમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જાઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગરૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન			
૧.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૩.	ડૉ. જશવંત મોદી (યુ.એસ.એ.) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૪.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૬.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૮.	શેઠ હકીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૯.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-

...

૧.	ત્રિવેણી ફાઉન્ડેશન	મુંબઈ	૧૩,૦૦,૦૦૦/-
----	--------------------	-------	-------------

પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન

૧.	જે. એલ. મોરીસન ઇન્ડિયા	-	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	સાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમ માટે	ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦/-

પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન

૧.	અનિલાબેન દલાલ	અમદાવાદ	૫૦,૦૦૦/-
૨.	દિલીપસિંહ દેવીસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા)	અમદાવાદ	૨૫,૧૨૫/-
૩.	વિષ્ણુપ્રસાદ ડી. ઠક્કર	કુડાસણ	૨૫,૦૦૦/-
૪.	વલ્લભ કે. વોરા	મુંબઈ	૨૧,૧૧૧/-
૫.	સુરેશ શાંતિલાલ કોઠારી	યુ.એસ.એ.	૧૫,૦૦૦/-
૬.	વિપુલ મહેતા	ભાવનગર	૧૧,૦૦૦/-
૭.	ડૉ. ચત્રભૂજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૫૦૦/-
૮.	શ્રી પ્રવિણ ગઢવી	ગાંધીનગર	૫,૦૦૦/-
૯.	શ્રી સંતોષ બાલકૃષ્ણ કરોડે	અમદાવાદ	૫,૦૦૦/-
૧૦.	રમેશ બી. મહેતા	જૂનાગઢ	૫,૦૦૦/-
૧૧.	સંજય ઉપાધ્યાય	રાજકોટ	૫,૦૦૦/-
૧૨.	શ્રી કમલેશ છગનભાઈ પટેલ	ઉધના	૨,૦૦૧/-
૧૩.	અજિત પારેખ	વલસાડ	૧,૦૦૧/-
૧૪.	નવિનચંદ્ર ધામેચા	નવસારી	૨,૧૦૦/-
૧૫.	જશુબહેન બુદ્ધિધન ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૫૦૦/-

- શ્રી મોહનલાલ દવે 'જીવનપ્રકાશ'
ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા વર્ષ ૨૦૨૪, માટે પારિતોષકના
હ. : શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ દવે સુરેન્દ્રનગર ૧૫,૦૦૦/-
  - શ્રી ચત્રભૂજ બી. રાજપરા જૂનાગઢ ૫,૧૦૦/-
  - પંકજ બાવીસી (ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દાન) અમદાવાદ ૨,૦૦૦/-
- બેન્ચમાર્ક એજન્સી પ્રા. લિ.ના શ્રી નિશિથ જોશી (ચેરમેન અને એમ.ડી.) અને શ્રી હિરેન સવાઈ (એમ.ડી.) તરફથી (હ. શ્રી પાવનભાઈ બકેરી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્વાધ્યાય-નિવાસના ચાર બાથરૂમ માટે ચાર નંગ ઇલેક્ટ્રીકવોટર ગીઝર ભેટ મળેલ છે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા સંચાલિત

ગુજરાતી લેક્સિકન

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

વિશ્વવ્યાપી વેબસાઇટ લેક્સિકનની વિશેષતા

- ◆ ગુજરાતીલેક્સિકન.કોમ (www.gujaratilexicon.com) એટલે ગુજરાતી ભાષાના ઠપ લાખ કરતા વધુ શબ્દો ધરાવતી વેબસાઇટ.
- ◆ આમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-અંગ્રેજી, ગુજરાતી-ગુજરાતી, હિન્દી-ગુજરાતી, મરાઠી-ગુજરાતી શબ્દકોશનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ગુજરાતી-ગુજરાતી, શબ્દકોશ વિભાગમાં સાર્થ, બૃહદ અને ભગવદ્ગોમંડલના શબ્દો પ્રાપ્ત થશે.
- ◆ આ ઉપરાંત ગુજરાતી વિરુદ્ધાર્થ શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવતો, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, પર્યાયવાચી શબ્દો જેવી વિગતો એક ક્લિકે મેળવી શકો છો.
- ◆ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ સંચાલિત લેક્સિકનની વેબસાઇટ અત્યાર સુધીમાં સાડાપાંચ કરોડથી વધુ લોકોએ જોઈ છે.
- ◆ આ ઉપરાંત વેબસાઇટ ઉપર તમે વિવિધ ગુજરાતી શબ્દરમતો, ઈ-બુક, બ્લોગ વગેરે પણ માણી શકો છો.
- ◆ દૈનિક પાંચ હજારથી વધુ મુલાકાત ધરાવતી આ વેબસાઇટ ભારત ઉપરાંત યુ.એસ.એ., યુ.કે., કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, યુ.એ.ઈ., નેધરલેન્ડ, જર્મની, ન્યૂઝીલેન્ડ, સિંગાપોર, કેન્યા, ફ્રાન્સ, સાઉથ આફ્રિકા, સાઉદી અરેબિયા, નોર્વે, સ્વીડન, ઓમાન, કતાર, રશિયા, જાપાન, પાકિસ્તાન, યુગાન્ડા, ફિનલેન્ડ, કુવૈત, ચીન, તાન્ઝાનિયા, ઈન્ડોનેશિયા વગેરે જેવા દેશોમાં જોવાય છે.
- ◆ હાલમાં જ સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશની અપગ્રેડ કરેલી મોબાઇલ એપ્લિકેશન રજૂ કરવામાં આવી છે. જે તમે એન્ડ્રોઇડ અને આઈફોન બંને માટે ડાઉનલોડ કરી શકો છો.

Andorid : <https://play.google.com/store/search?q=sarth+gujarat+jodani+kosh&c=apps>

iOS : <https://apps.apple.com/tr/app/sarth/id1068164351>

- ◆ વર્ણી તમે ગુજરાતી લેક્સિકનને ઇન્સ્ટાગ્રામ કે ફેસબુક ઉપર ફોલો કરી રોજ એક નવો શબ્દ સુવિચાર વગેરે જેવી વિગતો મેળવી શકો છો.

Instagram : <https://www.instagram.com/gujaratilexicon>

Facebook : <https://www.facebook.com/gujaratilexicon>

પાથરણું

હવે આ પથરણું સંકેલું,
એ કામ પ્હેલું ને છેલું...હવે.

દીનાનાથે દીધેલું મજબૂત સરસ વણેલું,
માતા-પિતા ગુરુએ સંભાળી શુચિરંગે રંગેલું, હવે...

બગડે ના એ કાજ યથામતિ બનતું સર્વ કરેલું,
હજાર આવી હવા ગઈ ના અસરકશી જ કરેલું, હવે...

સુઘ્ઘ સંત જ્ઞાની ભક્તોએ પાવન નિત્ય કરેલું,
વારંવાર માધવનાં કોમળ પદચિહ્ને પુલકેલું, હવે...

માધવની વનમાળા કેસર અગરુ સુગંધ ભરેલું,
ઝટ સંકેલું પાથરણું એ સહજ ધન્ય થયેલું, હવે...

હું નહિ હોઉં, એ સ્થિતિ દૂર નથી

જે મને તથા પિંજરને વારંવાર જોયા કરે છે તેમને કશું જ કહેવાનો અર્થ નથી કે પિંજરમાં પુરાયેલાંની શી ઝંખના, શી મથામણ ને શી વેદના હોઈ શકે. સમજીને સહાયરૂપ થવા જેને તત્પરતા હોયતે જોવામાત્રથી પણ પરખી શકે. હું કંઈ કહી શકું એવી હવે હાલત પણ નથી. હું નહિ હોઉં. એ સ્થિતિ દૂર નથી, છતાં એમ થયા કરે છે કે એવખતે પણ જો કોઈ આ પિંજરના તોતિંગ સળિયાને તોડી નાખવા છેવટ લગી મેં ચાંચ ઠોકઠોક કરવાથી તેના પરજે ઘાનાં ચિહ્ન થયાં છે તેને જો પરખી શકશે તો તેના હૃદયમાં મારાં સંવેદનો, મારી મુક્તિની ઝંખના, મારો અભિલાષ ને ઉલ્લાસ પ્રકટશે, પાંખ પ્રસારશે, મારું જીવન એની ચેતના સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી વિહરશે.

ઈ.સ. ૧૯૭૬

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

- સદ્. મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

વિદાય

વંદન! પ્રિયજન! રજા લઉં,
હા, કાલ ફરી આવીશ.

વસન્ત થઈ ને ફરી તમારે આંગણિયે આવીશ;
દ્વારદ્વાર મંગલ તોરણિયે ફૂલડે છવરાવીશ. વંદન!...

હાલરું થઈ રજા લઉં ને વીંઝણાલો ઢાળીશ;
સવારના હું પ્રભાતિયું થઈ સુખે જગાડી જઈશ. વંદન!...

આજ અજાણ જઈ પણ ઉરની થાપણ મૂકી જઈશ;
આતુર કાલે મળી ઉમળકે પરિચિત સુખને પાઈશ. વંદન!...

વંદન! વિદાય લઉં પણ મંગલ કાલ બની આવીશ;
પ્રતિદિન વધતા પ્રણયમાનસે હુંસ બનીને નહાઈશ. વંદન!...

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

- સદ્. મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

પરિવારમાં વસાવવા માટે વૈવિધ્યપૂર્ણ પુસ્તકો

ગુજરાતી રંગભૂમિનાં ગીતો

સંપા. ધર્મેન્દ્ર માસ્તર 'મધુરમ્', કિં. 200

નાટક દરમિયાન સ્ટેજ પર ગવાતાં ૪૦થી વધુ કવિઓનાં 400 જેટલાં ગીતોની ઝલક પણ આ પુસ્તકમાંથી મળે છે.

નિજી આકાશ

લે. રંજના હરીશ, કિં. 80

અરુઘતી રોય, ટોની મોરિસન, પ્રતિભા અબ્રવાલ, ઈન્દિરા ગોસ્વામી, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, હેલન કેલર જેવી દેશ-વિદેશની વીસ મહિલા પ્રતિભાઓનું ચરિત્ર-આલેખન છે.

સપનાં યયાં સાકાર

લે. હરિત પંડ્યા, કિં. 125

પદ્મશ્રી રઘુભાઈ નાયકનું આ જીવનચરિત્ર આજના શિક્ષણજગત માટે દીવાદાંડી રૂપ છે. શિક્ષણ એ વેપાર નથી પણ મૂલ્યોની માવજત અને સંસ્કારોનું જતન કરવાનું માધ્યમ છે.

કદલીવન

લે. વિનોદિની નીલકંઠ, કિં. 80

ઝમકુ ડોસી અને ઉમિયા માસીમાં નારીના વિરલ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. આ નવલકથા વારંવાર વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવી રસપ્રદ છે.

પ્રકૃતિના પ્રહરીઓ

લે. નટવર હેડાઉ, કિં. 180

ગાંધીનગર પાસે આવેલો ઇન્દ્રોડા પાર્ક ગુજરાતનો વિરલ અને વિશિષ્ટ નેચરપાર્ક છે. આ પુસ્તકમાં ઇન્દ્રોડા પાર્કનો રસભર

પરિચય છે. લેખક નટવર હેડાઉ આ જ પાર્કમાં ફોરેસ્ટ ઓફિસર તરીકે સેવાઓ આપીને નિવૃત્ત થયા હોવાથી એમાં એમના અનુભવની વાતો પણ સમાવેશ પામી છે.

બસ, હવે હું જાઉં છું

લે. ધીરજ બારુપાર કિં.90

આ પુસ્તકમાં 18 નવલિકાઓ છે. દરેક નવલિકાનો વિષય જરા હટકે છે. આત્મહત્યા કરતાં પહેલાં માણસ ભીતરથી કેટલો રિબાતો હશે અથવા એના ગુસ્સાનો જ્વાળામુખી એની અંદર કેવો ભભૂકતો હશે, એવી સંવેદના વ્યક્ત કરતી આ નવલિકાઓ છે.

વેંત છેટું આકાશ

લે. સ્મિતા ભાગવત કિં. 100

ફ્રાન્સ દેશની એક કોન્ફરન્સમાં ઉપસ્થિત રહેલાં લેખિકાએ એમના અનુભવો આ પુસ્તકમાં આલેખ્યા છે. એ દષ્ટિએ આ પ્રવાસવર્ણન કહી શકાય, પરંતુ અહીં માત્ર પ્રવાસનું વર્ણન નથી. બે દેશ વચ્ચેની સંસ્કૃતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ એમાં છે.

કલ્લુની કમાલ અને બીજી વાતો

લે. અરુણિકા મનોજ દરૂ, કિં. 70

બાળમાનસ અને બાળકુતૂહલની નાડ પારખીને લખાયેલી ટૂંકી છતાં માર્મિક 15 બાળવાર્તાઓનો આ સંગ્રહ, બાળકોને ભરપૂર મોજ આપશે. પ્રાસંગિક ચિત્રોને કારણે આકર્ષક બનેલું આ પુસ્તક બાળકો વારંવાર વાંચવા પ્રેરશે.

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001

ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015

ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,

website : gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

નિબંધસંગ્રહો

હસુ યાત્રિક

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સૂડાબહોંતેરી (સ્ત્રીકથાનકો)	૧૬૦.૦૦
કામકથા (સ્ત્રીકથાનકો)	૧૬૦.૦૦

દિનેશ દેસાઈ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ફાસ્ટટ્રેક ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૪૮૦.૦૦
સોસાયટી@live (લેખસંગ્રહ)	૨૨૦.૦૦
હાર્ટ 2 હાર્ટ (લેખસંગ્રહ)	૨૧૦.૦૦
પ્રેમની સપ્તપદી (લલિતનિબંધ)	૨૭૦.૦૦
ગતિ-પ્રગતિ : ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૧૮૦.૦૦
સબસે ઊંચી પ્રેમસગાઈ (લલિતનિબંધ)	૨૩૦.૦૦
આપણુ ગુજરાત (લેખો)	૨૯૦.૦૦
વિકાસનો રાજમાર્ગ : ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૨૨૦.૦૦
નોનસ્ટોપ ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૨૦૫.૦૦
Modi : New Vision For India (Articles)	૩૫૦.૦૦
મહા નાયક નરેન્દ્ર મોદી (હિન્દી)(લેખસંગ્રહ)	૨૩૫.૦૦
સુરક્ષા વ્યવસ્થાપન (લેખસંગ્રહ)	૧૨૫.૦૦
મોદી મોડલ : ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૩૦૦.૦૦
નરેન્દ્ર મોદી અને યંગિસ્તાન (કિશોરલક્ષી લેખસંગ્રહ)	૧૮૦.૦૦
ગતિશીલ ગુજરાત (લેખસંગ્રહ)	૧૪૫.૦૦
આજે પણ એ યાદ છે (ઈન્ટરવ્યૂ-લેખો)	૧૦૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
જનસેવક-જનહિતના સંદેશ (લેખસંગ્રહ)	ડૉ. જગદીશ ભાવસાર	૯૫.૦૦
યુવા જોશ (લેખસંગ્રહ)	મહર્ષિ દેસાઈ	૧૩૦.૦૦
વ્યક્તિત્વના બંધન તોડીફોડી (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ 'રંજ'	૯૦.૦૦
પારિજાત (લેખસંગ્રહ)	રેખા ભટ્ટ	૨૬૦.૦૦
એ મને હંમેશા યાદ રહેશે (પ્રેરક પ્રસંગો)	શ્રી આનંદીબેન પટેલ	૧૦૦.૦૦
કોમનમેનની કથની (લેખો)	હસમુખ પટેલ	૨૪૦.૦૦
સાંધ્ય વેળાએ (વડીલોની વાતો)	રશ્મિ શાહ	૧૯૫.૦૦
સમજણનો સેતુ (સામાજિક લઘુનિબંધો)	વિપિન પંડ્યા	૧૩૫.૦૦
અનાયાસ (નિબંધસંગ્રહ)	પન્ના અધ્વર્યુ	૫૫.૦૦
અનામ આકાશ (લલિત નિબંધસંગ્રહ)	ડૉ. યશવંત ત્રિવેદી	૧૩૫.૦૦
મલકની માયા (નિબંધસંગ્રહ)	મણિલાલ હ. પટેલ	૮૦.૦૦
આત્માની નદીના કાંઠે (નિબંધસંગ્રહ)	વી.નેશ અંતાણી	૭૫.૦૦
આસોમાં ઊઘડતો અષાઢ (નિબંધસંગ્રહ)	યજ્ઞેશ દવે	૫૫.૦૦
તરુરાગ અને નદીસૂક્ત (નિબંધસંગ્રહ)	જયંત પાઠક	૬૫.૦૦
પવનની વ્યાસપીઠ (લલિતનિબંધ)	અનિલ જોશી	૨૩.૫૦
તરુરાગ (નિબંધસંગ્રહ)	જયન્ત પાઠક	૧૧.૦૦
અંધશ્રદ્ધાના એક્સરે (રેશનાલિસ્ટ લેખો)	જમનાદાસ કોટેચા	૧૩૫.૦૦
હુતશેષ	ડૉ. રમેશ મહેતા/	૧૪૦.૦૦
(ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયાના લેખો)	ડૉ. મનોજ જોષી	
નાનાવિધ (લેખસંગ્રહ)	ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૧૦૫.૦૦
તાઓ (અનુવાદ)	ડૉ. પ્રદીપ પંડ્યા	૩૩.૦૦
ઈશ્વરનું સનાતન મંદિર (લેખસંગ્રહ)	હરીન્દ્ર દવે	૪૮.૦૦

એકત્રનો ગ્રંથ ગુલાલ

એકત્ર ફાઉન્ડેશનની વેબસાઇટ પર આપ ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ પુસ્તકો અને સામયિકો વિનામૂલ્યે વાંચી શકો છો.

સામયિકોની યાદી:

સુરેશ જોષી દ્વારા સંપાદિત સામયિકો: ફાલ્ગુની, વાણી, મનીષા, ક્ષિતિજ, સંપુટ, ઊહાપોહ, સાયુજ્ય

રુચિ (સંપા. ચુનીલાલ મડિયા), સંજ્ઞા (સંપા. જ્યોતોષ જાની), દસમો દાયકો (સંપા. મણિલાલ હ. પટેલ), પ્રત્યક્ષ (સંપા. રમણ સોની), સમીપે (સંપા. શિરીષ પંચાલ, જયદેવ શુક્લ, બકુલ ટેલર), ખેવના અને સન્નિધાન (સંપા. સુમન શાહ), ઉદ્દેશ (સંપા. રમણલાલ જોશી), નયામાર્ગ (સંપા. ઈન્દુકુમાર જાની)

સામયિક-સૂચિ

એકત્ર પર વિવિધ સામયિકોની સૂચિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે જેની મદદથી આપ જે તે લેખ તરત જ શોધીને વાંચી શકો છો. એકત્ર પર હાલમાં વાણી, ક્ષિતિજ, મનીષા, સંજ્ઞા, દસમો દાયકો, પ્રત્યક્ષ વગેરે સામયિકોની સૂચિઓ ઉપલબ્ધ છે. તેમજ અન્ય સામયિકોની સૂચિ તૈયાર કરાવીને મૂકવામાં આવી રહી છે.

અહીં ગુજરાતી સામયિક લેખ સૂચિ : ૧૯૯૫-૨૦૨૦ (સંપા. રમણ સોની, કિશોર વ્યાસ) પણ ઉપલબ્ધ છે જેમાં ૧૯૯૫થી ૨૦૨૦ દરમિયાન વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખો વિશેની માહિતી આપ ત્વરિત મેળવી શકો છો.

સંપર્ક: અનંત રાઠોડ (સંયોજક): 7990080391

www.ekatrafoundation.org ઉપરથી આ સમૃદ્ધ સાહિત્યવિશ્વમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ ♦ કૃતિ સમીપે,
સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો ♦ ટાગોરની
વાર્તાકળા ♦ મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત ♦ સત્યના
પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક ♦ ઇલિયડ ♦ મિચ
મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

આયુર્વેદિક ગ્રંથ ‘શર્ણગધારા સંહિતા’ દવા અને તેના પ્રમાણના વિવિધ પાસા સાથે સંકળાયેલ છે. આયુર્વેદિક દવાઓ માટે કાચો માલ મૂળભૂત રીતે વનસ્પતિ, પ્રાણી અને ખનિજ તત્ત્વોમાંથી મેળવવામાં આવે છે, જેમાંથી જુદી જુદી દવાઓ બનાવવા વિવિધ પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે.

– ડૉ. ડી. સી. કચોટ

જુદી જુદી લિપિઓમાં લખાયેલ બારસો ઓગણસાઈઠ પ્રતિનિધિ હસ્તપ્રતોને આધારે દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોના સહયોગથી પૂણેના બાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે ઈ.સ. 1919થી 1966 સુધીની કાળજીભરી મહેનતના ફળરૂપે સમગ્ર મહાભારત અને તેના પરિશિષ્ટ રૂપ ‘હરિવંશ’ની સમીક્ષિત આવૃત્તિ ઓગણીસ ભાગમાં પ્રકાશિત કરી છે.

– ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

સંવત 1691માં રચાયેલા ‘વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્રમ્’ નામના જૈનકાવ્યમાં આપેલ કથા પ્રમાણે નવીનનગર રાજ્યના ખજાનચી હર્મજી લોહાણાએ રાજા (જામલાખાજી પહેલા)ની સંમતિ લઈ વર્ધમાન શેઠ પાસેથી નવ હજાર કોરી મંગાવવાની હતી. તેના બદલે પોતે છળ કરી મીંડા ચડાવી નવ લાખ કોરી કરીને મંગાવતા વર્ધમાન શેઠને નવલાખ કોરી આપવી તો પડી; પરંતુ આ અત્યાચારના કારણે શેઠ વર્ધમાન અને તેના ભાઈ ચાર હજાર ઓસવાળ સાથે જામનગરછોડી જતાં રહેલા તેમ ઉપરોક્ત કાવ્યના કર્તા મુનિશ્રી અમરસાગર સૂરિ વર્ણવે છે જામ લાખાજીને આ વાતની ખબર પડતા લોહાણા ખજાનચી હર્મજીનો વધ કરેલ.

– હરકિસન જોષી

આપણે ત્યાં કમળાશંકરે પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ ગુજરાતી વ્યાકરણ વિશેનું પુસ્તક સો વર્ષ પહેલા એટલે કે ઈ.સ. 1919માં પ્રગટ કરેલું. આપણી ભાષા અંગેનું કદાચ એ સૌ પ્રથમ અધિકૃત પુસ્તક છે.

– ડંકેશ ઓઝા

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જી. કક્કડ

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન

રજિ. નં. ઇ/19921/અમદાવાદ

માનનીયશ્રી,

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના દિવંગત સાહિત્યકારના જન્મદિન/ પુણ્યતિથિએ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ હયાત સાહિત્યકારના જન્મદિનની ઉજવણી થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ'માં હયાત સાહિત્યકાર પોતે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપે છે. આજની નહીં પણ આવતીકાલની ૨૦ વર્ષ પછીની યુવાપેઢી શિષ્ટ સાહિત્યનું વાચન કરે એ હેતુથી 'પુસ્તક-પરિચય' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે એ હેતુથી 'સંસ્કૃતપર્વ:વાગ્માધુરી'નું આયોજન કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મધ્યયુગ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે પણ એ પહેલાંનો પ્રાગનરસિંહયુગ અથવા હેમચુગના ગુજરાતી જૈન સાહિત્યસર્જકોએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યસર્જન કરેલું છે. એ સર્જકોનો પરિચય થાય અને એમની કૃતિઓ પર આપણી વિશેષ દ્રષ્ટિ પડે એ હેતુથી 'પર્યુષણ સાહિત્યપર્વ' અને 'શબ્દસંપદા'નું આયોજન થાય છે. આ સિવાય પણ અન્ય પ્રકલ્પ દ્વારા સાહિત્યિક કાર્યક્રમનું આયોજન થાય છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીની ચિંતા કરવાને બદલે ભાષાનું સંવર્ધન થાય એ હેતુથી સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય એ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે.

સંસ્થાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ હેતુથી અને સંસ્થાનું આર્થિક ભારણ ઓછું થાય તેમજ સંસ્થાનું સ્થાયી ભંડોળ એકઠું થાય એ માટે સંસ્થા ડોનેશન માટે આપને નમ્ર અપીલ કરે છે. COG (૫) હેઠળ પણ મહત્તમ ડોનેશન આપી આપ ઇન્કમટેક્સમાં રાહત મેળવી શકો છો.

આભાર સહ,
અપેક્ષા સહ,

— મનીષ પાઠક
(મે. ટ્રસ્ટી ઓમ કૉમ્યુનિકેશન)

બેંકની વિગત :

Name : OM COMMUNICATION

Bank Name : Punjab National Bank

Branch : Sola Road.

A/c. No. : 3937000100083947

IFS Code : PUNBO393700

Address : 13, Narottam Park, B/h. Agarwal Tower,
Bhuyangdev Cross Road, Sola Road, Ghatlodia,
Ahmedabad-380061 Mo. : 98250 46684

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં

સતત પરિવર્તન પામતા આપણા જીવનમાં કેટકેટલાં પ્રસંગોની અને વ્યક્તિની અવર-જવર થતી રહે છે.

એ બધી ઘટના, પ્રસંગ અને વ્યક્તિ કે વાચન-શ્રવણ પણ જુદાં જુદાં સ્તરનાં જ રહેવાનાં. તેને બે જ ખાનામાં વહેંચવાનાં હોય; કાં તો તે ઉત્તમ હોવાનાં, કાં તો તે અધમ હોવાનાં.

અરે! રસ્તા પરથી પસાર થતાં મંદિર પણ આવે અને હોટલ પણ આવે. જોતાંવેત મન ખેંચાય એવી દુકાનો પણ આવે અને જોતાંવેત મન-મોં બગડી જાય એવી દુકાન પણ આવે; એટલે આપણે મંદિરને ઉત્તમ કહીશું અને બીજાને અધમ.

પણ આપણે એક નિયમ અપનાવીએ :

ઉત્તમની ઉપેક્ષા નહીં અને અધમનો અનુરાગ નહીં.

આ નિયમથી આટલું નક્કી કરવાથી 'ઉત્તમ નજીક આવતું જશે અને અધમ દૂરતું જશે.' જો આપણે અધમનો અનુરાગ કેળવીશું અને ઉત્તમની ઉપેક્ષા કરતાં જઈશું તો સરવાળે આપણી પાસે અધમનો ઉકરડો ભેગો થશે અને ઉત્તમ શોધ્યું નહીં મળે. અધમ વણનોતર્યું આવે છે; ઉત્તમને લાવવા કરગરવું પડે છે.

આપણે ઉત્તમ મેળવવું છે.

ઉત્તમ થવું છે.

ઉત્તમ એટલે તમોગુણથી ઉપર ઊઠેલું.

ભર્યું-ભર્યું હોય તે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિચાર કરવાની કળા

(પરબ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪નું ચાલુ)

આ બધા પ્રજાજનો આવતા તેમાં એક વણિક વેપારી પણ આવે. તે જેવો સભામંડપમાં પ્રવેશ કરે કે તેને જોતાંવેંત રાજાના વિચારોમાં ફેરફાર થતા. આંખનાં અમી સુકાવા લાગે અને આગ વરસવા લાગે! બધાનું કલ્યાણ ઈચ્છનાર રાજાના મનમાં એના પ્રત્યે વિરોધી ભાવ જાગતા. આવું રોજ થતું. રોજ એ વેપારી સભામાં પ્રવેશે કે રાજા કાળઝાળ થઈ ઉઠે!

રાજા કંટાળ્યો. આ શું? આવું કેમ ચાલે? આનો ઉપાય કરવો જોઈએ. કોને કહેવું? મંત્રી સાંભર્યો. રાજાએ મંત્રીને એકાંતમાં બોલાવી પેટ-છૂટી વાત કહી. ઉકેલની તાકીદ કરી. મંત્રીએ છ મહિનાની અવધ માંગી. રાજાનું મન કાંઈક હળવું થયું. ચિંતામાં બીજી વ્યક્તિ ભાગીદાર બને કે તરત જ થોડી રાહતનો અનુભવ થાય છે.

કોઈની નિકટ જવાનો સૌથી સરળ રસ્તો છે મૈત્રી. કોઈના હૃદયમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર માત્ર મિત્રને મળે છે. રાજાએ અંગુલિનિર્દેશ કરી જે વ્યક્તિ બતાવી એની તરફ મંત્રીએ દોસ્તી કરવા માટે કદમ ઉપાડ્યા. મિત્ર બનવાની શરૂઆત સ્મિતથી જ થાય ને! સ્મિત સાથે બોલાયેલા શબ્દોમાં આપોઆપ મીઠાશ આવી જાય. હૈયાની મીઠાશથી બોલાયેલા શબ્દો બધાને ગમે. મંત્રી મિત્ર બનવા માંગતો હોય એને કોણ ન આવકારે? વેપારીએ મંત્રીના હાથને પ્રેમથી સ્વીકાર્યો. (કમશઃ)

(પાઠશાળા)

- પ્રધુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

પ્રો. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી

અને

તારાગૌરી ચિ. ત્રિવેદી ના

સ્મરણાર્થે

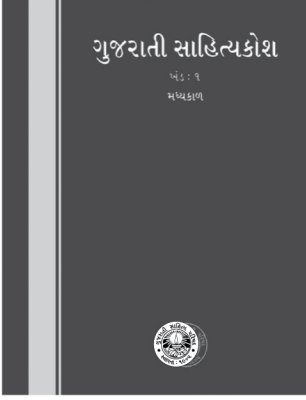
પરિવારજનો તરફથી

દુર્વત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળખોદી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ?

રમણભાઈ નીલકંઠ

(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠક્રમાંક-૨૫)

ગુજરાતી સાહિત્યકોશ

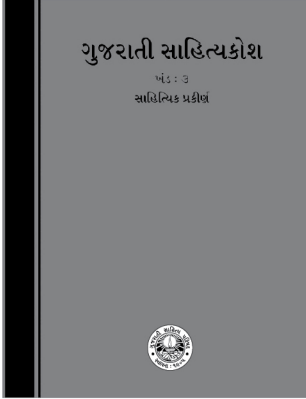
ખંડ ૧ - મધ્યકાળ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૫૮૪. કિંમત રૂ. ૮૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૧માં ઈ.સ. ૧૧૫૦થી ૧૮૫૦ સુધીના સમયગાળામાં થયેલા કવિઓ અને તેમની રચનાઓ વિષયક તમામ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપવામાં આવી છે. આ કોશમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચાયેલી, કાવ્યગુણે ઉત્તમ, મનુષ્યજીવનનાં રહસ્યોને ઉકેલવાની ચાવીઓ પૂરી પાડતી અને મુદ્રિત સ્વરૂપે મળતી કૃતિઓનાં સંખ્યાબંધ અધિકરણ ઉમાશંકર જોશી, હરિવલ્લભ ભાયાણી, જયંત કોઠારી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ વગેરે જેવા તજજ્ઞોએ લખ્યાં છે.

મધ્યકાળમાં જે સાહિત્ય રચાયું છે તે તમામને એકસાથે સંગ્રહી લેવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. અહીં જૈન, સ્વામીનારાયણ, નાથસંપ્રદાય વગેરેના ૧૬૦૦ જેટલા કવિઓની ૩૦૦૦ ઉપરાંત સાહિત્યરચનાઓ વિશેનાં અધિકરણ મળશે. આ બધાં જ અધિકરણ નિષ્ણાત સંશોધકોએ તૈયાર કર્યાં છે.

આ ઉપરાંત અહીં કવિ કે કૃતિવિષયક મળતી તમામ સામગ્રીનો સંદર્ભ પ્રત્યેક અધિકરણને અંતે આપવામાં આવ્યો છે જે અભ્યાસીને સામગ્રીના મૂળ સુધી લઈ જશે.

ખંડ ૩ - સાહિત્યિક પ્રકીર્ણ

આવૃત્તિ : બીજી, કુલ પૃષ્ઠ ૨૪ + ૮૧૨. કિંમત રૂ. ૧૧૦૦-૦૦

કોશના આ ખંડ-૩માં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યપ્રકારો અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, સાહિત્યશાસ્ત્રનાં વિભાવનાત્મક પાસાં, સાહિત્યિકવિદ્યો, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો, આધારગ્રંથો, સાહિત્યિક પારિતોષિકો, સાહિત્યિક સામયિકો વગેરે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસવિસ્તારમાં ફાળો આપનારાં મહત્વનાં પરિબળો વિશે અધિકરણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આ ખંડની બીજી આવૃત્તિમાં કેટલાક નવા વિભાવો વિશે અધિકરણ ઉમેરીને કોશને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યો છે.

કોશ જોવામાં સહાયક એવો અધિકરણનો શબ્દાનુક્રમ પૃષ્ઠનિર્દેશ સાથે આરંભમાં જ જોડ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને વિષયના રસિક સંશોધકો તથા તજજ્ઞોને સંશોધન કરવા માટે આ સહાયક આધારગ્રંથ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

PARAB 2025 January

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

The advertisement features a bright blue background. At the top right, the Pidilite logo is visible. The main headline reads "PULL IT, STICK IT, PUSH IT." in large, bold, blue letters. To the right of the headline is a small orange fish illustration. Below the headline, two bottles of FEVICOL MR adhesive are shown. The bottle on the left is decorated with a colorful cartoon monster, and the bottle on the right is decorated with a colorful fish. A starburst graphic next to the bottles says "NEW PACK". To the left of the bottles, three circular icons illustrate the usage steps: 1. PULL (showing the cap being pulled off), 2. STICK (showing the adhesive being applied to a surface), and 3. PUSH (showing the cap being pushed back on). The text "General Purpose" is printed vertically on both bottles.

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DOODHAT**.